

2015

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BÖLÜMÜ
TEFSİR ANABİLİM DALI

OSMANLI DÖNEMİ MÜFESSİRLERİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Muhammet ABAY

Danışman

Prof.Dr. Sakıb YILDIZ

Bursa 1992

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	XII-IV
KISALTMALAR	XV

GİRİŞ

OSMANLILARDA TEFSİR HAREKETLERİ

1- Osmanlı Tefsir Hareketinin Kaynakları	3
2- Osmanlılarda Tefsir Akımları	8

BİRİNCİ BÖLÜM

KURULUŞ VE YÜKSELİŞ DÖNEMİ MÜFESSİRLERİ

699-1003/1299-1595

A- TEFSİR YAZANLAR	14-82
a- Tefsirleri Mevcut Olanlar	14-76
1/1. Şihâbuddîn Sivâsî	14
2/2. Hacı Paşa	16
3/3. Alaaddîn Semerkandî	27
4/4. Musannifek	44
5/5. Molla Gürânî	50
6/6. Baba Ni'metullâh	52
7/7. İbn Kemâl	54
8/8. Tâceddîn Tirevî	56
9/9. Ebussuûd	67
10/10. Münşî	70
b. Tefsirleri Mevcut Olmayanlar	77-82
1/11. Kutbuddîn İznîkî	77
2/12. Şeyh Bedreddîn	78
3/13. Bahaddînzâde	79
4/14. Fenârîzâde	80
5/15. Bedreddîn Halife	81
6/16. Ezelîzâde	81
7/17. Nûreddînzâde	82

B- TEFSİR MÜTERCİMLERİ	83-85
1/18. Ahmed Dâî	83
2/19. Mûsâ İznîkî	83
3/20. İbn Arapşâh	84
4/21. Defterdar Ebulfazl	85
5/22. Velî Efendizâde	85
C- CÜZ, SURE VE AYET TEFSİRİ YAZANLAR	86-101
1/23. Muslıhuddîn Mustafâ	86
2/24. Saferşâh	87
3/25. Sarı Yakûb	87
4/26. Molla Fenârî	87
5/27. Yazıcızâde	88
6/28. Alaaddîn Çelebî	89
7/29. Hacı Ahmed	89
8/30. Kâfiyecî	89
9/31. Sînâbî	90
10/32. Çelebî Halife	91
11/33. Muhyiddîn Niksârî	91
12/34. Bâyezîd Halife	92
13/35. Akşemseddinzâde	93
14/36. Birgîvizâde	93
15/37. Şîrâzî	93
16/38. Müeyyedzâde	94
17/39. Bahşî Halife	94
18/40. Alemuddîn Hüseyî	95
19/41. Sunullâh Hâlidî	95
20/42. İbrâhîm Gülşeni	95
21/-. İbn Kemâl	96
22/43. Muhyiddîn Vefâî	96
23/-. Şeyhzâde	96
24/44. Çîvizâde	97
25/45. Sâidî	97
26/-. Taşköprîzâde	97
27/46. Muhlıhuddîn Niksârî	97

28/-.	Surûri	98
29/-.	Nûreddinzâde	98
30/47.	Birgivi	98
31/48.	İsrâfilzâde	99
32/49.	Kurt Mehmed	100
33/50.	Bayramizâde	100
34/51.	Tatar Şeyh	101
35/52.	Abdülkerim Vardari	101
36/53.	Galatalı	101

D- HAŞİYE VE TA'LİK YAZANLAR 102-120

1/54.	Dâvûd Kayseri	102
2/55.	Cemâleddîn Aksarâyi	102
3/56.	Kara Yakûb	103
4/57.	Muhammed Şâh Fenâri	103
5/58.	Seyyid Ahmed Kırîmi	103
6/59.	Ali Kuşçu	104
7/60.	Molla Hüsrev	104
8/61.	Hasan Çelebi	105
9/62.	Hacı Baba	105
10/63.	Hamza Karamânî	106
11/64.	Hatîbzâde	106
12/-.	Muhyiddîn Niksârî	106
13/65.	Ahî Çelebi	107
14/66.	Ahaveyn	107
15/67.	Hacı Hasanzâde	107
16/68.	Ahmed Sînobî	108
17/-.	Baba Ni'metullah	108
18/69.	Kara Kemal	108
19/70.	Yavsî Mehmed	108
20/71.	İdris Bitlîsî	109
21/72.	Mehmed Berde'î	109
22/73.	Taşköprizâde	109
23/-.	İbn Kemal	109
24/74.	Karabâgî	110

25/75.	Cemâl Halife	110
26/76.	Sa'dî Çelebî	111
27/77.	Atûfî	111
28/78.	Şeyhzâde	112
29/79.	Taşköprizâde	113
30/80.	Surûrî	113
31/81.	Sağır Ahmed	114
32/82.	Mehmed Efendî	115
33/83.	Abdülkerîmzâde	115
34/84.	Kara Dede	115
35/85.	Bostan Efendi	116
36/86.	Fevrî	116
37/87.	Kınalızâde	116
38/-.	Ebussuûd	117
39/88.	Muhaşşî Sinan	117
40/89.	Nişancızâde Ahmed	118
41/90.	Babazâde	118
42/91.	Molla İvaz	119
43/92.	Abdülganî Efendi	119
44/93.	Kâdîzâde	119
45/-.	Bayrâmîzâde	120

İKİNCİ BÖLÜM

DURAKLAMA VE GERİLEME DÖNEMİ MÜFESSİRLERİ

1003-1341/1595-1922

A-	TEFSİR YAZANLAR	
a-	Tefsirleri Mevcut Olanlar	122-1
	1/94. Gurabzâde	122
	2/95. Nasûhî	124
	3/96. Bursevî	126
	4/97. Eşrefzâde İzzeddîn	129
	5/98. Gögsügür	131
	6/99. Eşrefzâde Abdülkâdir	132
	7/100. Bereketzâde İsmail Hakkı	135
	8/101. Mûsâ Kâzım	138

b-	Tefsirleri Mevcut Olmayanlar	140-144
	1/102. Aysi	140
	2/103. Beypazari	140
	3/104. Vardari Seyhzade	141
	4/105. Vani	141
	5/106. Muezzin Saban	142
	6/107. Seyh Ismail	142
	7/108. Himmetzade	143
	8/109. Yusuf Bahri	143
	9/110. Molla Halil Siirdi	144
	10/111. Mehmed Raif	144
B-	TEFSİR MÜTERCİMLERİ	145-148
	1/112. Mehmed Şah	145
	2/- . Gurabzade	145
	3/113. Tefsiri Mehmed	141
	4/114. Ali Birgivi	146
	5/115. Ferruh İsmail	146
	6/116. Rıza Paşa	147
	7/117. Aduli	147
	8/118. Mehmed Said	147
	9/119. Feyzizade	148
	10/120. Mevlâna Hayreddin	148
C-	CÜZ, SURE VE AYET TEFSİRİ YAZANLAR	149-184
	1/121. Şemseddin Sivasi	149
	2/122. Nev'i Yahya	149
	3/123. Cabiri	150
	4/124. Ali	150
	5/125. Ahizade	151
	6/126. Bergamavi	151
	7/127. Hocasade Mehmed	151
	8/128. Terzizade	151
	9/129. Seyhzade Ahmed	152
	10/130. Karabagi	152
	11/131. Cıkrıkçizade Altıparmak	153

12/132.	Sadreddinzâde	153
13/133.	Hüdâyî	154
14/134.	Okçuzâde	154
15/135.	İsmail Ankaravî	155
16/136.	Abdülmecîd Sivâsî	156
17/137.	Abdullah Bosnevî	156
18/138.	Na'li Mehmed	157
19/139.	Çömez Kâdî	158
20/140.	Karabaş Velî	158
21/141.	Mehmed Emîn	158
22/142.	Abdülkerîm Celvetî	159
23/-.	Atpazârî	159
24/143.	Hacı Evhad Şeyhi	159
25/144.	Niyâzî Mısrî	159
26/145.	Aksarâyî Şeyh Ali	160
27/146.	Abdülhay Efendi	160
28/147.	Sadreddinzâde	161
29/148.	Kara Halîl	161
30/149.	Tahlâvî	161
31/150.	Bedreddîn Vâni	162
32/151.	Terzîzâde	162
33/152.	Mekkîzâde	162
34/153.	Câbizâde	162
35/154.	Süleyman Fâzıl	163
36/-.	Bursevî	163
37/155.	Tarsûsî	163
38/156.	Saçaklızâde	163
39/157.	Yakûb Afvî	164
40/158.	Şeyhulislam Mehmed Es'ad	165
41/159.	Davud Karsî	165
42/-.	Akkirmânî	166
43/160.	Hâdimî	166
44/161.	İrfânî	167
45/162.	Karamânî	167
46/163.	Hasan Paşazâde	167

47/164.	Ebûbekir Amidî	167
48/-.	Abdullah Hâdimî	168
49/165.	İskilibî	168
50/166.	Hosnâvî	168
51/167.	İspîrî	168
52/168.	Müstakîmzâde	169
53/169.	Hacı Emîrzâde	169
54/170.	Gelenbevî	170
55/171.	Haddâdî	170
56/172.	Amidî	170
57/173.	Tatarcıkzâde	170
58/174.	Hanîf İbrâhîm	171
59/-.	Mantıkî Mustafa	171
60/175.	Sehrânî	171
61/176.	Gazzîzâde Abdüllatif	172
62/177.	Abdullah Zühdfî	172
63/178.	Abdullah Eyyûbî	172
64/179.	Abdulmuhsinzâde	173
65/180.	Gözübüyükzâde	173
66/181.	Kâdîzâde	173
67/182.	Mehmed Said	174
68/183.	Seyyid Abdüsselâm	174
69/184.	Rûhîzâde	174
70/185.	Sahhaflar Şeyhîzâde	175
71/186.	Râgıb Amidî	175
72/187.	Adalı Hoca	175
73/188.	Evliyâzâde	175
74/189.	Sâdık Pravâdî	176
75/190.	Hâmid Karsî	176
76/191.	Osman Necâtî	176
77/192.	Yanyalı Ömer Lütflî	176
78/193.	Hacı Torun	177
79/194.	Ahmed Kemal Paşa	177
80/195.	Hasanzâde	177
81/-.	Mehmed Râif	177

82/196.	Muallim Nâcî	178
83/197.	Vecîhî	178
84/198.	Mehmed Sâbit	178
85/199.	Giridî Sırrî	179
86/200.	Ahmed Rüşdi Paşa	179
87/201.	Ahmed Hamdullah	180
88/202.	Salih Hüdayî	180
89/203.	Mehmed Fevzî	180
90/204.	Rızâ Bey	181
91/205.	Sâlih Kâmil	181
92/206.	Alî Yektâ	181
93/207.	Mehmed Burhâneddîn	182
94/208.	Şükrü Paşa	182
95/209.	Manastırlı İsmail Hakkı	182
96/210.	Mehmed Şükrü Atâullahzâde	183
97/211.	Mehmed Zekâî	183
98/212.	Mehmed Şükrü	183
99/-.	Mûsâ Kâzım	183
100/213.	Abdülmecîd Nablusî	183
101/214.	Gazî Ahmed Muhtar Paşa	184
D-	HAŞİYE VE TA'LİK YAZANLAR	185
1/215.	Molla Ahmed	185
2/216.	Vahyîzâde	185
3/217.	Sun'ullâh Hâlidî	185
4/218.	Niksârî	186
5/219.	Ganîzâde Nâdirî	186
6/-.	Sadreddînzâde	186
7/220.	Ahmed Rûmî	186
8/221.	Allâmek	187
9/-.	Vardarî Şeyhzâde	187
10/222.	Nûrullah Şîrvânî	187
11/223.	Kâtib Çelebî	187
12/224.	Cennet Mehmed	188
13/225.	Tefsîrî Mehmed	188
14/226.	İbn Kudriş	188

15/227.	Kuddûsî	188
16/228.	İshakzâde	189
17/229.	Hızır Efendi	189
18/230.	Minkârîzâde	189
19/231.	Abdülhalîm Efendi	190
20/232.	Uşşâkîzâde	190
21/233.	Hâmid Efendi	190
22/234.	Antakyalı Mustafa	191
23/235.	Atpazârî	191
24/236.	Feyzî Hasan	191
25/-.	Hacı Evhad Şeyhi	192
26/237.	Müneccimbaşı	192
27/238.	Debbâgzâde	192
28/239.	Şeyhulislam Seyyid Feyzullah	193
29/240.	İshak Hocası.	193
30/241.	İbrahim Vahdî	193
31/242.	Menteşzâde	194
32/-.	Bursevî	194
33/-.	Saçaklızâde	194
34/243.	Mehmed Emin	194
35/244.	Mestçîzâde	195
36/245.	Cârullah Veliyyuddîn	195
37/246.	Mehmed Dârendî	196
38/247.	Mevczâde	196
39/248.	Kâzâbâdî	196
40/249.	Debbâğ Müftü Ahmed	197
41/250.	İzmîrî	197
42/251.	Yûsufzâde	197
43/252.	Mehmed Hâzık	198
44/253.	Kemâhî	198
45/254.	Akkirmânî	198
46/255.	Altunuçokzâde	199
47/-.	Ebûbekir Amidî	199
48/256.	Karatepeli	199

49/257.	Abdullah Hâdimî	200
50/258.	Konevî	200
51/259.	Gazzizâde Mustafa Nesîb	200
52/260.	Mekki Mehmed	201
53/261.	Said Hâdimî	201
54/262.	Tatzâde	201
55/263.	İsmail Müfid	202
56/264.	Müftizâde	202
57/265.	Mestçizâde	202
58/266.	Ebû İshâkzâde	202
59/267.	Mantıkî	203
60/268.	Burdurî	203
61/269.	Molla Bey	203
62/270.	Hocazâde	204
63/271.	Çukadarzâde	204
64/272.	Köysancaklı	204
65/273.	Maksûd Efendi	205
SONUÇ		206-207
BİBLİYOGRAFYA		208-223

ÖNSÖZ

Osmanlı tarihin en büyük medeniyetlerinden birini kurmalarına rağmen, siyasi tarihleri incelendiği oranda kültür ve medeniyet tarihleri incelenmemiştir. Kültür ve medeniyetin parçası olarak ilmi harekette aynı ihmale uğramıştır. Gerçi, gerek dinî ve gerek müsbet ilimlere Osmanlı alimlerinin katkılarını inceleyen müstakil çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca her ilim dalına ait tarihî araştırmalarda Osmanlı alimleri yer almaktadır. Ancak, bunları yeterli görmek mümkün değildir.

Sahamız olan tefsir ile ilgili olarak baktığımızda bazı Osmanlı müfessirleri üzerine yapılmış akademik çalışmalar yanında, genel olarak tefsir tarihi içinde Osmanlı müfessirlerine de yer veren eserlere rastlamaktayız. M. Sofuoğlu'nun Tefsir Dersleri ile Tefsire Giriş'inde, M. T. Okıç'ın Tefsir Usülü Notları'nda, S. Ateş'in İşâri Tefsir Okulu'nda müstakil başlık altında Türk müfessirleri kısmen işlenmiştir. Ayrıca, Edirnevî, Ö. N. Bilmen, A. Nüveyhid'in müfessirler tabakâtına dair eserlerinde Osmanlı müfessirleri yer almıştır. Ancak bunların hiçbirisi akademik boyutlu olmadıkları gibi zengin muhtevaya da sahip değildirler. Ö. N. Bilmen'in bazı müfessirler hakkındaki müfâlaaları hariç hepsi önceki kaynaklardan aynen nakillere dayanmaktadır.

Bu nedenle, Osmanlı müfessirlerini bir bütün halinde ele alarak geniş bir muhtevayla ortaya koyacak bir çalışmaya gerek olduğunu gördük. Biyografi ve kitap tetkikine olan merakımızın da tesiriyle kendimizi bu konuya yönelttik ve tez olarak "Osmanlı Dönemi Müfessirleri" konusunu seçtik.

Konuyu zaman olarak sınırlandırmadık. Ancak, bütün müfessirleri araştırmak yerine, tefsire dair eser telif edenler üzerinde durduk. Ayrıca mekan olarak bütün Osmanlı coğrafyasını almayıp Anadolu ve Balkanlar'dan yetişenleri daha doğrusu, hassaten Osmanlı alimleri için yazılan biyografik eserlerdeki alimleri aldık.

Bu hedef doğrultusunda çalışmak için kendimize üç aşamalı bir plan yaptık. Plana göre, birinci aşamada Osmanlı alimlerinin biyografilerinin yer aldığı eserler taranarak tefsire dair te'lifi olanlar fişlenecek; ikinci aşamada kütüphane kataloglarına inilerek bu eserler tespit edilecek, eksiklikler ve fazlalıklar ortaya konacak; üçüncü aşamada da bunların değerlendirilmesi yapılacaktır. Belki ilk iki aşamayı ayrı birer yüksek lisans, üçüncüyü de doktora tezi olarak almak uygun olacaktır. Ancak, biz bu çalışmamızda birinci aşamayı tamama yakın, ikinci ve üçüncü aşamayı da kısmen gerçekleştirdiğimiz kanaatindeyiz. Tabii, gözden kaçanlar veya yanılmalar olacağını belirtmemiz gerekiyor.

Konuyu bir giriş ile iki bölüme ayırdık. Girişte Osmanlı tefsir hareketine bir bütün olarak yaklaştık ve bu hareketi besleyen, ona yön veren tefsir kaynaklarını, sonra da bu yön doğrultusunda gelişen tefsir akımlarını tespit ettik.

Birinci bölümde kuruluş ve yükseliş dönemi müfessirlerini ele aldık. Müfessirleri yazdıkları eserlerin mahiyetine göre tasnif ettik. Tefsir yazarlar kısmında Kur'an'ı bütünüyle tefsir eden veya tefsiri yarım kalan müfessirleri zikrettik. Biyografik kısa malumattan sonra, hakkında akademik araştırma yapılmamış olan ve yazma olarak bulunan tefsirleri, metot ve muhtevasını ortaya koymak için derinliğine tetkik ettik. Matbu olan tefsirler üzerinde tafsilatlı olarak durmadık. Çünkü, bulunmaları ve okunarak haklarında bir fikir edinilmesi kolaydır. Sonra ki kısımlarda tefsir mütercimleri, cüz sûre ve ayet tefsiri yazarlar, haşiye ve ta'lik yazarlar hakkında kısa bilgiler ve tefsire dair eserlerini verdik.

İkinci bölümde duraklama ve gerileme dönemi müfessirlerini ele alarak birinci bölümdeki taksimi uyguladık.

Son olarak da kaynak olarak kullandığımız eserlerle bu tezi hazırlarken bize kılavuzluk eden çalışmalarını bibliyografyada gösterdik.

Muhtevada eksiklikleri olmakla birlikte Osmanlı dönemini esas alan ilk çalışma olduğundan daha geniş çalışmalara yol göstereceği kanaatindeyiz. Bu ümitle yaptığımız çalışmanın ilim dünyasına faydalı olmasını umuyor, görülen kusurların aczimize bağışlanmasını diliyoruz.

Muhammet ABAY
01.08.1992
Erenköy-İSTANBUL

K I S A L T M A L A R

- a.mlf. : Aynı Müellif
AÜİFD : Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AY : Arapça Yazmalar
bk. : bakınız.
BEEK : Bursa Eski Eserler Kütüphanesi
DD : Diyanet Dergisi
DEÜİFD : Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DTCFK : Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi
ESK : Edirne Selimiye Kütüphanesi
FY : Farsça Yazmalar
h. : hicrî
hk. : hakkında
İA : İslam Ansiklopedisi
İAA : İslam Alimleri Ansiklopedisi
İAr : İslâmî Araştırmalar
İM : İslam Medeniyeti
KAM : Kubbealtı Akademi Mecmuası
KRK : Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi
MK : Millet Kütüphanesi
n. : sıra numarası
Salt. : Saltanat Yılları
SK : Süleymaniye Kütüphanesi
st. : Satır
SÜİFD : Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TA : Türk Ansiklopedisi
TDA : Türk Dünyası Araştırmaları
TGK : Tercüman Gazetesi Kütüphanesi
TK : Türk Kültürü
TSMK : Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi
TY : Türkçe Yazmalar
TYDK : İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu
UÜİFD : Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Üniversite : İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi
VD : Vakıflar Dergisi
vr. : varak

GİRİŞ

OSMANLILARDA TEFSİR HAREKETLERİ

İslam Dini, doğuşundan kısa bir zaman sonra Türklerin yaşadıkları topraklara ulaşmış, hicri I. asrın ilk yarısında, henüz Hz. Ömer döneminde ilk Arap-Türk ilişkileri başlamıştır. Türklerin İslamı kabulleriyle birlikte İslam alemine nüfuzları başlamış, Abbâsî halifesi Mansur (v. 158/775) zamanında devlet yönetiminde hakim topluluk olmuşlardır.

Siyasî hayata paralel olarak ilmî hayatta da Türk varlığı kendini hissettirmiş, hicrî II. asrın ilk yarısından itibaren İslamî ilimlerde otorite alimler yetişmiştir.¹

Müteakib asırlarda Türk alimlerinin sayısı ve hem dinî, hem de müsbet ilimlerdeki faaliyetleri giderek artmıştır.²

Horasan ve Mâverâunnehir bölgesinden taşan Türkler Selçuklularla birlikte Anadolu Türk medeniyetinin temellerini atmışlar, halkın,

-
- 1) bk. Câhız, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri, Tr. Ramazan Şeşen, Ank. 1988, s. 29-31, Mütercim'in "giriş" yazısı.
 - 2) Bursalı Mehmed Tahir'in Türklerin Ulûm ve Funûna Hizmetleri adlı eseri bu konuda bir fikir vermektedir. Ayrıca bk. Z. Velidî Togan, Umîmî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1982, s. 84-99, 271-81.

özellikle sultanların ilme ve alime verdikleri önem ilim ve kültür faaliyetlerinin canlanmasında müsbet etkide bulunmuştur.³

Selçuklulardan mirası devralan Osmanlılar, kuruluş yıllarında fetihlere ağırlık verdiklerinden eğitim üzerine ciddi olarak eğilememişlerdir. Ancak Osman Gâzî'nin, oğlu Orhan Gâzî'ye verdiği şu nasihat onun bu konudaki fikrini ortaya koymaktadır :

"Alimler, fazıllar, edibler devletin bedeninin gücüdür. Böyle kimselere iltifat ve ikramda bulun. Kemal sahibi bir kimsenin varlığını işitince onunla ilişki kur. Dirlikler ver ve ihsanda bulun. Öyle programlar yap, öyle tedbirler al, öyle çalış ki, hükümetinde maarif erbabı, faziletli kişiler ve alimler çoğalsın. Böyle yaparsan siyaset ve din işleri yerli yerince yürür."⁴

Orhan Gazi devrinden itibaren gerek kendisi, gerek diğer devlet erkânının gayretleriyle ilmi müesseseler canlanmaya başlamış, dışarıdan alimler getirilmiş ve Osmanlı medreselerinin şöhreti artırılmıştır.⁵

Gerek dışarıda tahsil görerek vatanına dönüp burada hizmet veren alimler ve gerek Mâverâunnehir, Mısır, Suriye ve diğer bölgelerden gelen alimler büyük bir ilmi hareketin temsilciliğini yapmışlardır. Bu hareket kök itibariyle Fahreddin Râzî vasıtasıyla Gazzâlî'ye kadar uzanmaktadır. Bir çok Osmanlı alimi bu ikisine varan silsileden beslenmiştir. Bütün Osmanlı tarihi boyunca bu alimlerin etkisi sürmüştür. Tabii Osmanlı ilmiyesini etkileyenler bunlarla sınırlı değildir.

3) bk. Hüseyin Algül, İslam Tarihi, İstanbul 1987, IV. 461-68.

4) Aynı eser, IV. 537.

5) bk. Mustafa Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1985, s. 10-11.

1. Osmanlı Tefsir Hareketinin Kaynakları :

Osmanlı tefsir hareketinin köklerinden bahsederken Zemahşeri, akla ilk gelen müfessirler arasında yer almaktadır. 467/1075'te Zemahşer'de doğan Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî Mekke'de uzun yıllar kaldıktan sonra 538/1144'te Cürcan'da vefat etmiştir.⁶

Zemahşerî tefsirde inkılab yaparak ölmez bir eser vücuda getirmiştir. el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil namındaki bu eserinde o, Kur'an'ın belagat yönüne ağırlık vermiş. Kur'an nazımının feshat ve belagat yönüyle bütün sözlerin üzerinde olduğunu ispata çalışmıştır. Böylece daha önceki müfessirlerin yapamadığı bir işi başarmıştır.⁷ Ne var ki, Zemahşerî mütezilîdir ve tefsiri bu mezheb görüşlerinin müdafaasıyla doludur. Buna rağmen alimler bu esere bigane kalamamış, i'tizalî noktalarını tesbit etmişler, haşiye ve ta'lik yazmışlar, telhisini yapmışlar, hadislerini tahrir etmişlerdir.⁸

Keşşâf tefsiri Osmanlı medreselerinde yüzyıllar boyu vazgeçilmez dersler arasına girmiş, medrese nizamname ve kanunnamelerinde bu tefsirin okutulması gerektiği vurgulanmıştır.⁹ Bursa'da Manastır

6) bk. Nuri Yüce, "Zemahşerî", İA, XIII. 509-14.

7) Tefsir hk. bk. Ö. N. Bilmen, Büyük Tefsir Tarihi, İstanbul 1974; M. H. ez-Zehbî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, Beyrut ty, I. 431-83; İ. Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, Ankara 1988, I. 350-86.

8) bk. Bilmen, II. 469-71.

9) İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1988 s. 23, 28; C. Baltacı, Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1975, s. 42; H. Atay, Osmanlı'da Yüksek Din Eğitimi, İstanbul 1983, s. 79-80, 112-13; Bilge, s. 43-4.

Medresesi müderrislerinden Kızıl Katır ünvanlı Muslıhuddin Mustafa'nın bir kaç tefsir kitabı yanında Keşşâf'ı da ezberlemiş olması¹⁰ bu esere verilen değeri gösteren bir işarettir.

Fahredden Râzî Osmanlı tefsir hareketine tesir eden bir diğer şahsiyettir. Tefsir tarihinin en parlak şahsiyetlerinden olan Fahrudin Muhammed b. Ömer er-Râzî 543/1149'da Rey'de doğmuş, 606/1210'da Herat'ta vefat etmiştir.¹¹ Mefâtihu'l-Gayb adıyla te'lif ettiği ansiklopedik tefsir, tefsir ilmine yeni bir boyut kazandırmış ve bu eseriyle Râzî, müsbet ilimleri tefsire tatbik eden ilk müellif olmuştur. Eser sonsuz bir ilim hazinesi olarak değerlendirilmektedir.¹²

Mefâtihu'l-Gayb, onu beğenenler kadar tenkid edenler tarafından da kaynak olarak kullanılmıştır. Hemen her Osmanlı müfessiri, ismini tasrih ederek veya tasrih etmeksizin fikirlerine kaynak olarak onu kullanmış, ondan iktibaslar yapmıştır. Hacı Paşa, Molla Gürânî, Ebussuud, Bereketzâde gibi alimlerin tefsirleri bunun örnekleriyle doludur.

Bu tefsir oldukça mufassal ve açık ifadelerle yazıldığından haşiye yazma ihtiyacı hissedilmemiştir. Bu nedenle bu tarz çalışmalar bir kaç tanedir. Meselâ, II. Murad (salt. 1421-1451) devri alimlerinden Ayasluğ Çelebisi denilen Mehmed b. Kâdi Ayasluğ, Râzî tefsirini telhis etmiş, kendi tasarruflarını eklemeyi de ihmal etmemiştir. Ayrıca mezkur alim tefsirin III. cildine haşiye yazmıştır.¹³

10) bk. Taşköprizâde, eş-Şakaiku'n-Nu'mâniyye, Th. A. S. Furat, İst. 1975, s. 215.

11) bk. Cerrahoğlu, II. 242; Müellif hakkında yeterli bibliyografya verilmiştir.

12) Tefsir hk. bk. Bilmen, II. 310-18; Zehebî, I. 290-96; Cerrahoğlu, II. 237-94; Y. Ceylan, "Fahredden Râzî'nin Mefâtihu'l-Gayb Tefsiri Üzerine Bazı Mülâhazalar", İAr., 1/3, 47-55, Ankara 1987.

13) bk. Mecdî, Hadaiku's-Şakâik, İstanbul 1989, s. 117.

Yine Osmanlı alimlerinden Vardari Şeyhzâde Mehmed (v. 1055/1645), Râzî tefsirinin metot ve muhtevasını esas alarak benzer tarzda bir tefsir yazmıştır. Vardari'nin bu tefsiri Maide sûresine kadardır.¹⁴

Hiç şüphesiz, Osmanlı tefsir hareketinin en müessir kaynağı Beydâvi'nin Envâru't-Tenzîl'idir. Şiraz'da bağlı Beyda'da doğan Nasıruddin Abdullah b. Ömer el-Kâdî el-Beydâvi bir müddet Şiraz kadılığı yaptıktan sonra 685/1286'da Tebriz'de vefat etmiştir.¹⁵ Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl adındaki tefsiri için Katib Çelebi şunları söylemektedir.

"Bu tefsiri şarı yücedir ve izaha muhtaç değildir. Beydâvi bu tefsirinde İ'rab, ma'ani ve beyanla ilgili olanları Keşşâf'tan, hikmet ve kelamla ilgili olanları Tefsîr-i Kebîr'den, iştikâk, nûkteler ve latifelerle ilgili olanları Tefsîr-i Râgıb'tan telhis etmiştir. Bununla birlikte kendi fikrinin mahsulu olan bir çok vecih ve tasarruflarda ilave etmiştir."¹⁶

Beydâvi tefsiri İslam aleminde büyük şöhret kazanmıştır. Aralarında Osmanlı alimlerinin de bulunduğu yüzlerce müellif bu tefsire haşiye yazmış, onu telhis etmiş, hadislerini tahrir etmiştir.¹⁷ Osmanlı medreselerinin vazgeçilmez eseri olmuş,¹⁸ hatta günümüzde bile aynı anlayışı devam ettiren çevreler de önemini korumuştur. Medrese dışı ilmi çevrelerde de tercih edilen kitap o olmuştur. Meselâ, müderrislikten vaizliğe geçen Bahşizâde Yahya (v. 910/1505) talebelerine Beydâvi

14) bk. Şeyhî, Vekâyi'u'l-Fudalâ, İstanbul 1989, I, 123.

15) bk. Muhammed ez-Zuhayli, el-Kâdî el-Beydâvi, Beyrut ty.

16) Kâtib Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, İstanbul 1971, I, 187; Ayrıca tefsir hk. bk. Bilmen, II. 528-35; Zehebî, I. 296-303; Cerrahoğlu, II. 295-314.

17) bk. Keşfu'z-Zunûn, I. 188-94; Bilmen, II. 531-35.

18) bk. Uzunçarşılı, s. 23, 28; Atay, s. 112-13; Bilge, s. 43-4.

tefsiri okuturdu. Bahşizâde'nin önceden mütalaa etmeksizin okutabilecek kadar bu tefsire aşinalığı vardı.¹⁹

Bedreddin Münşî (v. 1001/1593)'nin aşağıdaki şiiri de Osmanlı alimlerinin Beydâvî tefsirine bakışını çok güzel yansıtmaktadır :

اولو الاباب لم يأتوا
ولكى كان للقاضى
بكيف قناع ما يتلى
يد بيضاء لا تبلى

"Akıl sahipleri okunan Kur'an'ın örtüsünü açabilecek bir şey getiremedi. Ancak Beydâvî'nin sönmeyecek bir yed-i beydâsı (parlayan eli) vardır."²⁰

Müstakil tefsirleri olmamakla birlikte yazdıkları Keşşâf haşiye-leri ile dikkatleri çeken Sa'düddin Teftâzânî (v. 791/1389) ile Seyyid Şerif Cürcânî (v. 816/1413)'yi burada zikretmek gerekir. Osmanlı alimlerinden bu iki esere haşiye yazanlar vardır.²¹ Taşköprizâde (v. 968/1561) Cürcânî'nin haşiyesini Sahn medreselerinde okutmuştur.²² Ayrıca Teftâzânî'ye varan hadis ve tefsir icazetleri vardır.²³

Bunların dışında Vâhidî (v. 468/1077), Bagavî (v. 516/1122), Kurtubî (v. 671/1272), Kevâşî (v. 680/1281), Ebû Hayyân (v. 745/1344), Ebu's-Senâ el-İsfahânî (v. 749/1348), Kutbuddin Râzî (v. 766/1365) vd. Osmanlı tefsir hareketinde etkili olan müfessirler olarak göze çarpmaktadır.

19) bk. Şakâik, s. 333; Mecdî, s. 343.

20) Keşfu'z-Zunûn, I, 187; Hulase, III, 401.

21) bk. Şakâik, s. 59, 100; Bilmen, II, 585.

22) bk. Şakâik, s. 559; Mecdî, s. 526.

23) bk. Şakâik, s. 556; Bu iki alimin Osmanlıdaki etkileri için bk. S. Gümüş, Seyyid Şerif Cürcânî, İstanbul 1984, s. 107-12.

Kuşeyrî, işârî tefsir alanında etkili olan şahsiyetlerin başında gelmektedir. Kuşeyrî, 376/986'da doğmuş, 465/1073'te vefat etmiş büyük bir mutasavvıftır.²⁴ 410/1019'da te'lif ettiği et-Teysir ile 434/1042'de te'lif ettiği Letâifu'l-İşârât namında iki tefsiri vardır. İlki, Kâtib Çelebî'nin deyimiyle en güzel tefsirlere dendir.²⁵ İkincisi ise, veciz bir tefsir olup ma'rifet ehlinin dilinden anlatılan Kur'ânî işâretlere yer vermektedir. Bu konuda o eşsiz bir müfessir sayılmaktadır.²⁶ Bir çok Osmanlı müfessiri onun fikirlerini, kaynak göstererek veya kaynak göstermeden eserlerine dercetmiştir.

İşârî tefsirde müessir olan ikinci şahsiyet Necmeddîn Dâye (v. 654/1256)'dir.²⁷ et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye adındaki tefsiri²⁸ zâhiri manaya da yerlemekle birlikte bir tefsirden ziyade baştan başa işârî te'villerle doludur.²⁹ Osmanlı döneminde yazılıp ta işârî manalara yer veren her tefsirde bu eserin ismini görmek mümkündür. O dönem işârî tefsirinin en başta gelen kaynağı olup nakillerin çoğu ona dayanmaktadır.

Hayatı hakkında pek az malumata sahip olduğumuz Kemâleddîn Abdürrezzâk Kâşânî (v. 730/1329)³⁰'nin et-Te'vîlâtü'l-Kâşâniyye'sini de burada zikretmek gerekir. Çünkü, vahdet-i vücud düşüncesini savunan ve nazârî sûfî görüşlerle işârî görüşlerin hakim olduğu bu tefsir,³¹ aynı anlayışın temsilcisi olan İ. Hakkı Bursevî, Eşrefzâde Ahmed İzzeddin, Eşrefzade Abdülkâdir Necib gibi müfessirlere etki etmiştir.

24) bk. Ahmed Ateş, "Kuşeyrî", İA, VI. 1035-38, İstanbul 1955.

25) Keşfü'z-Zunûn, I. 520.

26) Tefsir hk. bk. Bilmen, I. 421-24; Süleyman Ateş, İşârî Tefsir Okulu, Ankara 1974, s. 98-105.

27) bk. Lâmi'i, Terceme-i Nefeha'tü'l-Üns, İstanbul 1980, s. 491-92.

28) Bu tefsirin gerçek müellifiyle ilgili münakaşalar için bk. Ateş, s. 140-44.

29) Tefsir hk. bk. Bilmen, II. 497-99; Zehebî, II. 428-35; Ateş s. 144-50

30) bk. Lâmiî, s. 537-47; Ö. R. Kehhâle, Mu'cemu'l-Müellifin, Beyrut ty., V. 215.

31) Tefsir hk. bk. Bilmen, II. 606-8; Zehebî, II. 436-43; Ateş, s. 204-11

2. Osmanlılarda Tefsir Akımları :

Osmanlı öncesi tefsir tarihi incelendiğinde Taberî (v. 310/922), Zemahşerî ve Razî tefsirleri gibi tefsir ilminin zirveleri ve dönüm noktaları sayılan eserlerin telif edildiği görülmektedir. Bu eserler uygulanacak metotları net olarak ortaya koymuşlardır. Artık yeni yazılan tefsirler bu zirveleri esas alan haşiye, ta'lik telhis, tahrir vb. çalışmalar veya yeni yazılsa bile metot ve muhteva yönünden onların bir tekrarı mahiyetindedir.

Yazıldıkları andan itibaren büyük bir teveccüh kazanan Zemahşerî ve onun en mükemmel telhisi sayılan Beydâvî tefsirleri, öğrencilere okutmak için en ideal tefsirler olarak seçilmiş ve çalışmalar bu iki tefsir üzerine bina edilmiştir.

Bu iki tefsirin sahib oldukları önemli bir özellikleri vardı. Zemahşerî, mu'tezile görüşlerinin ayetlere zıt olmadıklarını göstermek için uğraşmış. Beydâvî de onun karşısına Ehli Sünnet görüşlerini müdafaa etmek için çıkmıştır. Diğer tefsirlerde de benzer anlayışlar hakim olduğundan kendilerinden beklenen gayeler belli sahalara inhisar etmiştir. Bu gayeleri şu şekilde toparlamak mümkündür.

a. Ayetleri sarf ve nahiv kaideleri ile tahlil ederek mana tefsirine ağırlık vermek.

b. Tefsiri kelam ve fıkıhla ilgili konulara kaydırıp itikadî ve amelî mezheb görüşlerini savunmak.

c. Genellikle sahabe ve tabiundan gelen nasih-mensuh, nüzül sebepleri gibi rivayete dayalı bilgilerle hadisler üzerinde gerekli inceleme ve ayıklama yapmadan ayetleri tefsir etmek.

d. Çağa ait yeni fikirler yerine önceki fikirler üzerinde durup tenkit ve münakaşalarla onları geliştirmek.³²

32) Sakıb Yıldız, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", UÜİFD, II/2, s. 6, Bursa 1978 ayrı basım.

Artık Osmanlılar yeni bir anlayış ve arayış içerisine girmemişler, geçmişin mirasıyla yetinmişlerdir. İbn Kemal ve Ebussuud gibi alimler dirayetli eserler vücuda getirmişler de muhteva bakımından geçmişte tartışılan konuları ihtiva etmekte ve konuları daha sağlam temellere dayandırmaktadırlar. Her ne kadar bazı ferdi meselelerde anlayış farkı ortaya koymuşlarsa da tefsir ilminin akışını kökünden değiştirecek bir hareket getirmemişlerdir. Bütün Osmanlı tefsir tarihine baktığımızda yazılan tefsirlerin şu ekolleri temsil ettikleri görülmektedir :

Birincisi tasavvufî tefsir ekolüdür. Bu ekol üç yönde gelişme kaydetmiştir. Birinci yön Muhyiddin b. el-Arabî (v. 638/1240) tarafından tesis edilen vahdeti vücud anlayışına sahip nazarî sûfî tefsir anlayışıdır. Felsefî tasavvuf ta diyebileceğimiz bu anlayış Sadreddin Konevî (v. 673/1274) ve Mevlânâ Celâleddîn (v. 673/1274) vasıtasıyla Anadolu'da etkili olmuş ve sonraki çağlarda Osmanlı sûfî hareketine hakim olmuştur.³³ İbnü'l-Arabî'nin en önemli eseri olan Fususul-Hikem'e yazılan şerhler bunun en açık delilidir.³⁴

Tasavvufî tefsirlerin ikinci yönü işarî tefsir anlayışıdır. Ayetlerin zahîrî manalarının ötesinde, yine zahir mana ile alakalı, ancak sulûk ehline zahir olan bir takım manaları olduğunu öne süren bu anlayış Kemaleddin Kâşânî (v. 730/1330) vasıtasıyla Anadolu'ya girmiş ve Osmanlı'nın son zamanlarına kadar etkili olmuştur.

33) Mustafa Kara, Tasavvuf Tarihi, İstanbul 1985, s. 287-8, 320-1.

34) Şerhler için bk. Ç. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Literatur (GAL), Leiden 1943-9, I. 442-43; Supplementband, Leiden 1939-42, I. 792-94.

Üçüncü yön ise, sûfilerin sözlerinden, menkıbelerinden, geçmiş dönemlere ait bazı hikayelerden örnekler vererek tefsire bir zenginlik ve pratiklik kazandıran anlayıştır.

Bu üç yönü sûfi tefsirlerin hemen hepsinde farklı oranlarda görmek mümkündür. Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin (v. 823/1420) ilk Osmanlı şeyhulislamı Molla Fenarî (v. 834/1431), Baba Nimetullah Nahcivanî (v. 920/1514), İsmail Ankaravî (v. 1041/1632), Abdullah Bosnevî (v. 1054/1644), Niyazî Mısri (v. 1105/1694), İsmail Hakkı Burusevî (v. 1137/1725), Eşrefzade İzzeddin Ahmed (v. 1152/1789), oğlu Eşrefzade Abdülkadir Necîb (v. 1202/1788) bu anlayışın en bariz temsilcileridir. Tefsire dair eserlerinde tasavvufî anlayışın hemen her yönünü yansıtmışlar ve İbnü'l-Arabî ekolünü ayakta tutmuşlardır. Bazı tefsirler tasavvufî hikayelerle zenginleştirilerek tefsire farklı bir nitelik kazandırılmıştır.³⁵

Osmanlı tefsir hareketinde etkili olan ikinci ekol haşiyeciliktir. Bu çıkışı açanlar Davud Kayserî (v. 751/1350) ile Cemaleddin Aksarayî (v. 791/1388) olmuştur. Davud Kayserî, Kâşânî'nin Te'vilat'ında besmeleyle ilgili bir meseleyi tavzih eden bir risale, Aksarayî de vezir Çandarlı Kara Halil adına 738/1381'de bir Keşşaf haşiyesi telif etmiştir. IX/XV. asrın ikinci yarısında sonra iyice yayılan bu akım Osmanlı'nın yıkılışına kadar sürmüştür. Bu sahanın önemli şahsiyetleri arasında Musannifek (v. 875/1470), Molla Hüsrev (v. 885/1480), İbn Temcîd (v. 890/1485), İbn Kemal (v. 940/1533), Şeyhzade (v. 951/1543) ve İsmail Konevî (v. 1195/1781) sayılabilir. Bunlardan Şeyhzade haşiyesi 4 cilt olarak basılmış, dili sade ve pek çok meseleyi açıklamada yeterlidir. En yaygın ve en önemli haşiyelerden sayılmaktadır. Konevî haşiyesi de değerli bir haşiyedir. İbn Kemal haşiyesi ise Seyyid Şerif'e yönelttiği tenkitler bakımından önemlidir.

35) Osmanlı dönemi işarî tefsir akimi hk. bk. Ateş, s. 215-57.

Haşiye geleneğinin Osmanlıdaki zirvesini Sağır Ahmed ismiyle tanınan Ahmed b. Mahmud el-Karamanî (v. 981/1573) temsil etmektedir. Sağır Ahmed'in Keşşâf'a yazdığı mufassal çalışma Tefsiru'l-Karamanî ünvanıyla tanınmaktadır.³⁶ XII. ciltlik bu eser müellifin vefatı üzerine Mücadele sûresinde kalmıştır.

Osmanlı tefsir tarihi içerisinde gelişen üçüncü ekol, hemen her türlü konuya yer veren dirayet tefsirleridir. Bunların bir kısmı mufassal, diğer bir kısmı da vecizdir. Bu akımın ilk temsilcisi Şihâbuddin Sivasî (v. 780/1378)'dir. Tefsiru's-Şeyh adıyla da bilinen Uyunu't-Tefasîr li'l-Fudalsi's-Semasîr³⁷ adlı tefsirini basit ve anlaşılır bir dille yazmıştır. Önceki tefsirlerden derleme olup yeni bir özellik arzetmemektedir. Kütüphanelerde bir hayli nüshası vardır.

Büyük tabib Hacı Paşa (v. 826/1426) Mecme'u'l-Envar³⁸ adlı tefsirinde Râzî ekolünü takib etmiş, aynı zamanda işarî tefsire de yer vermiştir. Alûsî (v. 1270/1854)'nin Rûhu'l-Ma'ânî'sini andırmaktadır.

Alaaddin Semerkandî (v. 860/1450) ise Bahru'l-Ulûm³⁹ isimli tefsirinde bütünüyle Râzî'yi takib etmektedir. 4 ciltlik eser Mücadele 4. ayetine kadardır.

Molla Gürani (v. 893/1488) Gayetu'l-Emanî'sinde, İbn Kemal Tefsir'inde, Ebussuud İrşadu'l-Akli's-Selîm'inde Keşşâf ve Envaru't-Tenzîl'e bağlı kalmışlar, gerekli gördükleri yerlerde bu ikisini tenkid etmişlerdir. Bunlardan özellikle Ebussuud'un tefsiri evrensel bir şöhret kazanmış, okunan, okutulan ve müracaat edilen bir eser haline gelmiştir.

36) Keşfu'z-Zunûn, I. 456.

37) Aynı eser, I. 451, II. 1185.

38) Aynı eser, II. 1598.

39) Aynı eser, I. 225.

Münşî olarak tanınan Muhyiddin Mehmed Saruhanî (v. 1001/1593) Nezîlu't-Tenzil adıyla yazdığı tefsirinde Celâleyn tefsirini takib etmiştir. Oldukça muhtasar olan eser Tefsîru'l-Münşî olarak ta anılmaktadır. Dönemin alimleri hakkında takrizler yazmışlardır.

Bu tarz tefsirlerin sonuncusu Lutfullah Erzurumî (v. 1202/1788) nin Râmuzu't-Tahrîr ve't-Tefsîr'idir. Yegane nüshası Sâ-Hale 20'de olan bu tefsir 1197/1783'de müsvedde halinde bırakılmış ve Nakibuleşraf Seyyid İbrahim İsmet (v. 1222/1807)'nin vasıtasıyla 1221/1806'da temize geçirilmiştir. Erzurumî, tefsirini tamamen Beydâvî tefsirini takib ederek yazmış, zaman zaman da işarî ve ilmî tefsire girmiştir.

Erzurumî'den sonra bu tarzda bütün Kur'an'ı tefsir eden bir eser elimize ulaşmamıştır. Son zamanlarda yazılan Musa Kazım (v. 1337/1920)'in Safvetu'l-Beyân isimli tefsiri ancak Bakara 73. ayetine kadar gelmiştir ve metot ve muhtevada bir yenilik göstermemektedir. Ancak tefsir tarzında ayrı bir intizam vardır.

Tam bir tefsir yazmamakla birlikte Serâru'l-Kur'ân adıyla vücuda getirdiği eserinde astronomi ile ilgili ayetleri tefsir eden Gazî Ahmed Muhtar Paşa (v. 1335/1918) her ne kadar Osmanlıda ilmî tefsir hareketini ciddi olarak başlatan ilk kişi ise de bu hareket henüz bir ekol oluşturacak vakti bulamadan Osmanlı devleti son bulmuştur.

Kısaca ifade edecek olursak, bütün İslam alemine hakim olan ilmî durgunluk Osmanlıları da kaplamış, diğer ilimlerde olduğu gibi tefsir ilminde de çığır açan eserler yazılamamıştır. Mevcut tefsirler metot ve muhteva açısından öncekilere bağlı kalmış, aynı konuları tartışmışlardır. Bu durum XX. yy. başlarına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra müsbet yönde gelişmeler görülmüş, ancak tam bir netice alınmadan Osmanlı devleti inkıraza uğramıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURULUŞ VE YÜKSELİŞ DÖNEMİ MÜFESSİRLERİ

(699-1003 / 1299-1595)

A. TEFSİR YAZANLAR

1(1). ŞİHABUDDİN SIVASI

a. Müellif : Şihâbüddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî:¹ Tefsir ve fıkıh alimi, mutasavvıf. Sivas'ta doğmuş ve yetişmiştir. Tasavvufa intisab etmiş, şeyhiyle birlikte Ayasluğ'a yerleşmiştir. 780/1378'de burada vefat etmiştir.²

b. Eserleri :

- 1- Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalai's-Semâsîr : Kur'an tefsiridir.
- 2- Şerhu's-Sirâciyye : SK-H. Mahmud 265/2.
- 3- Risâletu'n-Necât min Şerri's-Sifât : SK-Bağdatlı 2057/2.
- 4- Cezzâbu'l-Kulûb : SK-H. Mahmud 3255.
- 5- Riyâdu'l-Ezhâr fi Cilâi'l-Ebsâr : SK-Hacı Mahmud 728, 746/1
- 6- Şerhu Lubbi'l-Elbâb : SK-Fâtih 5025.
- 7- Tavdîhu Avaidi't-Tahlîs fi Şerhi Kavaidi't-Telhîs : SK-Şehid Ali 2176.

1) Müellif hk. bk. Şakaik, s. 31; Mecdi, s. 55; Riyâdîzâde, s. 229-30; Süllem, I. 39; Tâcu't-Tevârih, II. 415; Sicilli Osmânî, III. 176; Hediyye, I. 118; Kâmûsu'l-A'lâm, IV. 2886; Lugatı Târihiyye, IV. 157; Osmanlı Müellifleri, I. 90-1; Aydın Müellifleri, s. 16-8; Sefîne, I. 275; GAL, II. 224, 228, Suppl., II. 319; Bilmen, n. 257; A'lâm, I. 254; Kehhâle, IV. 309; Nüveyhid, I. 78; İAA, XIII. 85-6.

2) Müellifin vefâtını 803/1400 veya 860/1455 olarak gösterenler de vardır. Uyûnu't-Tefâsîr'in istinsah tarihleri 792/1390'a kadar çıkmaktadır. Bu bakımdan en uygunu 780/1378 tarihi görünmektedir. Ancak yukarıda verilen biyografiye uygun olanı 860/1455'tir. Zira Sivâsî, Zeynuddîn Hâfî (v. 838/1434)'in halifesi Muhammed Efen-diyle Ayasluğ'a yerleşmiştir, ve kendi silsilesinde bu iki şeyh yer almaktadır. 803/1400 tarihi için bir mesned bilmiyoruz.

c. Tefsiri : Tefsîru'ş-Şeyh ünvanıyla da tanınan eserin ismi Uyûnu't-Tefâsîr li'l-Fudalai's-Semâsîr'dir.³ İki ciltten ibaret olan tefsir, müellifin belirttiğine göre, daha önceki tefsirlerin talebeler tarafından anlaşılammaması yüzünden kolaylıkla anlaşılan ve kullanışlı bir tefsir yazmak gayesiyle telif edilmiştir.⁴

Zemahşeri ve Beydâvî tefsirlerinin metot ve muhtavasına sahip olan Uyûnu't-Tefâsîr'de rivayet ve dirayet metotları uygulanarak Kur'an tefsir edilmiştir.⁵

Tefsir bugüne kadar basılmamıştır. Yazma nüshalarına hemen her kütüphane de rastlamak mümkündür. Eserin tahkiki üzerine çalışılmaktadır.⁶

3) bk. Keşfu'z-Zunûn, I. 451, II. 1185.

4) bk. Uyûnu't-Tefâsîr, SK-Hacı Mahmûd 44, I. 2.

5) Tefsir hk. bk. Şükrü Arslan, "Şihâbuddîn Sivâsî ve Uyûnu't-Tefâsîr'indeki Metodu", AÜİFD, IX. 188-214, Erzurum 1990.

6) Sözkonusu çalışma Marmara Üniversitesi'nde Bahaddin Dartma tarafından yapılmaktadır.

2(2). HACI PAŞA

a. Müellif : Celâleddin Hızır b. Hoca Ali b. Murad b. Hoca Ali b. Hüsâmeddin el-Aydîni:⁷ Tefsir ve kelam alimi, tabib. Aslen Konyalıdır. Aydın'da yetişmiş, Mısır'da ihtisas görmüştür. Tıp ilmiyle uğraşmış ve Kalavun Hastanesi başhekimi olmuştur. Aydın'a dönerek Birgi'de müderrislik yapmış ve 826/1423 dolaylarında Ayasluğ'da vefat etmiştir. Kabri Hızırlık denilen yerdedir.

b. Eserleri : Çoğu tıp olmak üzere tefsir ve kelamla ilgili olup bir kısmı Türkçe'dir. En önemlilerini Birgi ve Ayasluğ'da yazmıştır :

- 1- Mecme'u'l-Envâr fî Cemî'i'l-Esrâr : Tefsire dairdir.
- 2- Mesâliku'l-Kelâm fî Mesaili'l-Kelâm : SK-Fatih 3053.
- 3- Şerhu Levâmî'i'l-Esrâr : SK-Carullah 1395, Mahmut Paşa 315, Erzincan 56.
- 4- Şerhu Adabi'l-Bahs.
- 5- Şifâu'l-Eskâm ve Devau'l-Alâm : Müellif nüshası TSMK-III. Ahmed 2070.
- 6- et-Tâlim.
- 7- el-Ferîde Son iki eserin müellif nüshası SK-Turhan Valide 258.
- 8- es-Sâ'ade ve'l-İkbâl veya Kummi'l-Celâli : SK-Hamidiye 1011.
- 9- et-Teshîl : SK-Kadızaade Mehmed 341, Ayasofya 3734.
- 10- Müntehab-ı Şifa (Ankara 1990).

7) Şakaik, s. 52-3; Mecdî, s. 74; Tabakâtu'l-Müfessirîn, vr. 71^b; Mecelletu'n-Nisâb, vr. 177^b; Tâcu't-Tevârih, II. 422; Kâmûsu'l-A'lâm III. 1906; Hediyye, I. 345; Sicilli Osmânî, II. 94; Osmanlı Müellifleri, III. 211-13; Aydın Müellifleri, s. 174-76; Bilmen, n. 267; Adıvar, s. 21-25; Nüveyhid, I. 133, 173; TA, XVIII. 280-81, XIX. 152; S. Ünver, Konyalı Hekim Hacı Paşa, İstanbul 1952, s. 3-7; Konyalı Hekim Hacı Paşa (Bildiriler) Kayseri, 1986.

c. Tefsiri : Mecme'u'l-Envâr fi Cemî'i'l-Esrâr adını taşıyan eser, Kâtib Çelebî'nin belirttiğine göre birkaç ciltten müteşekkildir.⁸
II. Murad (salt. 1421-1455)'a ithafen yazıldığına göre tefsirin 824/1421 ile 826/1423 yılları arasında bitirildiği anlaşılmaktadır.

Müellif tefsirini yazış sebebini ve tefsirinin özelliklerini şöyle anlatmaktadır :

« اما بعد فهذا كتاب مشتمل على بعض ما رزقنا الله من المقاسير
ليستفيد منه الطالبون والمخلصون على قدر الامكان والحال انه
مطرب بيك ومر على لساني انه اجمع هذا الكتاب على هذا الوضع مع
تقدم الآيات والأحاديث الواردة في فضل العلم والعلماء قبل
الشروع في تفسير القرآن خاليا عن بغض الاعتراضات والاهوية
والسؤالات جامعا على الظواهر والاسرار والحقائق مستجمعا
على جميع المقانيم والدقائق والمقالات وكنت مع المواظبة والملازمة
معتصما بالله تعالى لكونه رهايا والى انه يكون عون له وعنايته
رفيقي ليلا وزيارا فحاء بفضل موافقا للذي ركز في قلبي وطبيعتي
فجمعت هذا الكتاب في رمانى حضرت السلطانة (...) مراد خان بن محمد
خان بن بايريد خان مد الله طله علينا (...) وكتب هذا الكتاب ورسمه
وسماه مجمع الانوار في جميع الاسرار اضعف العباد واحقرهم واحوهمم الى
عظانه ربه الكريم الحاج باشا بن هواجه على بن مراد بن هواجه على بن همام الدين
القولوى ... »

8) bk. Keşfu'z-Zunûn, II. 1598-99.

Bu kitap sahib olduğumuz tefsir dirayetini ihtiva etmektedir. Talebeler imkanları ölçüsünde istifade etsinler diye bu tarzda bir tefsir kitabı derlemek fikri aklıma gelmiş ve bunu başkalarına ifade etmiştim. Bu kitap ilim ve alimlerin faziletiyle ilgili hadislerle başlayacak, çeşitli itiraz ve sorulardan uzak olacak; zahirleri, sırları ve gizlilikleri birleştirecek; hakikatleri, incelikleri ve itikadî görüşleri bir araya getirecekti. Bu emelimin gerçekleşmesi için Allah'a sığındım. Neticede bu kitabı Hazreti Sultan Murad Han b. Mehmed Han b. Bayezîd Han zamanında telif ettim.

Bu kitabı yazıp şekillendiren ve ona Mecme'u'l-Envâr fi Cemî'i'l-Esrar ismini veren Hacı Paşa b. Hoca Ali b. Murad b. Hoca Ali b. Hüsameddîn el-Konevî'dir. (Mecme'u'l-Envâr, SK-Carullah 94, vr. 1^b-2^a).

Mecmeu'l-Envar mufassal bir dirayet tefsiridir. Kur'an'ın hem zahiri, hem de işari manalarına çok geniş olarak yer vermektedir.

Mecmeu'l-Envar'ın en önemli kaynağı Râzî'nin Mefatihu'l-Gayb ıdır. Zahiri tefsire ait bölümlerin hemen tamamına yakını Râzî'den ya özetlenerek ya da ibareler aynen tekrarlanarak alınmıştır. Ancak, sistematik bakımından Râzî'den ayrılmaktadır. Râzî ayet sonlarında meseleleri çeşitli "mes'ele" ve "bahis"lere ayırırken Hacı Paşa konuları ayetlerin arasına serpiştirmiş ve başlık kullanmamıştır. Yine, Hacı Paşa gerekli gördüğü yerlerde Râzî'nin cümleleri arasına kendi cümlelerini de katmıştır. Meselenin en önemli yönü, Hacı Paşa bu iktibasları kaynak zikretmeden yapmıştır. Ancak bir kaç yerde "Kâle'l-İmam" ifadesiyle Râzî'yi kastetmiştir (vr. 134^a → Râzî, İstanbul 1307, I. 500).

Hacı Paşa'nın işari tefsirdeki kaynakları Necmeddîn Dâye'nin Bahru'l-Hakaik'i, Kâşânî'nin Te'vilâtu'l-Kur'an'ı ve Kuşeyrî'nin Letâifu'l-İşârât'ıdır. "Kâle Ba'du'l-Muhakkikîn fi Tahkiki'l-Aye", "Kâle Ba'du Ehli't-Tahkik el-İşâratu fi Tahkikihâ", "Kâle's-Şeyh", "Kâle'l-Alimu's-Şeyh Necmeddîn" ve "Kâle Mevlâna Necmeddîn" gibi ifâdeler Dâye'nin eserine işaret etmektedir (vr. 102^a → Dâye, SK-Şehid Ali 92, vr. 20^a; vr. 139^b → vr. 25^b; vr. 139^b → vr. 36^b; vr. 221^a, 223^a, 57^b, 60^b).

"Kâle Ba'du Ehli't-Tahkik", "Kâle Ba'du Ehli't-Te'vil" gibi ifâdeler Kâşânî'ye işâret etmektedir (vr. 103^b → Kâşânî, Süleymaniye 113, vr. 24^b; vr. 120^a → vr. 26^b; vr. 203^a → vr. 46^b).

Rivayet Tefsirindeki Metodu :

1. Ayetin Ayetle Tefsiri

a) "Bizi ni'met verdiklerinin yoluna ilet, gazaba uğrayanların ve sapıtmış olanlarınkine değil." (1/7).

"Meşhur olan görüşe göre "gazaba uğramışlar" yahudiler olup "Allah'ın kendilerine gazab ettiği..." (5/60) ayeti buna işaretler. "Sapıtmış olanlar" da "Hem sapıttılar, hem de çoğunu saptırdılar." (5/79) ayetine binaen hıristiyanlardır. Bu görüş zayıftır, çünkü yaratıcıyı inkar edenler bu ikisinden daha değersiz dindedirler, onların dininden kaçmak daha layıktır, denilmiştir. En uygunu "gazaba uğrayanlar"ın zahir amellerde hata işleyen fasıklar olması, "sapıtanların" da itikatta hata eden olmasıdır. İlkini kâfirlere, ikincisini münafıklara hamletmek te mümkündür." (vr. 38^a). Bu ifadeler aynen Râzî'den alınmıştır. (Râzî I. 261 (Tah.).

b) "O sizlere ancak meyteyi, kanı, hınzır etini ve Allah'tan başkası namına boğazlanana haram kılmıştır." (2/173).

« انما حرم عليكم الميتة والدم ولحم الخنزير : وهى الدابة التى يموت من غير زكوة غير السمكة والجراد والدم يعنى الدم المسفوح كما فى آية اخرى » او دماً مسفوحاً او لحم خنزير ..»

Ayetteki "kan" kelimesi diğer bir ayetteki "Yahut akar kan veya hınzır etini..." (6/145) ifadesine bakılarak "akar kan" olarak takyid edilmiştir. (vr. 228^a).

2. Ayetin Sünnetle Tefsiri

a) "Ancak şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz" (2/135).

Ayette geçen ağacın ne olduğuyla ilgili müfessir görüşleri sıralanırken İbn Abbas'ın buğday ve başağı olduğu görüşüne yer verilir.

Sonra Ebu Bekir'den rivayet edilen şu haber nakledilir : (vr. 120^a).
« روى أبو بكر الصديق سأل النبي صلعم عن الشجرة فقال هي الشجرة المباركة . »

Böyle bir rivayete kaynaklarda rastlanmamaktadır.⁹

b) "Adem, Rabbinden bir takım kelimeler aldı da tevbe etti."
(2/37).

Adem'in Rabbinden aldığı kelimelerin tayini hakkında müfessir-lerin görüşleri belirtilirken bu kelimelerin Muhammed (S.A.V.)'e salât etmek ve ondan şefaath dilemek olduğu belirtilmiş ve görüş şu rivayetle takviye edilmiştir :

« وقد روى عن عمر عن النبي صلعم انه آدم قال بحمده انه تغفرتى قال وكيف عرفت
محمدًا قال لما خلقتى ونطقت فى الروم فيجب عيني فرأيت على ساقه العرش ملكوتًا
لا اله الا الله محمد رسول الله فعلمت انه اكرم الخلق حتى قرنت اسمه باسمه
فقال نعم فغفر بشفاعته . »

Rabbi ile Adem arasında geçen bu konuşmada, Adem'in Muhammed (S.A.V.)'in ismini anarak Allah'tan şefaath dilediği ve bağışlandığı belirtilmektedir (vr. 125^{a-b}).

Rivayet Taberânî'nin el-Mu'cemu's-Sağir'inde (II. 182) ve Hâkim'de (II. 615) geçmektedir. Hakim'in sahihtir demesine karşın Zehebi mevzu olduğunu belirtmiş, ayrıca Heysemî (VIII. 253) de rivayeti tenkit etmiştir.

3. Nüzül Sebepleri :

a) "Ve onlar Süleyman'ın aleyhine Şeytanların uydurduklarını takib ettiler." (2/102).

Ayetin nüzül sebebi olarak Muhammed b. İshak ile Rabi' b. Enes'ten gelen iki farklı rivayete yer verilmiştir. Rivayetler mahiyet olarak yahudiler'in Süleyman'a sihir isnad etmelerini bildirmektedir. (vr. 171^b).

Her iki rivayet te sahabeye dayanmamaktadır. Bu nedenle sahih olmaları mümkün değildir. Ancak tefsirde bunlara tenkid yöneltilmemiştir.

9) bk. Suyûtî, ed-Dürrü'l-Mensûr, I. 106-7.

b) "Kullarım sana beni sorduklarında şüphesiz ben yakınım. Bana dua ettiğinde duasına icabet ederim." (2/186).

Ayetin nüzül sebebiyle ilgili üç rivayet zikredilmiştir. Birinci rivayet Ka'b'dan gelen rivayet olup Musa (A.S)'ın Rabbine yakın veya uzaklığını sormasıyla ilgilidir. Diğerleri ise mahiyet olarak aynı olup bedevi arapların veya sahâbenin Allah'a nasıl dua edeceklerini sormaları üzerine ayet inmiştir (vr. 238^b).

Bu üç rivayet verildikten sonra değerlendirme yapılmamıştır. Her üç rivayet aynı sırayla Râzî'de geçmekte olup orada başka vecihler de zikredilmiştir. (Râzî, II. 190 (İstanbul), V. 103-4 (Tah.).

4. Nesh

Önemli konulardan sayılan nesh meselesinde Hacı Paşa batın ehli için neshin vuku bulmadığını söylemektedir. Ona göre Kur'an hem zahir ehline, hem de batın ehline inmiştir. Kur'an'ın zahiri ve batını yönü vardır. Zahiri hükümler neshedilse de batını hükümler neshedilemezler (vr. 236^a).

« واعلم انه القرآن أنزل لاهل الباطن كما أنزل لاهل الظواهر كقوله أنه للقرآن ظهراً وباطناً فظاهر الأحكام لاهل الظواهر والأحكام يحتمل النسخ نسخ هذه الآية في الوصية الظاهرة وباطنه الحكم والحقائق فهي لا يحتمل النسخ أبداً ولهذا قال اهل المعاني بأنه ليس شيء من القرآن منوطاً يعني وإن دخل النسخ في ظاهره فلا يدخل في حكم باطنه فيكون أبداً معمولاً بالمواظف والحكم والاسرار والحقائق مما على المتقين لأنه مخصوص بهداية المتقين لقوله لصدى للمتقين فحكم الوصية في حكمهم غير منوط أبداً. »

Bu hüküm diğer mutasavvıflar tarafından da kabul edilmektedir. Nitekim benzer ibare Bursevî tarafından da Rûhu'l-Beyân'da tekrarlanmaktadır. Ancak burada ifadenin et-Te'vilâtu'n-Necmiyye'den alındığı zikredilmiştir. (Rûhu'l-Beyân, I. 289).

5. İsrailiyat

a) "Rabbin Meleklerle : Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti..." (2/30).

Bu ayetin tefsirinde kaynak gösterilmeksizin Adem'in yaratılışıyla ilgili bir kaç İsrailî kıssa tenkit edilmeden anlatılmaktadır. (vr. 98^b-99^a).¹⁰

b) "Şeytan oradan ikisinin de ayağını kaydirttı, onları buldukları yerden çıkarttı." (2/36).

Şeytan'ın Cennet'e girerek Adem ile Havva'yı kandırması ve onların Cennetten çıkmalarına sebep oluşuna dair kıssa Kelbi'nin tefsirindeki rivayetine dayanılarak anlatılmıştır. (vr. 120^b-21^a).¹¹ Aynı kıssaya yer veren Râzî ardından tenkid etmektedir. (III. 15).

Dirayet Tefsirindeki Metodu

1. Fıkıh

Ahkam ayetleri hem zahiri, hem de işâri yönleriyle tefsir edilmiştir. Zahiri yönde anlatılanlar ya aynen, ya da özet olarak Râzî'den alınmıştır. Ancak kaynak tasrih edilmemiştir. Aynı ayetlerin işâri yönünde de yukarıda zikrettiğimiz işâri tefsirler kullanılmıştır. Meseleyi bir örnekle açıklayalım :

Kıblenin tahvilinden bahseden Bakara 114 ayetinin tefsirinde "yüzü Mescid-i Haram'a döndürme" emrinin bütün bedeni oraya çevirmek olduğu belirtilmiş ve Mescid-i Haram'ın neresi olduğuna dair görüşler ve delilleri zikredilmiştir. Sonra da "mes'ele" başlığı altında kibleye yönelme hususunda mezheb imamlarının görüşleri üzerinde durulmuştur. (vr. 201^b-202^b). Bütün bu anlatılanlar aynen Râzî'den alın-

10) Rivayetler için bk. Suyûtî, ed-Dürrü'l-Mensûr, I. 97-8.

11) bk. Suyûtî, I. 108.

miştir.¹² Ancak, Râzî'nin "bahis" dediklerine Hacı Paşa "mes'ele" demiştir.

Aynı ayetin işâri tefsirine de yer verilmiş (vr. 203^{a-b}) ve burada anlatılanlar bütünüyle Kâşânî'den nakledilmiştir.¹³

2. Kelam

Eserde zaman zaman kelâmî konular üzerinde durulmuş, Şia ve Mu'tezile gibi mezheplerin karşısında Ehl-i Sünnet görüşleri müdafaa edilmiştir. Bu konulardaki bilgiler, bu sahanın en ileri şahsiyetlerinden olan Râzî'den alınmıştır. Bunu da bir örnekle açıklayalım :

Bakara 36 ayetinde Adem' ile Havva'nın Şeytan tarafından aldatılarak Cennet'ten çıkarılmaları anlatılmaktadır. Peygamberlerin ismetine taalluk eden bu konuda görüşler belirtildikten sonra hangi vakitte peygamberlerin masum olduğu konusu işlenmiştir. Burada da görüşler ve deliller serdedilmiş, neticede görüş belirtilerek Adem'den hiçbir şekilde büyük veya küçük günah sadır olmadığı söylenmiştir. (vr. 123^{a-b}). Bütün anlatılanlar, yapılan tercihe varıncaya kadar aynen Râzî'den alınmıştır.¹⁴

3. Fazilet Hadisleri

Sure ve ayetlerin faziletine dair rivayetlere pek yer verilmiş, ancak bir kaç tane zikretmekle yetinilmiştir: Meselâ Fâtiha sûresinin faziletiyle ilgili pek çok hadis olduğu belirtildikten sonra "Eğer bu sure Tevrat'ta olaydı Musa'nın kavmi yahûdî olmazdı..." diye devam eden rivayete yer verilmiştir (vr. 18^a).

Rivayeti kaynaklarımızda bulamadık.

12) bk. Râzî, II. 24 (İstanbul), IV. 127 (Tah.); Ayrıca krş. vr. 205^{a-b} → II. 41; vr. 215^b → II. 65; vr. 228^{a-b} → II. 129.

13) bk. Kâşânî, Te'vilât, I. 50 (Tr.).

14) bk. Râzî, I. 457-58; Ayrıca krş. vr. 38^b → I. 204-05; vr. 99^a → I. 376.

4. Lugat-Nahiv

a) "Bunda sizin için Rabbiniz tarafından pek büyük bir imtihan vardır." (2/49).

« فقال القفال اصل الكلمة من الابتلاء وهو الاختبار والامتحان وقال تعالى ونبلوكم بالشر والخير فتنة، قال وبلوناهم بالحسنات والسيئات والبلوى واقعة على نوعين فيقال للنعمة بلاء وللحنة الشديدة بلاء والأكثر ان يقال للخير بلاء وفي الشر بلاء. »

Keffal'ın belirttiğine göre "bela" kelimesi "ibtilâ"dan gelir ki manası itibar ve imtihandır. Ayetlerde bu anlamda kullanılmıştır. Bela hem nimete hem de şiddetli mihnete denir. Ama çoğunlukla hayır ve şer için kullanılır (vr. 138^a).

İfadeler aynen Râzi'den alınmıştır (Râzi, III. 70 (Tah.).

b) "Hatırlayın o anı ki sizin için denizi yarmıştık..." (2/50).

Ayete : "Hatırlayın size olan nimetimi, sizin için Nil denizini 12'ye bölmüştüm ve her yarık koca bir dağ gibi olmuştu." şeklinde mana verildikten sonra "feraknâ" fiilini "biküm"e ta'diye ettiren "bâ" için şöyle denmektedir :

"Bâ için iki vecih vardır : İlki "lâm" manasına olup "sizin için ayırdı" demektir. Bu tarzda kullanıldığı ayetler vardır. İkincisi, "sizin girmeniz için ayırdı" şeklindeki mana olup "bâ" hakikî anlamındadır." (vr. 138^b).

5. Ayetler Arası Münasebet

Tefsirde ayetler, sureler, ayetlerdeki kıssalar ve konular arasında ilişki kurulurken "intizâm" ifâdesi kullanılmıştır (bk. vr. 16^a, 47^b, 92^a). Meselâ Adem'in yaratılış kıssasının (2/30) önceki ayetlerle ilişkisi şöyle kurulmuştur :

« انتظام هذه القصة بما قبلها أنه اظهر عن حلول السموات والارض ثم اظهر أنه حلول بعدهما البشر وأبوهم آدم واخبر الملائكة قبل خلقه أنه خلقه ويستخلفه »

Bu kıssanın öncekiyle intizamı şu : Orada kainatın yaratılışından bahsedildi, burada da beşerin ve onların başında Adem'in yaratılışı anlatıldı (vr. 98^a).

6. İşâri Tefsir

Mecme'u'l-Envar'da her ayetin zahiri tefsiriyle birlikte işâri tefsirine de yer verildiğini ve bunların önceki kaynaklardan aynen nakledildiğini yukarıda belirttik. Burada tefsirdeki işâri yönü gösteren bir örnekle yetiniyoruz.

Safa ile Merve'nin hac ve umre sırasında sa'yedilmesinden bahseden 2/158 ayeti şu şekilde tefsir edilmiştir :

« الاشارة فيها انه الله تعالى جعل شعائر الظاهر على شعائر الباطن فكأنه الصفا والمروة من شعائر الله في الظاهر والصفا والمروة من شعائر الله الباطن فالصفا السر والمروة الروح وللسالك بينهما سعي فإساعة يسعي في صفاء السر بقطع العلاقات عن الكونين والتفرد عن الثقلين وإساعة يسعي في مروة الروح وهو اتصال الخيرات الى جميع اجزاء الانسانية من الداهلية والظاهرية والباطنية والظاهرية بمراقبة احوال الباطن ومزاولة احوال الظاهر في الطاعات وتقديم الخيرات الى نفسه واهله وعياله والعالمين بأسرهم . »

Zahir şiarlar batın şiarlar üstüne bina edilmişlerdir. Yani Safa ve Merve hem zahirde, hem batında şiardırlar. Safa sır, Merve ruhtur. Salik ikisi arasında sa'yeder. Kevneyn'le alakasını keserek, sekaleynden sıyrılarak sır safasını sa'yeder, bazen de ruh mervesinde sa'yeder ki, o hayırları dahili-harici, batını-zahiri bütün insanî cüzlere, itaatte ve kendine, ehline, iyaline ve tüm aleme hayırları takdim etmede batını ve zahiri halleri gözeterek ulaştırmaktır (vr. 216^a).

Değerlendirme

Hacı Paşa, Mecme'u'l-Envar adındaki bu tefsirinde zahiri ve işâri tefsiri birleştirerek Kur'an'ın anlaşılmasında ikili bir yol takip etmiştir. Metot ve muhtevada bütünüyle öncesine bağlı kalmış, hatta çoğu yerde onların ibarelerini nakletmekle yetinmiştir. Hacı Paşa'nın eserlerine baktığımızda tasavvufî derinden ilişkisini göremiyoruz. Bu nedenle işâri tefsirde nakille yetinmesini mazur görsek bile zahiri tefsirde Râzî'nin ibarelerini aynen nakletmekle kalması mazur görülemez.

Tıp ilmiyle de uğraştığı bilinen bu alimin, eserinde bu yönünü yansıtan tevcihlere yer vermemesi, onun öncekilere bağlılığının eseri olsa gerektir.

Belki tefsir ilminde yeni bir şeyler ortaya koymadığından, belki başka sebeplerden bu eser yayılmamıştır. Bu nedenle tam nüshası yoktur. Eksik iki nüshası SK-Carullah 94 ile Üniversite AY 1794'tedir.

3(3). ALAADDİN SEMERKANDİ

a. Müellif : Alaaddin Alî b. Hamîdüddin Yahya b. el-Fadl es-Semerkindî:¹⁵ Kelam, tefsir, fıkıh ve mantık alimi, mutasavvıf. Semerkant'ta doğmuş, Alaaddîn Buharî (v. 841/1438) ve devrinin diğer alimlerinden okumuştur. Anadolu'ya gelerek Lârende'ye yerleşmiş ve 860/1450 dolayında¹⁶ burada vefat etmiştir.

b. Eserleri :

- 1- Bahru'l-Ulûm fi Tefsiri'l-Kur'an
- 2- Hâşiye alâ Şerhi'ş-Şemsiyye
- 3- Hâşiye ale'l-Metâli^C
- 4- Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkif
- 5- Şerhu Risâleti'l-Vad'iyye SK-Çorlulu Ali 418/2, Carullah 1875/5
- 6- Hâşiye alâ Sâdri'ş-Şerî^Ca : SK-Süleymaniye 427.

c. Tefsiri : Semerkandî'nin Bahru'l-Ulûm ismini taşıyan tefsiri, kendisinin takib ettiği haşiyecilik geleneğinden kurtularak meydana getirdiği tek te'lif çalışmadır. 4 ciltten ibaret olan eser Mücadele 4. ayetine kadardır.¹⁷ Müellifin ölümüne yakın tarihlerde yazımına başlandığından yarım kalmıştır.

15) Müellif hk. bk. Şakaik, s. 83; Mecdî, s. 102; Tacu't-Tevârih, II. 441; Tabakâtu'l-Müfessirin, vr. 77^a; Mecelletu'n-Nisâb, vr. 259^a; Sicilli Osmânî, III. 486; Kâmûsu'l-A'lâm, IV. 3170; Hediyye, I. 733; İdah, I. 165; Osmanlı Müellifleri, I. 60, n. 1; GAL, II. 203; Suppl., II. 278; Bilmen, n. 278; A'lâm, V. 32; Kehhâle, VIII. 261; Nüveyhid, I. 390; İshak Yazıcı, "Bahru'l-Ulûm", DİA, IV. 517-18, İstanbul 1991.

16) Vefat tarihini 840/1436, 862/1457 veya 880/1475 gösterenler de vardır.

17) Keşfu'z-Zunun, I. 225, 449.

Tefsirine uzun bir önsözle başlayan Semerkandî, burada, bütün ilimleri elde etmek mümkün olmadığından kabiliyeti bir yöne doğru sevk etmek gerektiğini, uğrunda bütün ömrü sarfetmeye en layık ilmin tefsir ilmi olduğunu belirtmiştir. Kur'an'ı tefsir edecek kişinin bilmesi gereken ilimleri saydıktan sonra Kur'an'ın belagatı karşısında Arapların acziyetini anlatmıştır. Sonra kendi tefsirinden bahsetmeye başlamış ve onu şu ifadelerle tanıtmıştır :

« لا واعلم ايضاً انه الله تعالى لما جعل كتابه مختصاً من بين كتب السماوية ،
مع ما فيه من المناهج الدينية والدنياوية بصفة البلاغة التي تضاعفت
البلغاء عن أقرهم دونه معارضتها وتقاصرت الفصحاء عن منازعتها
محيطاً بحاسن العلوم وحقائقها ونفائس الضنوب ودقائقها مشحوناً
بخزائن لا يدركها الاحصاء وفوائد لا يحصرها الاستقصاء بعثني صدقة
الرحمة في استطلاع طوابع انوارها واستكشاف أسرارها علواً
صرفت أباه الامر وطول الشباب وعنفوانه العمر الى النظر في العلوم
روماً لجواهر خزائنها واجالة الفكر في عواطف الفنون طلباً لخزائنها
غير ان جهلاً ولا مقصراً عن صدق في بذل القوى لاكتساب لطائفها و
صرف النبي في طلاب معارفها فالرحمنى رب من جوده وإنعامه وأوزعني
من لطفه وإمانه أنه أنشئ كتاباً في علم التفسير والتأويل حاوياً لمخائمه
التنزيل وعبوه الاقويل شاملاً لطائفت فقر سمعت بها انظار
المتقدمين وغرائب نكت الهديت اليها افكار المتأخرين فأنشأت
هذا الكتاب المترجم بجم العلوم في تفسير القرآن منظوماً على فوائد
شريفة نبتاً لادراكها الازهاره من توضيح لما اقتصر فيه المحققون
وتفصيل لما آثره المهرة المتقنون محتوياً على علوم همة مع هجج وصيصة
ودلائل مؤسسة على عقائد عظماء الملة سيما لطائف الاصول وعلم
المعاني والبيانه المطلاع على نكت نظم القرآن وفقره المتكفل باشارة
معادنه درره ومعاني الصفات التي هي المقصد الاقصى والمطلب الاعلى
في اصول الدين والعمدة القصوى والعمدة الوثقى للمؤمنين من أهل
الحق واليقين واسئلك اللهم ساعى الشأن ويا جليل البرهان ، »

Allah Teâlâ, semavî kitaplar içerisinde yalnızca Kur'an'ı belagata sahib, en güzel ilim ve fenleri muhtevî, bitmek tükenmek bilmeyen cevherlerin kaynağı olan bir kitap yapmıştır. Onun nurunun kaynaklarına ulaşma azmim beni en girift ilimlerde fikir yürütmek uğruna bütün ömrümü harcamaya sevketti. Bu konuda en küçük çabayı da esirgemedim. Neticede, ihsan ve ikramından dolayı Allah bana tefsir ve te'vil ilmine dair Kur'an'ın hakikatlerini ve ona görüşleri ihtiva eden, mütekaddimun ve müteahhırına ait önemli görüşleri ve nükteleri içine alan bir kitap te'lif etmemi ilham etti. Ben de muhakkik ve mahir alimlerin yeterli gördüğü ve seçtiği miktarda anlaşılması güç noktalara yer veren, delilleriyle birlikte pek çok ilimleri, özellikle de Kur'an nazımının inceliklerini gösteren ma'anî ve beyan ilminin latifelerini; ayrıca usulüddinin zirvesi olan ilahi sıfatların manalarını ihtiva eden Bahru'l-Ulûm fî Tefsiri'l-Kur'an ünvanlı bu kitabı meydana getirdim. (Bahru'l-Ulûm, SK-Kılıç Ali 106, I. 2^b).

Müellifin tefsirini yazarken bir çok tefsir kaynağından istifade etmiş olması tabiidir. Ancak bunları açıkça belirtmediği gibi, aynen aktarma yoluna da gitmemiştir. Muhteva bakımından en çok benzerlik arzettiği Râzî'nin Mefâtiha'l-Gayb'ı ile karşılaştırıldığında aralarında gerek metot ve gerekse konuyu değerlendirmede büyük farklılıklar olduğu görülecektir. Ancak zaman zaman Râzî'nin görüşleri belirtilmiş, ondan nakiller yapılmıştır. Daha çok kelâmî görüşlerine dair olan bu nakiller onun tefsirinden değil, diğer eserlerinden alınmıştır.

Kıraate dair meselelerde Garâibu'l-Kırâât adındaki eserden iktibaslar yapılmaktadır (I. 14^b, 108^a). Fıkıh usulününe taalluk eden noktalarda Serahsî'nin Usûl'ü (I. 137^b, 150^b), kelime izahlarında Cevherî'nin Sihâh'ı (I. 99^b, 100^a, 116^b, 130^b, 143^a) bolca kullanılan kaynaklardır.

Rivayet Tefsirindeki Metodu :

1. Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri :

a) "Bir karyeyi helâk etmek istediğimizde ..." (17/16)

« وَإِذَا أَرَدْنَا أَن نَّبْذِلَ قَرْيَةً ظَالِمًا أَهْلِهَا أَيْ كَافِرًا أَهْلَهَا بِدَلِيلِ قَوْمِهِ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ الْقَرْيَةَ إِلَّا وَأَهْلِهَا ظَالِمُونَ أَيْ كَافِرُونَ مَسْكُونَهُ أَيْ الشَّرِكَةَ لظلم عظيم .»

Ayette "karye" kelimesi mutlak zikredilmiştir. Semerkandi 28/59 ayetine dayanarak bu kelimeyi "zalim" kelimesiyle kayıtlamış, sonra da 31/13 ayetine dayanarak zulüm kelimesini küfür ve şirkle tefsir etmiştir. (III. 30^b).

b) "Şeytan o ikisini kaydırды..." (2/36).

« فَأَزَلَّهَا الشَّيْطَانُ أَي فَخَّلَهَا الشَّيْطَانُ عَلَى الزَّلَّةِ بِسَبَبِ الشَّجَرَةِ ، وَكَحْفَيْهِ
فَأَصْدَرَ الشَّيْطَانُ زَلَّتْهَا عَنِ الشَّجَرَةِ وَ مِثْلُ عَنِ هَذِهِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى وَمَا فَعَلْتَهُ
عَنِ أَمْرِي فَانَّهُ مَعْنَاهُ مَا أَصْدَرْتَ فَخَّلَهُ عَنِ أَمْرِي . »

Şeytan Adem ile Hawva'ya ağaç vasıtasıyla yanlışlığa sevkemiştir. Yani şeytan onların zellesine ağacı vasıta kılmıştır. Nitekim 18/82 ayetinde Hızır (A.S) yaptıklarının kendi reyiyle olmadığını belirtmiştir. Yani bu fiiller onun reyiyle sudur etmemiştir. (I. 85^b).

2. Kur'an'ın Sünnetle Tefsiri

a) "Rablerine mülakî olacaklarına ve O'na döneceklerine inananlar..." (2/46).

Buradaki "zan" kelimesi "teyakkun = kesin inanç" olarak tefsir edilmiş ve İbn Mes'ud mushafında "yezunnûn" yerine "ya'lemûn" geçmesi buna delil getirilmiştir. Sonra da Allah ile karşılaşma keyfiyetinin bütünüyle çıplak olduğunu belirten şu hadisle¹⁸ tefsir etmiştir :

« وَعَنْ أَبِي عُبَيْسٍ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَكُمْ مَلَائِكَةُ اللَّهِ تَعَالَى حِفَاةٌ
عَرَاءَ مَشَاءَ غُرًّا كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقِهِ نَعِيدُهُ وَعَدًّا عَلَيْنَا . » (I. 93^a)

b) "O namaz çok büyüktür, ancak, Allah'tan hakkıyla korkanlara değil." (2/45).

Namaz münafıklara ve gösterişçilere ağır gelir, ama Allah'tan korkanlara ağır gelmez. Çünkü, onların nefisleri bu gibi şeylere göğüs germeye hazırdır, onlar böyle şeylere razıdır. Namazın meşakkati onlara küçük gelir ve namazdan lezzet duyarlar. Bu nedenle Rasulullah (SAV) : "Gözümün nuru namazdadır"¹⁹ buyurmuştur. Yine O Bilâl'e

18) Buharî, rikak 45; Müslim, cennet 57; Nesâî, cenaiz 118; Ahmed, I. 220.

19) Nesâî, İşratu'n-nisâ, 1; Hâkim, II. 160.

"Namaz için kamet et te bizi rahatlat."²⁰ yani namaz için ezan oku da biz de onu edâ ederek kalbimizi başka şeylerle meşguliyetten kurtaralım, derdi (I. 93^a).

3. Nüzül Sebepleri

a) "De ki : Her kim Cibril'e düşman olmuş ise..." (2/97).

Bu ayet Fedek'teki yahûdî alimlerinden Abdullah b. Suriya hakkında inmiştir. O, Rasulullah'a vahyî kimin getirdiğini sormuş, "Cebrail" cevabını alınca da; O bizim düşmanımız; başkası olsaydı sana iman ederdik, demiştir (I. 114^{a-b}).

Rivayet biraz daha uzundur. Baş tarafını vermekle yetindik.

İkinci rivayete göre Ömer (R.A) bir yahudi okuluna girmiş ve Cebrail kimdir, diye sormuştur. Onlar da, o bizim düşmanımız, sırlarımızı Muhammed'e veriyor. Üstelik o yakıp yıkanların dostu, Mikail ise mazlumların dostudur, cevabını vermişlerdir (I. 114^b).²¹

Semerkandî bu rivayeti de verdikten sonra aralarında bir tercih yapmamıştır.

b) "Ey İman edenler! "Râinâ" demeyin, "unzurnâ" deyin ve dinleyin." (2/104).

Mü'minler Rasûlullah'a "râina" derler ve bizi gözet manasını kastederlerdi. Yahudilerde ise aynı kelime kötü bir mana yüklüydü. Onlar bu manasıyla Rasulullah'a "râina" demeye başladılar. Bunun üzerine müminlerin bu kelime ile Rasûlullah'a hitab etmeleri yasaklandı. (I. 118^a).

20) Ebû Davud, edeb 78; Ahmed, V. 364, 371.

21) Rivayetler için bk. Râzî, III. 194-95 (Tah.); Suyûtî, ed-Dürrü'l-Mensûr, I. 173-75.

4. Nesh Meselesi

"Biz bir ayeti nesheder veya unutturursak ondan daha hayırlısını veya onun mislini getiririz." (2/106).

Nesh, lugat olarak izale ve nakil manalarına gelir. Şeriaatteki manası ise önce gelen bir şer'i delilin, sonra gelen bir başka şer'i delilin hükmüne muhalif olmasıdır. Nesih deyince hem neshedici delil, hem de şariin fiili kastedilmektedir. Nesih ilâhî ilme göre müddetin tayin ve belirtilmesi, kullara göre ise bir tebdil, değişikliktir.

Şer'i hükümlerde nesh bize göre caizdir, yahudilere göre değildir. Bazılarına göre naklen, bazılarına göre aklen batıldır.

Nesh ayetin kıraatıyla yapılan ibadetin ve ayetin kendisinden ve okunmasından elde edilen, çıkarılan hükmün sona ermesidir.

Bu ayete göre kitabın neshinin ancak kitapla olabileceğine hükmedilir. Bu durumda "hayır" veya "misil" yerine gelmiş olur. Ancak bu takdirde bu iki kelimedenden "ayet" manası kastedilmiş olmalıdır. Nitekim bazı alimler bu şekilde tefsir etmiştir. Eğer, bu iki kelimedenden başka bir şey, başka bir hüküm kastediliyorsa o takdirde mana değişecektir.

Neshe örnek olarak şunlar verilebilir :

Zina edenlerin evde hapsedilmelerinin kırbaç ya da recm cezasına çevrilmesi.

Aşure orucunun Ramazan orucuna çevrilmesi,
İki rekat namazın dört rekata çevrilmesi,
İddetin bir yıldan dört ay on güne indirilmesi,
Kıblenin Beyti makdisden Kâbe'ye çevrilmesi,
Kolay hükme neshedilenler kolay, meşakkatli hükme neshedilenlerin de ecri boldur (I. 118^b-119^a).

5. İsrailiyat

a) "... Onlar insanlara Bâbil'deki iki meleğe, Harût ile Marut'a indirilen şeyleri öğretiyorlardı..." (2/102).

Semerkindî, Hârut ile Mârût'un sihri bilen ve imtihan için gönderilmiş iki melek olduğuna dair görüşü "kile" ile ifâde ettikten sonra şöyle demektedir :

« وما روي أنها مثلا بشريه وكب فيهما الشهوة فتعرضا للإمارة يقال لها زهرة فحملتها على الطعاصي والشرك ثم صعدت إلى السماء بما تعلمت منها فحكى عن اليهود ولعله من رموز الاوائل وحله لا يحفى على نوى الابصار. »

Harut ile Marût iki insan suretine büründürülmüş ve şehvet sahibi kılınmışlar. Bunun üzerine onlar Zehre adında bir kadına tecavüz etmişler Zehre onları isyan ve şirke sevketmiş sonra da o ikisinden öğrendikleriyle birlikte göğe yükselmiştir. Bu rivayet yahudilerden gelmektedir ve muhtemelen öncekilere ait rumuzlardır. Meselerin çözümü basiretli olanlara kapalı değildir (I. 116^b).

b) "Hani biz meleklere demiştik ki Adem'e secde ediniz..." (2/34).

Ayeti tefsir ettikten sonra Semerkandî şu rivayete yer vermektedir :

« و يروي انه ابليس لقي موسى فقال يا موسى انت الذي اصطفاك الله تعالى برسالته وكنمك تكلما وانا من طلوه الله اذنبت وانا اريد ان اتوب فاسمع لي الى رب ان يتوب علي .. »

Rivayete göre İblis Musa ile karşılaşmış ve sen Allah'ın seçtiği ve konuştuğu bir kişisin; ben ise, günah işledim, şimdi tevbe etmek istiyorum, benim için rabbime tevbe etmeme aracılık et, demiştir. Mûsa ile İblis arasındaki konuşma bu şekilde devam etmiştir (I. 83^b-84^a).

Bunun dışında başka kıssalar ve rivayetler anlatılmaktadır (III. 285^{a-b}, I. 86^a, 98^b, 104^a).

Dirayet Tefsirindeki Metodu

1. Fıkıh Usûlü

a) "Şüphesiz Safa ve Merve Allah'ın şeairendendir. Artık her kim hac veya umre niyetiyle beyti ziyaret ederse tavafı bu ikisiyle yapmasında kendisi için bir günah yoktur." (2/158).

Safa ile Merve'yi sa'yetmeye dair fukaha görüşleri nakledildikten sonra şöyle denilmiştir :

« واعلم ان للمحققين منا هنا كلاما فيه فوائد جليلة وهو انه الواو لمطلوع العطف او جمع الاصريين وتشريكهما في الثبوت او في حكم او في ذات بدليل النقل والاستقاء ولا يدل على المقاربة اى الاجتماع في الرضاه كما نقل عن مالك ولا على الترتيب اى تأخر ما بعدها عما قبلها في الرضاه كما نقل عن الشافعي فلها لا يجب الترتيب في الوضوء لئلا يلزم الزيادة على الكتاب من غير دليل .. »

Hanefî muhakkiklerine göre "vav" mutlak atf veya hükümde veya subütta iki şeyin beraberliği içindir. Bu görüşe nakli deliller ve tam bir araştırmayla varılmıştır. Malik'in dediği gibi zaman beraberliğini veya Şafii'nin söylediği gibi zaman bakımından peşpeşeliği göstermez. Bu nedenle abdest alırken sıraya riayet etmek gerekmemektedir. Aksi takdirde delilsiz olarak kitap'taki hükme ekleme yapılmış olur.

Safa ile Merve'nin sa'yedilmesi emredildiğinde sahabe hangisiyle başlayacaklarını sormuş, Rasulullah (SAV) de Allah'ın başladığıyla, cevabını vermiştir. "Vâv"ın tertib için olduğunu söyleyenler bunu delil getiriyorlar. Halbuki bu kesin bir delil olmaz. Ancak, yine de burada bir nükte vardır. O nükte de önce gelenin ehemmiyetini göstermektir. (I. 143^{a-b}).

b) "O sizlere ancak meyte olanları, akar kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası nâmına boğazlanana haram kılar." (2/173).

Şemsuleimme ve Fahrulislam'a göre haramlık ve helallik, mesela meyte, harar ve annelerin haram olması gibi, ayn olan şeylere itlak olunur. Hüküm hem fiile, hem de ayna taalluk edebilir.

Cumhur-i muhakkikîne göre bu türlü izafet ya mecazdır, ya da muzâf hazfedilmiştir. Bunun karinesi aklın delâletidir. Çünkü, hükümler ayna değil, fiile taalluk ederler. Bu durumda mana "ölüyü yemek, şarabı içmek, anneyi nikahlamak size haram kılınmıştır." demek olur (I. 150^b-151^a).

2. Fıkhi Tefsir

a) "O sizlere ancak meyte olanları, akar kanı, hıncır etini ve Allah'tan başkası namına boğazlanana haram kılmıştır..." (2/173).

Semerkandi burada şu hükme varmaktadır :

« فاعلم انه اطافه شحم الخنزير بلحمه في الحكم وهو التحريم بدلالة النص اولى من جعله في ذكر اللحم اذ لا يصح التبعية والوصفية في شحم البطن الا بتكلف. »

Domuzun içyağının eti gibi haram olduğuna hükmetmek nassın delâletiyle olması, yani domuzun eti haramsa yağı evleviyetle haramdır demek, içyağı da et sayılır, dolayısıyla haramdır demekten daha iyidir. Çünkü iç yağını gerek ete tabi kılma gerekse aynı vasıflarda sayma ancak zorlamayla olur (I. 151^a).

b) "Sonra kim muztar bir halde kalır da bağı ve mütecâviz olmamak üzere bunlardan istifade ederse ona günah yoktur." (2/173).

Semerkandi bu ayeti Hanefilerin anlayışı doğrultusunda şu şekilde tefsir etmiştir :

« اي في دعتة الضرورة على اكل شيء من هذه المحرمات غير ظالم على مظهر مثله تارك لمواساة ولا متجاوز قدر حاجته من اكله فلا يؤاخذ به. »

Kul bu haramların herhangi birinden, kendisi gibi olan bir başkasına zulmetmemek ve de yemede ihtiyacı kadarını aşmamak üzere yerse Allah onu mesul tutmaz.

Sonra ayete dayalı olarak mezheb imamlarının verdiği hükümleri tartışmıştır.

Bu ayete dayanarak Şafii ma'siyet yolunda olan kişiye bu ruhsat geçersizdir, demiştir. Ona göre "gayra bâgin" kelimesi "femen turra"nın halidir. Zorda kalanın ölü eti yemesini de imama isyan etmemeye ve yol keserek müslümanlara zulmetmemeye bağlamıştır.

Ona şöyle cevap verilmiştir : Günahın varlığı zorda kalmanın kendisine değil, yemeye bağlıdır. O halde ayete bir fiil takdir edilir ve "Kim darda kalır ve yerse..." denir. Bu durumda "gayra bagin" kelimesi bu mukadder fiilin halidir. Böylece mana "bağı ve zalim olmadan yerse" olur.

Buradaki "baga" ve "adâ"nın ayette geçen haramlarla ilgili olması gerekir. Yani "Bunlardan yemede ihtiyaç miktarını aşmaktasınız..." demek oluyor. Burada "velâ âdin" ifadesi birinciyi te'kidir. Ya da manalar şöyle takdir edilir : "Başkasını bulabilecekken meyteyi istemeksizin ve ölümü defedecek miktarı geçmeksizin..." veya "lezzetlenmeksizin ve azık edinmeksizin ..." veya "başka bir muztara tecavüz etmeksizin ve açlığı giderecek sınırı aşmaktasınız..." (I. 151^{a-b}).

3. Hadisleri Değerlendirme

a) Kaynak vermeden zikredilen hadisler :

«عند أبي إسحاق قال قال النبي صلى الله عليه وسلم : اسم جبريل عبد الله واسم ميكائيل عبيد الله.»

«وعنه قال النبي صلى الله عليه وسلم لجبريل هل رأيت ربك؟»

«فانتفض جبريل وقال يا محمد بيني وبينه سبعين حجاباً من نور.»²²

«عن أبي عباس قال قال النبي صلى الله عليه وسلم إن الله خلقه اسرافيل من خلقه صافاً قدمه لا يرفع بصره...» (I. 114^b)

«قال عليه السلام : أياك ونائلة رجل وامرأة كانا بمكة فضربا حجرتين»²³ (I. 143^a)

«قال عليه الصلاة والسلام إنكم سترونه ربكم كما ترونه القمر ليلة البدر» وهو مشهور رواه أحمد وعشرون من كبار الصحابة» (I. 97^b) (23)

b) Kaynaklarıyla zikredilen hadisler :

«قال جابر قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من أكل البصل والثوم والكراث فلا يقربن المسجد فانه الملائكة يتأذى كما تتأذى بنوا آدم. انفرد به مسلم.»

«وقال أيضاً عليه السلام ثوماً وبصلًا فليعتزلنا واليعتزل صدنا واليقعد في بيته. انفرد به البخاري عليه.» (I. 99^b) (24)

22) Kenzu'l-Ummâl, XIV. 448-49.

23) Buhârî, mevâkît, 16, 26, tevhid 24; Ebû Davud, sünnet 19; Tirmizî cennet 16.

24) Müslim, mesâcid 73, 74; Buhârî, ezan 160, etine 49, i'tisam 24.

c) Kur'an'ın faziletiyle ilgili hadisler :

Tâhâ sûresinin fazileti

« قال أبو هريرة وأنى قال النبي صلى الله عليه وسلم إن الله تعالى قرأ سورة طه ويسى قبل أن يخلقه بألفى عام... » رواه الطبراني وصاحب الفردوس²⁵

« وعن ابن عباس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أعطيت السورة التي ذكرت فيها البقر من الذكر الاول واُعطيته طه وطوا سين من الواح موسى (III. 98^b-99^a)²⁶ »

Lokman sûresinin fazileti

« عن رسول الله صلى الله عليه وسلم من قرأ سورة لقمان كأنه له لقمانه ربيعاً يوم القيامة... » (IV. 9^b)²⁷

Secde sûresinin fazileti

« عن المسيب بن رافع قال النبي صلى الله عليه وسلم « يجيء الم تنزيل السجدة يوم القيامة لها جناحين... »

« عن عبد الرحمن بن هرم كانه النبي صلى الله عليه وسلم يقرأ في العجربوم الجمعة الم تنزيل وهل أتى على الأناس... »²⁸

« وعن جابر كانه النبي صلى الله عليه وسلم لا ينام حتى يقرأ ببارك والم تنزيل... »²⁹

« وعنه عليه السلام من قرأ الم تنزيل وتبارك الذي بيده الملك اعطى من الاجر كما سماه أسمى ليلة القدر... »³⁰

« وعنه عليه السلام من قرأ الم تنزيل في بيته لم يدخل الشيطان بيته ثلاثة ايام... »³¹ (IV. 14^b-15^a)

25) Deylemî, I. 162-3 (601); Darimi, fedailu'l-Kur'an 20; Heysemî, VII. 56; İbn Hacer mevzu değildir demiştir.

26) Heysemî, I. 169-70.

27) Zemahşeri, el-Keşşâf, III. 505; İbn Hacer tah. mevzu ol. söylemiştir.

28) Kemu'l-Ummâl, VIII. 116.

29) Tirmizî, fedailu'l-Kur'an, 8; Darimî, fedailu'l-Kur'an, 18.

30) Zemahşeri, el-Keşşâf, III. 517; İbn Hacer mevzu olduğuna iş. etmiştir

31) Aynı yer. İbn Hacer "bulamadım" demiştir.

Ahzab sûresinin fazileti

« عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال من قرأ سورة الاحزاب وعلمها
اهله وما ملكت بحمينه اعطى الاطراف من عذاب القبر. »³² (IV. 34^b)

4. Kelâmî Tefsir

a) "Rablerine kavuşacaklarına ve O'na dönücü olduklarına kesin inanlar..." (2/46).

Ayette geçen "zan" kelimesini "kesin inanç = teyakkun" şeklinde tefsir ettikten, Allah'a kavuşmanın keyfiyetini bildiren hadisi naklettikten sonra Allah ile mülâki olma, yani O'na görme konusuna şöyle açıklık getirmektedir :

« ولا نزاع في امتناع ملاقاته الله على الحقيقة لكن الفائزين بجوان
الرؤية يجعلونها مجالاً عزيزاً حيث قالوا : انه لقاء الله لا معنى له الا
الوصول الى الله ومن وصل الى الله فقد رآه لا مجالاً حيث لا مانع
كما في هو الكفار والمناظرين ومن لم يجز الرؤية كما لمعتزلة فيفسر
الملاقات بما يناسب المقام كلقاء نواب الله خاصة او لقاء الجزاء
والعلم المحقوق الذي كفايته المعاينة والمشاهدة فانه كان الظن بمعنى التوقع
والطمع فمعنى ملاقاته لقاء النواب ونيل ما عده الله من اكرامه لظهور
انه لا قطع بذلك وانه كان الظن بمعنى التيقن او هوى يعلمونه وكانه
يظنونهم فمعناه لقاء الجزاء فانه لقاء اطراء ينبغى انه يكونه مقطوعاً
به عند الموت لانه التردد في يوم الجزاء كفر لا يصلح انه يذكر في معص
المنع كما في هذا المقام لكن عطف قوله وانهم اليه رايعونه على
انهم ملاقوا ربهم يوجب تفسير الظن بالتيقن البتة فانه الرجوع الى
الله المفتر بالثبوت او بالصبير الى الجزاء مما لا يكفى فيه الظن بل
يجب القطع ان عدم قطع بشيء منهما كفر. »

32) Zemahşeri, el-Keşşâf, III. 565; İbn Hacer mevzu olduğuna işaret etmiştir.

Ru'yetu'llah'ın cevazına kail olanlara göre gerçekte Allah'a mülakî olmak mümkün değildir. Onlar bu likayı mecaz olarak anlamışlar ve likânın manası Allah'a ulaşmaktır. O'na ulaşan da O'nu görmüş olur, ancak bir mania varsa göremez, demişlerdir.

Ru'yetullahın caiz olmadığını söyleyen Mu'tezile buradaki mülâkâtı Allah'ın sevabına veya cezasına kavuşmak şeklinde tefsir etmektedir.

Eğer "zan" kelimesini "tevakku ve tama'" ile tefsir edersek o takdirde Allah'a mülakî olmak O'nun sevabına ve yanındakine ulaşmak demektir. Eğer bu kelimeyi "teyakkun" ile tefsir edersek veya "yezunnûn" yerine "ya'lemûn" okursak o takdirde mana ceza ile karşılaşmaktır. Çünkü ceza ile karşılaşma inancı kesin olmalıdır ve ceza gününde tereddüt küfüdür ve bu ayette de olduğu gibi medih makamında zikredilmez. Ancak "onlar Rablerine dönücüdürler" cümlesini "Rablerine mülâkidirler" cümlesine atfetmek "zan" kelimesinin "teyakkun" ile tefsirini mecburî kılmaktadır. Çünkü nüşûr yada cezaya varış denen dönüşte "zan" yeterli değildir, katiyyet gerekir. Bunlardan birinde katiyyet olmaması küfüdür (I. 93^a).

b) "Allah, onların kalplerini mühürledi ..." (2/7).

« انخوة اهل الطوبى قاطبة قبل ظهور اهل البدع والاهواء على ان الختم والطبع ونحوهما مما صرح به القرآن العظيم عبارة عن طلوع الضلالة في القلب وانما سمي بذلك لمكانه القاسم فان هذه الامور لغة موانع في الحقيقة وطلوع الضلال مانع من الهدى فصح تسميته بهذه الاسماء حتى كانها استعملت في موضعها الاصلى على ان هذه الايات اعنى ختم الله على قلوبهم الآية بل طبع الله على قلوبهم وجعلنا على قلوبهم اكنة ان يفقهوه الى غير ذلك نصوص في ان الله تعالى ذكر هذه الاشياء في موضع امتناع الايمان منهم لاجل ذلك حيث قال سواء عليهم ان نذرتهم ام لم تنذرهم لا يؤمنون فتم الله على قلوبهم اي لا يؤمنون لاجل الختم فانه مجرد الوصف بالختم والطبع وجعل الاكنة على قلوبهم لا يمنع من الايمان وكذا الوسم بعلامة ومنع اللطف والاهلاص لا يقتضى امتناعه

فلا يصح اطلاق عليها وقد افهم الله تعالى بها عن اقتداره على ضمائرهم واسرارهم
وبين ان القلوب بحلمه يصرفها باطنهم والطبع عن سواء السبيل وسئل
الرشاد كما قال ونقلب افئدتهم وابصارهم فكيف يستجاز حملها على العمى والتقليب ونحو
ذلك ..»

Bid'at gurupları çıkmadan önce Ehli-hak Kur'an'ın tasrih ettiği "hatm" ve "tabi" gibi kelimelerin kalpte dalâleti yaratmaktan ibaret olduğunda birleşmişti. Bu şekilde kullanım için münasebet te vardır. Çünkü bu türlü şeyler mania=engel ifade ederler. Dalaleti yaratmak hidayete engeldir, o halde bu şekilde isimlendirilebilir, hatta asıl anlamında kullanılmış gibidirler. Hatm tab' ve kalplere kilit vurma gibi ayetler, kafirlerden imanın mümkün olmadığı yerlerde kullanmıştır. Bu nedenle onları inzar etmenin faydası olmayacağını, çünkü onların kalplerinin mühürlü olduğunu bildirmiştir. Yani onların kalpleri mühürlü olduğundan iman etmezler. Çünkü sadece hatm, tab' ve kalplere kilit vurma ile tavsif etmek imana engel değildir. Dolayısıyla ayetin manasını buna hamletmek doğru değildir. Allah Teâlâ bu âyetlerle onların kalplerine ve derinliklerine gücü yettiğini bildirmiş ve kalpler O'nun hükmündedir, hatm ve tab' yollu tasarrufuyla onları doğru yoldan çevirebilir (I. 31^b).

Semerkanđı "hatm", "tab'" ve "gişâve" kelimelerine mana verdikten sonra ayeti anlamada bir işkal olmadığını, işkâlin Mu'tezileye ait batıl bir kaide olan "dalâleti yaratmak Allah'a yaraşmaz" hükmünden kaynaklandığını belirtmiştir (I. 32^a-33^b).

5. Lugat, Nahiv ve Kıraatla Tefsir :

a) "Ve bununla İbrahim oğullarına vasiyette bulundu." (2/132).

« الوصية هو التقدم الى الغير بفعل فيه صلاح وشره واصليها الوصل
يقال وصاه اذا وصله وقصاه اذا فصله كانه الموصى يصل فعله بفعل
الوصى وليس هذا بمراد ههنا بل القول الجزل ان وصى حكمه حكم امر في
معناه وتصرفه والمعنى وصاهم بكلمة التوحيد اي امرهم بها يقال وصيت
زيداً بأنه يفعل كذا كما يقال امرته بأنه يفعل كذا.»

Vasiyyet, kelime olarak, salah bulunan bir işi başkasına takdim etmek demektir. Kök manası vasl=bitiştirmek demektir. Ancak ayette bu mana kastedilmemiştir. Ayetin manası "Onlara tevhibi vasiyet etti, yani onu emretti" şeklindedir. Nitekim "Zeyde şunu yapmayı vasiyet etti" demek "şunu yapmayı emretti" demekle aynıdır. (I. 129^a).

b) "Yoksa Yakub'a ölüm geldiği zaman siz hazır mı bulunuyordunuz." (2/133).

« فالوجه ان تكون ام منصلة بمحذوف قبلها تقديره اكنتم عائبين ام كنتم شاهدين او اترعون على الانبياء اليهودية ام كنتم شهداء اذ حضر يعقوب الموت اى كانت اولادكم حاضرين حين وصى بنيه ملة الاسلام والتوحيد وانتم عالموه بذلك فما كنتم تدعونه على الانبياء اليهودية التى هم برآء منها »

"En uygunu "em=yoksa" kelimesinin sonraki cümleyi önceki mahzuf bir cümleye bağlayıcı olmasıdır. Yani mana "Gaibmiydiniz yoksa şahitmiydiniz..." veya "Peygamberlerin yahûdiliğini mi iddia ediyorsunuz, yoksa Yakub'a ölüm geldiğinde siz şahit miydiniz?" şeklindedir. Yani, Yakub oğullarına İslam dinini ve tevhibi vasiyet ettiğinde siz orada bulunuyor muydunuz? Bunun böyle olduğunu biliyorsunuz da nasıl peygamberler hakkında yahudiliği iddia ediyorsunuz. Halbuki onlar bundan beridirler, demektir (I. 129^b).

c) "Ve bununla İbrahim de oğullarına vasiyette bulundu." (2/132).

Ayetteki "vessâ" kelimesini tefsir ettikten sonra aynı kelime-deki kıraatlere yer vermiştir :

« وَقَرَأَ نَافِعُ وَابْنُ عَامِرٍ وَأَوْصَى وَهِيَ فِي مِصَافِ أَهْلِ الشَّامِ وَالْحَبَاذِ وَقَرَأَ الْبَاقُونَ وَوَصَّى وَهُوَ ابْلُغَ مِنْهُ لِأَنَّ أَعْمَالَ كَوْنَهُ مَرَاتِبَ كَثِيرَةً »

Şam ve Hicaz mushaflarında öyle geçtiği için Nafi' ve İbn Amir "evsâ" şeklinde okumuşlardır. Diğer imamlar "vessâ" olarak okumuşlardır. Bu okuyuş daha belîğdir, çünkü o çeşitli mertebelerde olmaktadır. (I. 129^a).

d) "Onlar insanlara iki meleğe Harut ve Marut'a indirileni öğretiyorlardı." (2/102).

« وَقِيلَ لَهَا رَبِّ انصلي سيجاً ملكين باعتبار صلاحهما ويؤيده قراءة الحسن على الملكين بكسر الميم على انه انزل عليهما علم السر كما نال ملكين ببابل »

Harut ile Marût melek tabiatlı iki insandırlar, denilmiştir. Hasan Basri'den gelen "melikeyn" kıraati bu görüşü desteklemektedir. Buna göre sihir bilenler Babil'de iki melik olmuş olurlar (I. 116^b-117^a).

Değerlendirme

Semerkandî

Bahru'l-Ulûm'da rivayet ve dirayet metotlarını bir arada toplamış ve Kur'an'ı buna göre tefsir etmiştir. Ancak dirayet metodu üzerinde ağırlıklı olarak durduğundan eser içinde rivayet yönü daha az bir yer tutmaktadır.

Eserde rivayet tefsiri bütün yönleriyle kullanılmış, ayetlerin ayetle, sünnetle, sahadı ve tabiun görüşleriyle tefsirine yer verilmiştir. Ayetlerin birbiriyle olan mana irtibatları kurulmuş, kelime izahları ayetlerle desteklenmiştir. Aynı anlayış doğrultusunda Rasulullah (S.A.V) in sünnetine baş vurulmuş ve tefsir içerisinde ona da belli bir yer ayrılmıştır. Sahabe ve tabiun görüşleri için en çok İbn Abbas, İbn Mes'ûd İbn Ömer, Dahhâk, Mücahid, Husen Basri, İkrime, Aâtâ b. Ebi Rabâh gibi tefsir otoritelerine baş vurulmuştur.

İsrailiyata karşı genel anlayış doğrultusunda tavır alınmış, İslam'a muhalif görülen hikayeler uzun uzadıya anlatılmamış, işaretle yetinilmiş ve tenkit edilmiştir. Bunun dışında, olması muhtemel, ama sahih bir kaynağa dayanmayan hikayeler nakledilmiştir.

Nüzül sebepleri üzerinde durulmuş, surelerin faziletine dair hadisler nakledilmiş, nesh meselesinde genel İslamî anlayış kabul edilmiştir.

Dirayet metodu çok geniş şekilde tefsire tatbik edilmiş usûl, fıkıh, kelâm vb. açılardan ayetlere yaklaşılmış ve tefsit edilmiştir.

Usûl konularında Hanefî görüşleri benimsenmiş, yer yer Şâfiîlere cevaplar verilmiştir. Kaynak olarak büyük Hanefî fakihî ve usûlcüsü Serahsî'nin Usûlü kullanılmıştır. Usûldeki anlayış tabii olarak fıkhâ da yansımış ve burada da ayetler Hanefîlerin anlayışları doğrultusunda tefsir edilmiştir. Mezheb imamlarının özellikle Ebû Hanîfe, Şâfiî ve kısmen Malik'in görüşlerine yer verilmiştir. Tartışmalar, genel olarak usuldeki gibi Hanefî-Şâfiî tartışması şeklinde geçmektedir.

Kelâmî meseleler çok geniş olarak ele alınmış, Mu'tezileye karşı Ehli sünnet görüşleri naklî ve akli olarak savunulmuştur. Burada Râzî'den nakiller yapılmışsa da bu nakiller onun tefsirinden değil diğer kelâmî eserlerindedir. Ayrıca kelâmî konulara yaklaşım, itirazlara verilen cevaplar Râzî tefsirindekinden farklıdır.

Hadis rivayetlerinde bazı istisnalar dışında kaynak belirtilmemiştir. Yine bazı istisnalar dışında rivayetlerin sıhhati üzerinde yorum yapılmamıştır. Özellikle surelerin faziletine dair rivayetlerde yoğunlaşan bazı mevzu hadislere yer verilmiş ve tenkit yapılmamıştır.

Hemen her ayette kıraat farklılıkları belirtilmiş, kıraatler arasında mütevatır, ahad veya zayıf ayrımı yapılmamıştır. Zaman zaman zayıf kıraatler bile yapılan tefsiri desteklemek üzere delil olarak kullanılmıştır. Kelime izahlarında Cevherî'nin Sihâh'ı çokça kullanılmış, zaman zaman kelimenin anlamına şîrirden deliller getirilmiştir. Ayetler nahiv açısından da tefsir edilmiştir. Ayetlerdeki belagat vecihleri üzerinde durulmamıştır.

Görüldüğü gibi Bahru'l-Ulûm metot ve muhteva bakımından bir yenilik getirmemiştir. Ancak daha çok Râzî'nin Mefâtihu'l-Gayb'ına yakın özelliklere sahip olmakla birlikte herhangi bir tefsirin kopyası değildir. Semerkandî bu eserinde mevcut tefsir birikimini kendi üslubu ve anlayışı muvacehesinde nakletmiştir.

4(4). MUSANNİFEK

a. Müellif : Alaaddîn Alî b. Meciduddîn Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî eş-Şâhrûdî:³³ Tefsir, kelâm, usûl ve Arap dili alimi. 803/1400'de Horasan Bistam'a bağlı Şahrud'da doğmuştur. Fahreddin Râzî'nin torunlarından. Herat'ta Ebhurî, Kutbuddin Herevî, Fasihuddin Ahmed gibi alimlerden okumuştur. 848/1448'de Anadolu'ya gelmiş, Konya'da müderrislik yapmıştır. Edirne'ye, oradan İstanbul'a geçmiş ve 875/1470'te burada vefat etmiştir. Kabri Eyüp'tedir.

b) Eserleri : Küçük yaşta eser vermeye başladığından Musannifek diye isimlendirilmiştir. Arapça ve Farsça te'lif ve haşiyeleri vardır. Bazıları şunlardır :

- 1- er-Reşâd fî Şerhi'l-İrşâd : SK-Şehid Ali 2388, 2477/2.
- 2- Şerhu'l-Misbâh : Müellif nüshası SK-Fâtih 5032.
- 3- Şerhu Lübbi'l-Elbâb : Müellif nüshası SK-Fatih 5004.
- 4- Hâşiyetu'l-Mutavvel : SK-Fâtih 4585, Esad 2974.
- 5- Hâşiyetu Şerhi'l-Miftâh : SK-Kadıızade 443, Kılıç Ali 859.
- 6- Şerhu'l-Vikâye fî Mesâili'l-Hidâye : SK-Fâtih 1873-79.
- 7- Şerhu'l-Mesâbih : Müellif nüshası SK-Fatih 966.
- 8- Haşiyetu'l-Keşşâf : SK-Lâleli 326/1; Bâyezîd 701.
- 9- eş-Şifâ fî Tefsiri Kelâmi'llahi'l-Münzel mine's-Semâ': SK-Fatih 636 (Müellif hattı), Esad 35, Reşid 54, Ayasofya, 285; Bâyezîd, 296.

33) Müellif hk. bk. Şakâik, s. 162-67; Mecdî, s. 184-87; Şezerât, VII. 319; Tacu't-Tevârih, II. 491-94; Şevkânî, I. 492; Lugat-ı Târihiyye, VI. 275; Kâmusu'l-A'lâm, VI. 4312; Sicilli Osmânî, III. 486; Heddiyye, I. 375; GAL, II. 234; Suppl., II. 329; Bilmen, n. 281; A'lâm, V. 9; Kehhâle, VII. 24; Nüveyhid, II. 382; İAA., XII, 359-61.

- 10- Hallu'r-Rumûz ve Keşfu'l-Künûz : Müellif nüshası SK-Fâtih 2611.
- 11- Bazı Sûrelerin Tefsiri : Müellif nüshası SK-Fatih 635.
- 12- Bakara'dan 3 Ayet Tefsiri : SK-Hekimoğlu 51.
- 13- Şerhu Adâbi'l-Bahs.
- 14- Hâşiyetu't-Telvih.

c) Tefsiri : Musannifek 862/1458 yılı C. ahir sonlarında Edirne'de bir tefsir yazmaya başlamış, 14 R. evvel 863/1459 Cuma günü Fâtiha sûresini bitirmiş, 6 Safer 866/1461 Pazartesi de yine Edirne'de eserin te'lifini tamamlamıştır. Müellif eserine eş-Şifâ fi Tefsiri Kelâmi'llahi'l-Münzel mine's-Semâ ismini vermiştir. Sultan Fatih'e ithaf edildiğinden Muhammediyye, zahir ve bâtinî hakikatleri topladığından Mülteka'l-Bahreyn ünvanlarıyla da tanınmaktadır.³⁴

Fâtih'in emri doğrultusunda Farsça ağırlıklı olmak üzere Farsça-Arapça karışımı bir ibareyle yazılan eser kaynakların ifadelerine göre tam bir tefsir değildir. Esere ait mevcut nüshalarda Fâtiha sûresi ile Mürselât-Nâs sûrelerini ihtiva etmektedir. Ancak, müellif tefsir içerisinde zaman zaman diğer kısımlara atıflarda bulunmaktadır. Meselâ, SK-Reşid 54 nüshasında vr. 4^a, st. 3'te Sâffât sûresine, SK-Ayasofya 285 nüshasında vr. 15^a, st. 11'de Kehf sûresine, vr. 15^b, st. 14'te Enfâl sûresine atıfta bulunarak bahsi geçen konuların orada tafsilatını zikrettiğini belirtmiştir. Bu ifadeler onun, eserini tamamladığını göstermektedir. Yine müellif, eserinin sonunda, eş-Şifâ... isimli eserini te'lifine muvaffak kıldığı için Allah'a hamdetmektedir. Bu ifade de eserini tamamladığına bir işaret sayılabilir.

34) Kâtip Çelebi bu ikisini ayrı eserler olarak tavsif etmekte (Keşfu'z-Zunûn, I. 458, II. 1618, 1816), ise de Bilmen'in de işaret ettiği gibi (II. 599), her ikisi aynı eserdir.

Musannifek tefsirini yazarken Keşşâf, Kurtubî, Kevâşî, Râzî tefsirleri gibi önemli tefsir kaynakları yanında, Buharî ve Müslim gibi hadis kaynakları, Sihâhu'l-Cevherî gibi lugat kaynakları, Kütu'l-Kulüb gibi tasavvuf kaynaklarından istifade etmiş, bunlardan iktibaslar da bulunmuştur. Özellikle, Râzî'den, çokça istifade etmiş, onu "imam" diye tavsif etmiş ve ona itirazlarda bulunmuştur (bk. Şifâ, SK-Fatih, 636, s. 138).

Eserini yazıp bitirdikten sonra "hatime" de müellif şu sözleriyle kendi tefsirinin diğer tefsirlerden üstünlüklerini ortaya koymaktadır :

« لقد ميز الله عز وجل كتابي هذا عن سائر كتب التفسير بمميزات كثيرة :
الاول الاهاطة والتبيين ولا رطب ولا يابس الا في كتاب مبين فانك ان تدبرت
مطايبي القاطه ومواقف الحاظه لا تجننه لما يقناه الا وفيه دواء الخليل و
وشفاء الخليل لا يغرك ما عسى يتالجج في صدرك من تأسيس البياض على
اساس لسانه هراسه فإني بذلك حأمور والمأمور معذور ومع ذلك فهو
منبئ على اسلوب غريب وترتيب عجيب لم يوفق لذك احد قبلي في سابقه
الزمانه ومخروج لسانه بلسان القرانه اذ لا هلاوة للياه ينلو عنه لسانه
ولا طراقة للياه ليس فيه بياضه .

الثاني هل المشكلات وكلف النقاب عن وهوه المعضلات .
الثالث تفصيل المبهجات وتوضيح المبهجات وصرف العناية نحو بياض
المبهجات

الرابع الاعتناء بشأه الغرائب في كل باب والاعراض عن المشهورات و
الواضحات ما تعرضت لمشهور الا في ضمنه نكتة ولا كسديت لواضح الا وفي طيه
حكمة .

الخامس تنظيم ما فرقوه في احسن النظام وترتيب ما بدروه في اعلج الصور من صور
الكلام .

السادس رعايه الاقتصاد فيما طولوه والتجنب عن سعة التكرار فيما كروه .
السابع اسرار افكاره وابتكار اسرار لم يطعن من قبلي اسر ولا جهانه واضرار امور
لم ينس ذلك لاحد قبلي في سابقه الزمان ولا يعجبك من هذه الدعوى فانه الدعوى
مبوهة بالبياض والمدلول متأخر عن الدليل والبرهان وكيف لا وليس العلم وقفا
على قوم حتى تغلوه باب الفيض على آخرين فانه لكل طالب قدراً مقدراً من ريب العالمين
فانه الفضل بيد الله يؤتيه من يشاء والله ذو الفضل المبين فقد احتار كتابي
هذا على سائر التفسير بهذه الخصائص والمميزات .»

Bu kitabım tefsir kitaplarından şu özellikleriyle ayrılmaktadır :

1- İhata ve tebyin : Ne var ne yok bu kitapta bulunur. Bu kitabı Horasan lisanıyla (Farsça) yazmama şaşma. Bana böyle emredildi, ben mazurum. Buna rağmen eserin garib bir üslubu ilgi çekici bir tertibi vardır. Bunu, benden önce başaran olmamıştır. İçine Kur'an lisanı da katılmıştır. Çünkü, onsuz beyanın tadı yoktur.

2- Müşkilleri çözme, kapalı noktaları aydınlatma.

3- Mücmel kısımları tafsilatlandırma, mübhem kısımları tavzih ve mübhemleri beyan etmeye özen göstermek.

4- Her konuda gariblere itina, meşhur ve açık olanlardan kaçınmak. Eğer kaçınmadıysam bir nükte ve bir hikmete mebnidir.

5- Müfessirlerin dağınık bıraktıklarını en güzel şekilde tanzim ve tertib etmek.

6- Müfessirlerce üzâtılan konuları ihtisar etmek ve tekrarlarından kaçınmak.

7- İnce fikirler ve yepyeni incelikler, ve de daha önce kimseye nasib olmayan meseleler ortaya koymak.

Bu iddiam seni şaşırtmasın. İddia ortaya konmuştur, medlul de delil ve burhandan sonra gelir. Nasıl olmasın ki? İlim belli bir zümreye vakfedilmiş değildir ki, başkalarına feyiz kapısı kapansın. Herkesin Allah'ın verdiği oranda bir kudreti vardır. Fazl Allah'ındır, dilediğine verir.

İşte kitabım bu yönleriyle diğer tefsirlerden ayrılmaktadır (eş-Şifâ, SK-Ayasofya 285, vr. 431^b).

Gerçekten de eser tertibi açısından oldukça güzeldir. Her sureye başlarken giriş bölümünde surenin nüzülüne dair bilgiler ve ayet sayısı verilmiş, daha sonra belli ayet gurupları ele alınarak tefsirleri "bahis"ler halinde her yönüyle ele alınmıştır. Her ayet grubunda değişmekle birlikte şu başlıklar altında ayetler incelenmiştir :

1- Kıraat İlmi : Kelimelerin Arap dilindeki diğer okunuşları yanında yedi kıraat üzerinde de durulmuştur. Kıraat vecihleri, imam-larıyla birlikte zikredilmiştir. Bu bölümlerde Keşşâf ile Kurtubî tefsirlerine sıklıkla atıflarda bulunulmuş, onlardan iktibaslar yapılmıştır.

2- Lugat İlmi : Bu bölümde ayetlerdeki bazı kelimelerin lugat ve ıstılah anlamları üzerinde durulmuştur. Kelimenin ifade ettiği anlamlar delilleriyle zikredilmiştir. Bu bölümlerde en çok Cevherî'nin es-Sıhâh'ı kullanılmış, ara sıra Zemahşerî'den de istifade edilmiştir.

3- Sarf İlmi : Bu bölümde kelimelerin iştikakları ve kalıpları üzerinde durulmuştur.

4- Nahiv İlmi : Bu bölümde kelimelerin cümle içindeki yerleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Müellif bu kısımlarda sık sık tafsilat için kendi kitaplarına müracaat edilmesini önermektedir.

5- Ma'ânî İlmi : Bu bölümde cümlelerin dizilişi açısından ihtiva ettiği mana ve nükteler üzerinde durulmuştur. Ma'ânî belgatın bir kısmıdır. Belagat ta sözün yerinde söylenmesidir. Ma'ânî ilminin de bundan başka bir anlamı yoktur (SK-Reşid 54, vr. 3^b-4^a).

6- Beyân İlmi : Bu bölümde kelimelerden kastedilen manaların hakikat veya mecaz olmaları araştırılmıştır.

7- Fıkıh İlmi : Ayetlerdeki fikhî hükümler üzerinde durulmuştur.

8- Kelâm İlmi : Ayetlerdeki kelâmî noktalar üzerinde durulmuştur.

9- Usul-ı Fıkıh İlmi : Ayetlerdeki usul-i fıkha taalluk eden noktalar tavih edilmiştir.

10- Tefsir İlmi : Bu kısımlarda ayetlerin tefsirine yer verilmiştir. Müellif bunun hakkında şöyle söylemektedir : "10. bahis tefsir ilmi : Bu bahis en yüksek gaye ve en yüce konudur. Bu, sahillerinde bütün dalgaların dolaştığı bir denizdir. Bu bölümde daha önce işlenmeyen bahisler ve ibareler mebadî ve mukaddime kabilinden yazılırlar." (vr. 4^b).

11- Te'vil İlmî : Bu bölümlerde ayetlerden sûfilerin çıkardıkları işâri ve batîni manalar üzerinde durulmuştur.

12- Nükteler, Latifeler, İşaretler : Bu bölümlerde ayetlerin tefsiriyle ilgisi olmamakla birlikte işaret edilmesi gereken bazı noktalara temas edilmiştir.

Bu başlıkların her biri her zaman kullanılmamış, ayetin ihtiva ettiği konulara göre bazılarında yer verilmemiş, bazen de "sûrenin faziletleri" gibi değişik başlıklar kullanılmıştır.

Tefsir üzerine herhangi bir çalışma yapılmamış, bugüne kadar da basılmamıştır. Kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır. Fatiha sûresini ihtiva eden müellif nüshası SK-Fatih 636'dadır. Diğer nüshalar : SK-Es'ad 35, Reşid 54, Ayasofya 285; Bâyezid 296. Ayasofya 285 nüshası müellife okunan bir nüshayla karşılaştırıldığından (bk. vr. 127^a hamîşi) önemlidir.

5(5). MOLLA GÜRANI

a) Müellif : Şihâbuddîn Ahmed b. İsmail b. Osman el-Gürânî:³⁵ Osmanlı Şeyhulislâmı, tefsir, hadis, fıkıh ve usûl alimi. 813/1410' da Diyarbakır Ergani'ye bağlı Hilar'da doğmuş, Şam, Kudüs ve Kahire' de okumuştur. II. Murad zamanında Anadolu'ya gelerek Bursa'da müderrislik, Manisa'da da II. Mehmed (Fatih)'e hocalık yapmış, Rumeli kadıaskerliği ve Bursa kadılıklarında bulunmuştur. Oradan ayrılıp Kudüs'e giderek te'lif ile uğraşmıştır. İkinci Bursa kadılığından sonra İstanbul müftülüğü, ardından da şeyhulislamlığa getirilmiştir. 893/1488' de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Aksaray Taşkasap'tadır.

b) Eserleri : Gürânî geç yaşlarda yazmaya başladığından eserleri azdır. Bir kaç te'lif olup gerisi haşiye türü çalışmalardır. Tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat gibi konuları ihtiva eden bu eserlerin bazıları şunlardır.³⁶

- 1- Gâyetu'l-Emânî fi Tefsiri's-Seb'i'l-Mesânî
- 2- Ref'u'l-Hitâm an Vakfi Hamze ve'l-Hişâm
- 3- Keşfu'l-Esrâr an Kıraeti Eimmeti'l-Ahyâr
- 4- Ferâidu'd-Dürer ve Şerhu Levâmi'l-Gurer
- 5- el-Akberî fi Havâşi'l-Ca'berî

Son dört eser kıraatle ilgilidir.

c) Tefsiri : Molla Gürânî İstanbul'un fethini müteakib bir müddet İstanbul kadılığı yapmış, rütbesi Bursa kadılığına tenzil edildiğinde de Bursa'yı terkederek Kudüs'e yerleşmişti. Bu sırada, yaklaşık 860/1456 sonlarında tefsirini yazmaya başlamıştır.

Müellif Kudüs'te başladığı bu çalışmasını Receb 867/1463'te İstanbul'da tamamlamış ve adını Gâyetu'l-Emânî fi Tefsiri's-Seb'i'l-Mesânî koymuştur.

35) Müellif hk. bk. Ahmet Ateş, "Molla Gürânî", İA, VIII. 406-7; Sakıb Yıldız, Molla Gürânî ve Tefsiri, s. 18-128.

36) Geniş bir liste için bk. Yıldız, s. 90-128.

Orta hacimde olan bu tefsir, Zemahşerî ve Beydâvî tefsirleri esas alınarak yazılmış, bir bakıma onların metodu uygulanmıştır. Ancak Gürânî bu iki tefsiri daha çok tenkit gayesiyle gözden geçirmiştir.

Eserde rivayet tefsiri bütün yönleriyle uygulanmış, ayetlerin nüzül sebeplerine yer verilmiş, İsrailiyattan kaçılmaya çalışılmıştır. Ancak, bütünüyle ondan uzaklaşılammıştır. Rivayetlerde sahih hadisler kullanılmış, faziletler ve diğer konularda mevzu hadislerden kaçılmıştır.

Ayetler daha çok lugat ve nahiv yönüyle açıklanmış, ayetlerdeki belagat ve i'caz yönleri ortaya konmuştur. Kıraat vecihlerinde Kıraat-ı Seb'a ve Kıraat-ı Aşere kullanılmıştır. Ehli sünnet adına Mu'tezileye cevaplar verilmişse de mezheb münakaşalarına girilmemiştir. Ayetlerin fikhî yönlerinde dört mezhebin görüşleri verilmiş aralarında tercih yapılmamıştır.³⁷

Molla Gürânî, tefsirinde Zemahşerî ve Beydâvî'yi tenkid ettiğinden, dönemin bazı alimleri tarafından tenkide uğramıştır. Bu tenkitler risalelere dökülmüş, Gürânî de bunlara cevaplar vermiştir.³⁸

Gayetu'l-Emânî henüz basılmamıştır. Müellif tarafından baştan sona okunarak tashih edilmiş bir nüshası SK-Damad İbrahim 146'da bulunmaktadır.

37) Tefsir hakkında geniş bir tetkik için bk. Yıldız, Molla Gürânî ve Tefsiri, s. 145-348.

38) Gürânî'ye tenkitleri ihtiva eden bir risale SK-Fatih 3653/5'tedir. Gürânî'nin cevâbî risaleleri SK-Fatih 3896/4 ve SK-Kasidedicizade 712'de bulunmaktadır.

6(6). BABA Nİ'METULLAH

a) Müellif : Baba Ni'metullah b. Mahmûd en-Nahcivânî.³⁹ Tefsir, alimi, mutasavvıf, Şeyh Alvân olarak ta tanınmaktadır. Nahcivan'da doğmuş ve yetişmiş, Tebriz yoluyla Akşehir'e geçmiş ve oraya yerleşmiştir. 920/1514'te burada vefat etmiştir.

b) Eserleri :

- 1- Hidâyetu'l-lhvân
- 2- Şerh-i Gülşen-i Râz : Üniversite FY 1246.
- 3- Hâşiye alâ Envaru't-Tenzil
- 4- el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye (İstanbul 1325/1907).
- 5- Şerhu Fususu'l-Hikem.

c) Tefsiri : Nahcivânî'nin bu eserinin tam ismi el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye el-Mudîhatu li'l-Kelîmî'l-Kur'aniyye ve'l-Hikemî'l-Furkaniyye'dir. Müellif tefsirini herhangi bir kaynağa müracaat etmeksizin, sahib olduğu tefsir kültürü ve dirayetini kullanarak te'lif etmiştir.

Sistematik olarak her sûre tefsirine "fatihâ" başlığıyla başlanmış, burada bazı tasavvufi mulahazalar ortaya konduktan sonra tefsire geçilmiş, en sonda da "hatime" denilerek tasavvufî öğütler verilmiştir. Yine besmeleler her sûrenin muhtevasına uygun manalarla tefsir edilmiştir.

39) Müellif hk. bk. Şakaik, s. 356-7; Mecdî, s. 360; Tabakâtu'l-Müfessirîn, vr. 83^b; Tâcu't-Tevârih, II. 593-4; Mecelletu'n-Nisâb, vr. 126^b-127^a; Lugat-ı Târihiyye, II. 5; Hediyye, II. 497; Suppl., II. 320-1; Bilmen, n. 306; A'lâm, VIII. 39; Kehhâle, XIII. 111; Nüveyhid, II. 703; Abdûlbâkî Turan, "Baba Ni'metullah Nahcivânî ve el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye İsimli Tefsiri, SÜİFD, I. 61-76, Konya 1985; el-Fevâtihu'l-İlâhiyye, I. cild sonundaki tercüme-i hâl. Alu Kays, I/2, 445-47.

Zahiri tefsire ve işâri tefsire yer veren müellif rivayet ve dirayet metotlarını kullanmıştır. Ancak dirayet bütün yönleriyle ağırlıktadır. İfadeler seci'li olarak seçilmiş olduğundan edebî kıymeti de olan eser Sûfi tefsirlerinin bir hulasâsı sayılmaktadır. Nahcivânî yozlaşmış tasavvufî anlayışa karşıdır ve bunu eserinde tenkid etmektedir.⁴⁰

Tefsir 1325/1907'de İstanbul'da basılmıştır. Yazma nüshaları kütüphanelerde bolca vardır.

40) Tefsir hk. bk. Abdülbâkî Tûran, Aynı makale, s. 66-76.

7(7). İBN KEMAL

a) Müellif : Şemsuddîn Ahmed b. Süleyman b. Kemâl et-To-kâdi:⁴¹ Tefsir, fıkıh, usûl ve kelâm alimi, Osmanlı şeyhulislâmı. 873/1468'de Tokat'ta (veya Edirne yada Amasya) doğmuş, Edirne'de yetişmiş, önce orduya sonra da ilmiyeye intisab etmiştir. Müderrislik ve kadılıktan sonra şeyhulislamlığa getirilmiş, bu görevdeyken 2 Şevval 940/1534'te vefat etmiştir. Kabri İstanbul'da Edirnekapı Şehitliğindedir.

b) Eserleri : Velûd bir müellif olan İbn Kemal, Arapça, Farsça ve Türkçe ile din, dil edebiyat ve tarih alanlarında 200'ü aşkın eser vermiştir.⁴² Tefsirle ilgili olanlar şunlardır :

1- el-Kelâm ale'l-Besmele ve'l-Hamdele

2- Haşiye alâ Tefsiri'l-Keşşâf: Keşşâf tefsirinin başlarına yazılan bu haşiye müellifin en güzel eserlerinden sayılmaktadır. Sıkça Seyyid Şerif Cürcâni'ye itirazlarda bulunmaktadır.⁴³

3- Hâşiye alâ Envaru't-Tenzil : SK-Yusuf Ağa 65/1, Fâtih 578/2.

4- Tefsîru'l-Fâtiha ve'l-Fecr ve'l-Mülk ve'n-Nebe : (İstanbul 1316).

5- Tefsîru Sûreti'n-Nâzi'ât ve't-Târik ve'l-Asr.

6- Tefsîru'l-Kur'ân.

c) Tefsiri : İbn Kemal 930/1524'ten önce tefsirini yazmaya başlamış, 933/1527'de Sâffât sûresiyle yarıda bırakmıştır. Eserde önsöz veya hatime olmamasını buna bağlayabiliriz.

41) Müellif hk. bk. İlmiye Salnamesi, s. 381; E. H. Ayverdi, "Müftiyu's-Sekaleyn", KAM, IV/3, s. 24-31, İstanbul 1975; İ. Parmaksızoğlu, "Kemalpaşazade", İA, VI. 561-66, İstanbul 1955; A. Uğur İbn-i Kemâl, Ankara 1987; Şeyhulislam İbn Kemâl (Sempozyumu), Ankara 1988.

42) Eserleri için bk. Atsız, Kemalpaşaoğlu'nun Eserleri, İstanbul 1966,

43) bk. Keşfu'z-Zunûn, II. 1481.

Eserde kaynak olarak Zemahşerî ve Beydâvî tefsirleri kullanılmış, Nesefî ve Râzî'nin tefsirlerinden, Teftâzânî ve Kevâşî'nin haşiyelerinden istifade edilmiştir.

Rivayet tefsiri bütün yönleriyle tatbik edilmiş, ayetin ayetle tefsiri yanında, hadisler, sahabe ve tabiun sözleri de kullanılmıştır. Rivayetler Zemahşerî'den alınmakla birlikte müellifin kendi tesbitleri de eklenmiştir. Ekseriyetle hadislerin kaynakları gösterilmemiştir. Nüzül sebeplerine yer verilmiş, İsrailiyata düşülmemiştir.

Kelimelerin iştikakı ve lugat anlamları verilmiş, ayetlerin nahiv yönünden değerlendirilmesi yapılmış, belagat ve i'caz üzerinde durulmuş, bu konuda Arap şiirinden deliller sunulmuştur. Usul ve fıkıh meselelerinde teferruata girilmemiş, çoğu yerde Ebu Hanife ve Şafii'nin, zaman zaman da Malik ve Ahmed'in görüşleri zikredilmiştir. Kelâmi meselelerde Mu'tezileyi tenkid için Nesefî ve Beydâvî'den iktibaslar yapılmış, Ehli sünnet görüşleri kısa ifâdelerle verilmiştir.

Tefsir bir ekol oluşturmamıştır. Ancak Kur'an'ın maksad ve hedefini açıklamada en veciz ifadeleri ihtiva etmesi, bu konuda büyük başarı sağlaması onun en önemli karakteridir.⁴⁴

Bugüne kadar basılmamış olan bu eserin hemen her kütüphanede nüshasına rastlamak mümkündür.

44) Geniş bilgi için bk. Mustafa Kılıç, "İbn Kemal'in Tefsirdeki Metodu", Şeyhulislam İbn Kemal, s. 155-65; Orhan Karmış, "Kemal Paşazade'nin Tefsir İlmine Getirdiği Yenilikler", Aynı eser, s. 167-71.

8(8). TACEDDİN TİREVİ

a) Müellif : Taceddîn İbîfahîm b. Hamza b. Mes'ûd el-Aydîni et-Tîrevî:⁴⁵ Tefsir ve hadis alimi, mutasavvîf vaiz. Tire'de doğmuş ve yetişmiş, Edirne'de Muhammed b. Noktacî Dergahı'nda vaaz ve irşadla uğraşmıştır. Mısır'a, oradan Mekke'ye geçmiş ve 970/1562'de burada vefat etmiştir.⁴⁶ Halvetî şeyhlerindedir.

b) Eserleri :

1- Câmi'u'l-Envâr fî Lüceci'l-Efkâr ve'l-Bihâr li'l-Mü'minine'l-Ahyâr.

2- Câmi'u'l-Envâr ve Nüzhetu'l-Ebsâr : Ma'rifetu'llah ile ilgili hadis, mev'ize, rivayet ve hikayeleri ihtiva eden eserin bir nüshası Irak Evkaf Kütüphanesi 4914 numaradadır.⁴⁷

3- el-İ'tirâdât alâ Haşiyeti'l-Adud li's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî⁴⁸

c) Tefsiri : Tâceddin Tîrevî, Edirne'de Muhammed b. Noktacî Dergah ve Camii'nde vaaz ve irşad ile uğraştığı sıralarda bir tefsir yazmış ve ismini Câmi'u'l-Envâr fî Lüceci'l-Efkâr ve'l-Bihâr li'l-Mü'minine'l-Ahyâr koymuştur. Eserin SK-Reşid 59'daki nüshasının başında (vr. 1^a) tefsirin Bakara-En'am sûrelerini ihtiva ettiği ve te'lifinin 933/1527 yılı C.ewel'in son günü olan Cumartesi bittiği belirtilmiştir. Eserin tam nüshasını tesbit edemediğimizden kaç cilt olduğunu bilemiyoruz.

45) Müellif hk. bk. Atâî, s. 75; Sicilli Osmânî, II. 46; Hediyye, I. 27; Osmanlı Müellifleri, I. 20; A'lâm, I. 37; Kehhâle, I. 26; Nüveyhid I. 12.

46) Hediyye, I. 27'de ölümü 965/1558 olarak gösterilmiştir.

47) Ahmed Es'ad Tales, el-Keşşâf an Mahtûtâti Hazâini Kütübi'l-Evkâf, Bağdad 1372/1953, s. 136.

48) Hediyye, I. 27.

Müellif, kendisini tefsir yazmaya sevkeden amilleri ve yazacağı tefsirin özelliklerini, ilmin değerinin kalmaması, halkı yönlendiren makamları cahillerin işgal etmesi ve gerçek alimlerin kıyıda köşede kalmasından yakınarak başladığı mukaddimede şu cümlelerle ifade etmektedir :

«...وقد كنت صرفت أباه عمري وطراوة سني في افادة العلوم الآلية واستفادتها فبذلت مجهودي برهة من الزمان الى وعظ الاهلولة الخلاله حتى اهتممت القرآن وتبعت القاسم من الوصير والوسيط والكبير والمعلم والشيخين والقاضي واللوامع وفاد المفسرين والكواشي والتبياه والتبير وكانه المفسرون فيه بين تقصير محل وتطويل محل وفي جملة ما تتبععت ما صادفت تفسيراً مشتملاً لجميع الروايات والاختلافات والقراءات فأردت ان اكتب تفسيراً كما شق قناع الشبهة عن اولى الابصار رافعا غبار الوهم عن ذوي الانظار محتويًا اختلاجات الصحابة الكرام مشتملاً اخوان المفسرين العظام وقراءة قراء الغمام مع مكاييل المناسبة للمرام والاهدائيت الموافقة للمقام وتركت الاشارة لكل قول من هو ومن اي الكتاب اجتناباً عن الاكثار والاطناب
بيت :

ففي كل لفظ منه روض من المنى وفي كل سطر منه عقد من الدر

فلخصت هذا التفسير وسميت بجامع الانوار في لجم الافكار والبحار للمؤمنين الاهلياً واسأل الله تعالى ان يرزقنا الاتمام والتوفيق والغضاه ...»

Ömrümün bir kısmını alet ilimlerini anlamak ve onlardan istifade etmekle, bir kısmını da vaaz vermekle geçirdim. Nihayet bütün Kur'an'ı bitirdim. Veciz, Vasit, Kebir, Ma'alim, Şeyheyn, Kâdî, Levami', Zâdu'l-Müfessirin,⁴⁹ Kevâşî, Tibyân ve Teysir tefsirlerini teteb-

49) Bu eser Zâdu'l-Müsafir (bk. Nüveyhid, I. 135) veya Zâdu'l-Mesir (bk. Keşfu'z-Zunûn, II. 947) olmalıdır.

bu ettim. Müfessirler ya anlaşılacak kadar kısa, ya da bıktırarak kadar uzatmışlardı. İçlerinde bütün rivayetleri, ihtilafları ve kıraatleri ihtiva edenine rastlamadım. Bu nedenle, basiret sahiplerinden şüpheleri kaldıran, görüş sahiplerinden vehimleri silen, sahabe ihtilaflarını ihtiva eden, büyük müfessirlerin görüşlerini ve kârielerin kıraatlerini içine alan bunlara maksada uygun hikayeler ve hadisler ekleyen bir tefsir yazmayı diledim. Sözü uzatmamak için görüşlerin kimden ve nereden geldiklerine işaret etmedim. Neticede bu eseri telhis ettim ve ona Câmi'u'l-Envâr fi Lüceci'l-Efkâr ve'l-Bihâr li'l-Mü'minine'l-Ahyâr ismini verdim. (Câmi'u'l-Envar, SK-Reşid 59, vr. 1^b-2^a).

Müellifin vaazları için tetebbu ettiğini belirttiği eserler, muhtemelen tefsiri için de kaynak olmuşlardır. Bunlar Vahidi'nin el-Veciz ve el-Vesit'i, Râzî'nin et-Tefsîru'l-Kebîr ünvanlı Mefâtihu'l-Gayb'ı, Bagavî'nin Ma'âlimu't-Tenzîl'i, Buhârî ve Müslim'in Sahîh'leri, Beydâvî'nin Envâru't-Tenzîl'i, Tabatabaî'nin veya Mainî'nin el-Levâmi'i, Hemezânî'nin Zâdu'l-Müsâfir'i, Kevâşî'nin Keşfu'l-Hakâik'i, Tûsî'nin et-Tıbyân'ı ve Kuşeyrî'nin et-Teysîr'idir.

Rivayet Tefsirindeki Metodu

Taceddin Tirevî eserinde rivayet tefsirine geniş yer vermiştir. Ancak rivayet tefsiri bütün yönleriyle kullanılmamıştır. Ayetin diğer ayetle veya sünnetle tefsirine dair örnekler yer almamıştır. Ama, İbn Abbâs, İkrime, Mücâhid, Süddî, Süfyan Sevrî vd. gibi ilk dönem müfessirlerinden gelen görüşler ve nakiller büyük yekün tutmaktadır. Müellif prensipte görüş sahiplerini zikretmeyeceğini söylemişse de metinde bu isimlere sıkça rastlanmaktadır.

1- Nüzül Sebepleri

a) "De ki: Cebrâile düşman olan kimse Allah'a düşmandır." (2/97).

Tirevî bu ayetin tefsirinde farklı iki nüzül sebebine yer vermiştir. Bunlardan ilki, Fedek yahudilerinden Abdullah b. Suriyâ'nın kendilerinin Cebrail'e düşman olduklarını söylemesi ve sebebini izah etmesi hadisesidir. İkinci rivayet ise, Ömer'in bir yahudi okulunda Cebrail'in

kim olduğunu sorduğunda onun kendilerine düşman olduğu cevabını alması olayıdır (vr. 132^{a-b}).⁵⁰

b) "Oruç tuttuğunuz günlerin gecesi kadınlarınıza yaklaşmanız size helal kılındı." (2/187).

Önceleri, oruç günlerinde ancak yatsı kılınıncaya kadar Ashabın yemesi, içmesi, hanımına yaklaşması helaldi. Kays b. Sirme'nin bu yasağı çiğnemesi, ashabın da aynı yasağı çiğnediklerini itiraf etmeleri üzerine bu ayet inmiştir. (vr. 183^a).⁵¹

Ayette geçen "mine'l-fecr" kısmının nüzülüne sebep olan olayın Adî b. Hatîm'in başından geçen, siyah ve beyaz iplik karşılaştırma olayı olduğunu belirtmiştir. (vr. 183^{a-b}).⁵²

2. Nesh

"Herhangi bir ayetin hükmünü nesheder veya unutturursak onun yerine daha hayırlısını veya benzerini getiririz." (2/106).

Burada nesh kelimesinin lugat ve ıstılah manaları verildikten sonra neshin emir-nehîy va'd ve va'idde geçerli olduğu, kıssa ve haberlerde olmadığı belirtilmiştir. Mensuh ya hükmün kendisi ya da tilâvetir. Birincide nasîh ve mensuh bâkidir, ancak mensuhla amel edilmez. Vefat iddetinin 1 yıldan 4 ay 10 güne indirilmesi, savaşta 20 sabırlının 200 düşmana denk gelişinin sonradan hafifletilmesi bunun örnekleridir.

Tilâveti mensuh, hükmü bâkî olana örnek Ömer'den gelen recim ayetidir.

Tilâveti ve hükmü mensuha örnek. Ahzab sûresinin yedi uzun sûre (es-Seb'u't-Tivâl)'den sayılırken bazı ayetlerinin neshedilmesidir. Ayetteki "nünsiha" ifadesi buna işarettir.

50) Rivayetler için bk. Râzî, III. 194-95.

51) bk. Râzî, V. 114.

52) bk. Müslim, sıyam 33, 34, 35.

Yine sahabeden birisi bir ayeti okumak istediği halde güç yetirememiş, durumu Rasulullah'a arz edince de o ayetin neshedildiği cevabını almıştır (vr. 139^b).

5- Kıssalar ve İsrailiyât

Mukaddimede de belirttiği üzere Tirevi münasib bulduğu her ortamda Ma'rûf Kerhî, Şakîk Belhî, Cüneyd Bağdâdî, İbrahim b. Edhem gibi daha nice tasavvuf önderlerinin başlarından geçen hikayelere yer vermiştir. Bunların yanında "hukiye" ifadesiyle de anonim hikayeler yer almıştır. Kimi yerde "Bu konuda Ma'rûf Kerhî'nin, mushafını çalan kadınla ilgili hikayesi vardır" (vr. 125^a), "Bu konuda İbrâhim b. Edhem'in, ricali gayb ile hikayesi vardır" (vr. 122^a) diyerek okuyucu tarafından bilindiği farzedilerek hikayenin bütünü anlatma yoluna gitmemiştir.

Tabii bu kadar hikaye arasına zaman zaman İsraili kıssalar da karışmıştır. Müellifin 2/102 ayetinde geçen Hârût ve Mârût kıssasında, onların insan suretine büründürülmeleri, Zehre isimli bir kadınla ilişkileri ve başka ma'siyetler işlemelerine yer vermesi ve bu konuda hiçbir tenkitte bulunmaması (vr. 135^b-136^a)⁵³ onun israiliyata bakışını yansıtmaktadır.

Dirayet Tefsirindeki Metodu

1- Fıkıh

a) "... artık onlara yaklaşabilirsiniz..." (2/187).

« دلت الآية على جوار صوم الجنب لأنه إذا اباحت المباشرة الى
الجنب لم يكن الاعتسال الا بحدت قال ابو هريرة والحسن اذا اصاب
الجنب قبل ان يغتسل لم يكن له صوم وأباح الاعتس بالاكل والشرب
والجماع بعد قبيل الطلوع الشرقياً لا اول النهار آخرة في اغتبار الفجر
.. وسرمه قال لا يفطر الا عند طلوع الكواكب وقد انقضت
هذه المذنب واجمع الفقهاء على بطلانه »

53) Kıssa için bk. Ahmed, II. 134; Beyhâkî, X. 5; İbn Kesîr, I. 198 vd.; Aclûnî, II. 329-30.

Bu ayet cünüp sabahlayanın orucunun geçerli olduğuna delildir. Çünkü fecire kadar ilişkiye izin verilince kişi ancak fecirden sonra yıkanabilir. Ebu Hureyre ve Hasan böyle durumdaki kişinin orucunu geçersiz sayıyor. A'meş te günün başını sonuna kıyas ederek güneş doğmasına yakın zamana kadar yiyip içmeye ve ilişkiye cevaz veriyor. Bazıları iftarın ancak yıldızlar görününce yapılacağını söylüyorsa da bu mezhep çökmüş ve fakihler bunun butlanında icma etmiştir (vr. 183^b).

Ayetin devamındaki "Mescidlerde itikafli iken onlarla birleşmeyin" (2/187) ifadesinden şu hükmü çıkarmıştır :

« وفيه دليل على انه الاعتكاف يجوز في جميع المساجد وعدم جواز في غير المسجد »
Ayette i'tikafın her mescidde caiz olduğuna, mescid olmayan yerde caiz olmadığına delil vardır (vr. 183^b).

b) "Yedi gün döndüğünüzde ki toplam on gündür oruç tutmak gerekir." (2/196).

Ayetteki "izâ raca'tüm" "haccı bitirdiğinizde" demektir. Ebû Yusuf'a göre rücû' kişinin yaşadığı şehre dönmesidir. Buraya dönmeden önce 7 gün oruç tutması caiz değildir (vr. 187^a).

2- Hadisleri Değerlendirme

a) 2/102 ayetinde Hârût ve Mârût'la ilgili İsraili kıssa anlatıldıktan sonra Alî'den mervi şu hadise yer verilmiştir :

« عن علي كان النبي صلعم اذا رأى زهرة قال لعن الله الزهرة . »

Rasulullah Zehre yıldızını gördüğünde Allah ona lanet etsin derdi (vr. 136^b).⁵⁴

b) Bir başka rivayet doğrudan Rasulullah zikredilerek yapılmıştır :

« قال عليه السلام من حافظ على الصلوة كان له نور وبرهان ونجات يوم القيامة ومن لم يحافظ عليها لم يكن له برهان ونجاة ولا نور فكان يوم القيامة مع قارورة وهامان وخرعونه . »

54) İbnu's-Sünnî, s. 231; Kenzu'l-Ummâl, VI. 743; Aclûni, II. 330.

Namaza devam edene namaz kıyamette nur, burhan ve kurtuluş olur. Aksi durumda bunlar olmaz ve o kişi Kârun, Haman ve Firavun'la olur. (vr. 125^a).⁵⁵

Heysemî, hadisin ravilerinin güvenilir olduğunu belirtmiştir.

c) Doğrudan Rasulullah'tan rivayet edilen bir başka hadis şöyledir :

« قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَحَبُّ النَّاسِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى مَنْ هُوَ أَوْفَى لِلنَّاسِ »

İnsanların en sevimlisi insanlara en faydalı olandır. (vr. 125^a)⁵⁶

d) Bakara sûresinin faziletiyle ilgili üç rivayete yer verilmiştir. Birincisi "Bakara sûresi Kur'an'ın zirvesidir." (vr. 42^a)⁵⁷ şeklindeki rivayet olup Hâkim ve Zehebî sahih olduğunu belirtmişlerdir. İkinci rivayet şudur :

« قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَنْ قَرَأَ سُورَةَ الْبَقَرَةِ فَصَلَّوْهُ اللَّهُ عَلَيْهِ وَاعْطَى مِنْ الْأَجْرِ كَالْمَرْطَبِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ سَنَةً لَا يَكُنْ رُوْعَتَهُ . »

Bakara sûresini okuyana Allah'ın salatı olsun. O kişi bir yıl boyunca titrek kalple sınır nöbeti bekleyen gibi ecir alır. (vr. 42^a)

Bu rivayete kaynaklarımız arasında rastlayamadık. Üçüncü rivayet şöyledir :

« قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَا أَيُّهَا الْمُسْلِمُونَ إِنْ يَتْلَمَحُوا سُورَةَ الْبَقَرَةِ فَارْتَحِمُوا بِرُكَّةٍ وَتَرَكَهَا هَرْجٌ وَلَا يَسْتَطِيعُوا الْبَطْلَةَ قَالَ أَبُو وَصَالٍ الْمُبَلِّغُ قَالَ السُّورَةُ . »

Ey Übey! Müslümanlara Bakara sûresini öğrenmelerini emret. Çünkü onu öğrenmek bereket, onu terketmek hüsrandır. Ona batale güç yetiremez." Übey: Batale nedir? Rasulullah : Sihirbazlardır. (vr. 42^a).

Bu ifadelerle hadisi tesbit edemediysek te aynı muhtevayı belirten sahih hadisler vardır.⁵⁸

55) Ahmed, II. 129; Dârimi, rikak 13; Heysemî, I. 292; Kenzu'l-Ummâl, VII. 299.

56) Kenzu'l-Ummâl, XV. 917.

57) Dârimî, Fedâilu'l-Kur'an 13; Tirmizî, Fedâilu'l-Kur'an, 2; İbnu'd-Durays, Fedâilu'l-Kur'an, s. 88; Hâkim, I. 560, 561, II. 259; Heysemî, VII. 159; Suyutî, ed-Dürü'l-Mensûr, I. 49.

58) bk. Suyutî, ed-Dürü'l-Mensûr, I. 47.

3. Lugat-Nahiv-Kıraat

a) "İki Meleğe: Hârût ile Mârût'a indirilene..." (2/102).

« وما انزل على الملكين عطفاً على السحر وما معنى الذي اى يعلمونه
الناس ما انزل على الملكين ايضاً او عطفاً على ما تتلوا الشياطين
اقتراء على ملك سليمان واتبعوا ما انزل على الملكين او ما نافية
معطوفة على ما كثر اى لم يكن سليمان كثر. وقيل هما رجلان من
الملوك سيما ملكين باعتبار صلاحهما ويؤيده قراءة الملكين... »

Ayete atıf durumuna göre "İnsanlara sihri ve iki meleğe indirileni öğretiyorlardı" veya "Şeytanların dediğine ve iki meleğe indirilene tâbi oldular" manaları verilebilir. Eğer "mâ" nafiye olarak kabul edilirse mana "Süleyman küfretmedi, iki meleğe de birşey indirilmedi" olur.

Bu iki meleğin melek tabiatlı iki hükümdar olduğu da söylenmiştir. "Melikeyn" kıraati bu görüşü desteklemektedir. (vr. 136^b).

b) "Kanlarınızı dökmeyin." (2/84).

« لا تفلحوا دماءكم بكر الطاء وضمها. وقرئ بضم التاء وتشديد
الطاء وفتح السين اى لا تقتل احدكم طئه... »

Ayet "Tesfikû" veya "Tüsifikü" şeklindedir. "Tüseffikü" şeklinde de okunmuştur. Manası "Kendinizi öldürmeyin" olur. (vr. 125^a).

4. Ayetler arası münasebet

a) "Herhangi bir ayeti nesheder veya unutturursak, onun yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz." (2/106).

« وانظروا بما قبلها انه تعالى قال والله ذو الفضل العظيم ومن فضله
نسخ آية بحبر منها او مثلها لمصالح العباد وتكميل لغوسم ان النافع في
عصر قد يكون مضرًا في عصر آخر وبالعكس... »

Bu ayetin öncekiyle irtibatı; orada Allah Teâlâ büyük fazl sahibi olduğunu söylemiştir. Bir ayetin daha hayırlısı veya misliyle neshi de O'nun fazlındandır. Bundan gaye kulların maslahatıdır. Çünkü, bir dönemde faydalı olan başka bir dönemde zararlı olabilir (vr. 139^a).

b) Bakara Sûresi Başlangıcı :

« وانتظام هذه السورة بالفاتحة انه الفاتحة ام الكتاب وافتتاح هذه السورة بذكر الكتاب ولأنه الفاتحة اول سورة انزلت بمكة والبقرة اول سورة انزلت بالمدينة ».

Bu sûrenin Fâtiha ile irtibatı; Fâtiha Ümmu'l-Kitab'dır, bu sûre "Zâlike'l-Kitâb" ile başlamıştır. Fâtiha Mekke'de, Bakara Medine'de indirilen ilk sûredir. (vr. 42^{a-b}) diyerek başka irtibatlarla da yer vermiştir.

c) "Ey mü'minler, öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı." (2/178).

« لما كان في آية الاولى هو الله وهو العباد وكأنه من اعظم حقووم العباد الدعاء نظمت هذه الآية بها ».

2/177 ayetinde Allah ve kul hakkından bahsedilmiş ve en büyük kul hakkının kan olduğu bildirilince 2/188. ayet onunla irtibatlandırılmıştır. (vr. 176^b).

5. Besmelenin Manası

Bakara Sûresine girerken Besmeleye şu mana verilmiştir :

« بسم الله الرحمن الرحيم بسم الله الذي انزل الكتاب بهاريب الرحمن الذي لطف بالؤمنين المتقين بالعيب الرحيم الذي من على المقصرين بستر العيب ».

Kitab'ı şüphesiz olarak indiren Allah, gaybe inanan muttaki mü'min kullarına lütufkar olan Rahman, kusurlulara ayıplarını örterek iyilikte bulunan Rahim'in ismiyle. (vr. 42^a).

Tasavvufî Tefsir

a) Istiaze tefsirinde şöyle denilmektedir :

« قيل انه عدد كلمات اعوذ بالله من الشيطان الرجيم اربعة والاشارة فيها انه من قالها يحفظه الله تعالى عن الوسوسة من الجوانب الاربع وانه معاصى العباد اربعة ايضا معصية السر والعلانية ومعصية الليل والنهار وصروفها اربعة وعشرون والليل والنهار ايضا اربعة وعشرون ساعة فمن قالها في ساعة واحدة من هذه الساعات مخلصا من قلبه فقد كفاه الله تعالى مؤنة الشيطان وكبيره في يومه وليله وغفر ذنوبه التي وقع فيها ».

İstiazenin kelimeleri dördttür. Bu işaret eder ki, bu sözü söyleyeni Allah dört yanın şerrinden korur. Kulların masiyetleri, gündüz-gece, açık-gizli olarak dördttür. İstiazede bulunanı Allah bu dört tane-sinden korur. İstiazenin harfleri yirmidördttür. Gece-gündüz de yirmi-dört saattir. Herhangi bir saatte bu sözü kalben söyleyene Allah, şey-tana karşı yeterlidir, bu sırada işlenen günahları affedilir (vr. 7^b-8^a).

b) Besmele tefsirinde şöyle denilmektedir :

« او الباء يدل على بحثه للخلائق الجمعيين والسين يدل على سؤال من الخلق الجمعيين والميم يدل على منوبه للمؤمنين الجمعيين او الباء بآلاء الله على انبيائه واصحابه في المرتبة الاولى والسين صلته لاوليائه واصفيائه في المرتبة الثانية عن كيد الشيطان والميم معروضه مع اهل وفاقه او الباء براءة الله من كل شيء والسين من اسمع السميع والميم من اسمه المحبوب فيكون محصل معناه الذي ليس من شيء ولا في شيء ولا على شيء سمع دعاء الخلائق من العرش الى الترى من المشرف الى المخرب »

Bismillah'taki bâ kulların ba'sına, sin suale, mim, mü'minlerin kurtuluşuna işarettir. Yada bâ birinci derecedeki enbiya ve ehibbâya verilen ilâhî lütuflara, sin ikinci derecedeki veli ve sûfilerin şeytanın tuzaklarından selâmetine mim vefâ ehli tarafından marifetine delâlet eder. Yada bâ Allah'ın her şeyden beri oluşunu, sin semî' ismini, mim mücûb ismini gösterir. Toplu mana; bir şeyden, bir yerde, bir yer üzerinde olmayan kulların duasını arştan göğe, doğudan batıya iletir ve duaya icabet eder. (vr. 14^a).

c) Cahil mutasavvıfları tenkit babında şunlar söylenmiştir :

« .. وبفطر المحبة من محبة ويقولون في حقهم قولاً يكفر الشرع فآله كصوفي زماننا في هو شيخه وكأثر العوام في هو على رضاه عنه . »

Birisine olan aşırı sevgisinden dolayı bazıları şeriatın küfür saydığı sözleri söylemektetir. Zamanımızdaki sûfilerin şeyhleri ve çoğu avamın Ali hakkındaki sözleri gibi. (vr. 3^b).

Değerlendirme

Tirevi, mütalaa ettiği tefsirlerin yetersizliği veya aşırılığından yakınlıkla ideal bir tefsir yazmaya karar vermiş ve içinde pek çok rivayetlerin bolca toplandığı bir eser te'lif etmiştir.

Eserde rivayet ve dirayet metotları çeşitli yönleriyle kullanılmıştır. Rivayet tefsiri açısından bakıldığında ayetlerin ayetle ve hadislerle tefsiri üzerinde durulmadığı görülmektedir. Buna karşılık sahabe, tabiin ve sonraki müfessirlerin görüşleri bolca yer almaktadır. Müellif, görüş sahiplerini zikretmemeyi prensip edinmişse de bu kaideye her yerde uymamıştır. Nüzül sebeplerinde çeşitli rivayetlere yer verilmiş, ancak bu konuda müdakkıkane davranılmamıştır. Nesh konusunda müellif İslam'ın ruhuna zıt bir anlayış olan metni ve hükmü mensuh ayetlerin varlığını kabul etmektedir.

Tefsir içerisinde tasavvuf büyüklerinin hikayelerine sık sık yer verilmiş, bazan da hikayeye işaretle yetinilmiştir. Hikayeler doğrudan ayetin tefsiriyle alakalı olmayıp ayetteki konuların teferruatıyla ilgilidir. Bu arada müellif itikada münâfi israili hikayeler de nakletmiştir.

Dirayet metodu açısından bakıldığında ayetlerin lugat ve nahiv yönleri üzerinde sürekli durulduğu görülmektedir. Yine aynı oranda kıraat farklılıklarının belirtilmesi bunların tefsire etkileri de yansıtılmıştır. Fıkıh ve kelâmî tefsir üzerinde durulmamış, kısa ifadelerle geçitirilmişlerdir.

Mukaddimede de belirtildiği gibi, eser içerisinde ayetteki konularla alakalı hikayeler yanında hadisler de zikredilmiştir. Bu tarzda pek çok hadis eserde yer almaktadır. Ancak hadislerde hem kaynak gösterilmemiş, hem de müdakkıkane tavrınla elemeğe tabi tutulmamıştır. Bu nedenle uydurmasından sahihine her türden hadis tefsirde mevcuttur. Bakara suresinin faziletiyle ilgili hadislerde de benzer durum hakimdir.

Ayetler arası münasebete sıkça yer verilmiş ve bu münasebet "intizam" veya "nuzimet" ifadeleriyle gösterilmiştir.

Bir kaç yerde işârî tefsirlere de girilmiş bazı konularda yanlış sûfi itikatları tenkit edilmiştir.

9(9). EBUSSUUD

a) Müellif : Ebu's-Su'ûd Mehmed b. Yavsî Mehmed b. Mustafa el-İmâdî:⁵⁹ Tefsir ve fıkıh alimi, Osmanlı şeyhulislamı. Hoca Çelebi ünvanıyla tanınmaktadır. 896/1490'da İstanbul'da (veya İskilip) doğmuş, tahsilden sonra müderrislik ve kadılık yapmış, Anadolu ve Rumeli kadı-askerliklerinden sonra şeyhulislam olmuştur. C.evel 982/1574'te vefat etmiştir. Kabri Eyüp semtindeki türbesindedir.

b) Eserleri : Tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında eserleri vardır.⁶⁰ Bazıları şunlardır :

1- Ma'rûzât

2- Fetâvâ

3- İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm

4- Ma'akidu't-Tırâf fî Ewveli Sûreti'l-Feth mine'l-Keşşâf : 948/1551'de İstabor seferi sırasında yazılmış bir Keşşâf haşiyesidir. Nüshaları: SK-Fatih 5374, Bağdatlı Vehbi 2096.

5- Hâşiye alâ Tefsiri Fâtihati'l-Kitâb : TSMK -III. Ahmed 185.

6- Tefsîru Sûreti'l-Mülk

7- Tefsîru Sûreti'l-Bakara⁶¹

c) Tefsiri : Zemahşeri ve Beydâvî tefsirleri, tefsirler içerisinde ayrı bir yer kazanmışlardı. Tedris ve diğer hayatta bu tefsirlerle meşgul olan Ebussuud bunlardaki inceliklere yeni bir şekil vermek, diğer tefsirlerde bulunduğu nokteleri de ekleyerek yeni bir eser ortaya koymak ve bunu Kânunî'ye takdim etmek arzusunda idi.⁶²

59) Müellif hk. bk. M. C. Baysun, "Ebussuud Efendi", İA, IV. 92-9; İstanbul 1948; A. Aydemir, Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu, Ankara ty, 1-23; a.mlf., Ebussuud Efendi, Ankara 1989, s. 1-21.

60) Eserleri hk. bk. Atsız, Ebussuud Bibliyografyası, İstanbul 1967; Aydemir, Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu, s. 23-9; a.mlf., Ebussuud Efendi, s. 22-34.

61) Son iki eseri yalnızca Brockelmann zikretmiştir. bk. Suppl., II. 651.

62) bk. İrşâdu'l-Akli's-Selîm, I. 4-6.

Uzun zaman bu arzuyu gerçekleştiremeyen müellif, fırsatın kaçmasından endişe ederek İstanbul Sötlüce'deki konağında çalışmalarına başlamış, Kanunî de buna yakın ilgi göstermişti. Bu nedenle, Sâd sûresine kadar olan kısmı temize çekerek 972/1565'te padişaha sunmuş bu ilgiden cesaret alarak devamını da 973/1566'da padişaha takdim etmiştir.⁶³

Ebussuud metot ve muhtevada Zemahşeri ve Beydâvî tefsirlerini örnek almış, eser içerisinde isimlerine bazen yer vermiş, bazen de vermemiştir. Diğer tefsirleri de kendine kaynak ittihaz eden Ebussuud, Kur'an'daki belagat ve i'câz yönlerini tespit ve Ehli Sünnet görüşlerini müdafada onlardan ayrıcalık arzetmektedir.⁶⁴

Tefsir Üzerine Yapılmış Çalışmalar

1- Zeyrekzâde Mehmed b. Mehmed el-Hüseynî 1003/1594 tarihinde tefsirin dibâcesini şerhetmiştir.⁶⁵ SK-Reşid 41.

2- Taşköprizâde Mehmed b. Ahmed (v. 1030/1621)⁶⁶ Kehf sûresine bir hâşiye yazmıştır. SK-Aşir 67, Ayasofya 359.

3- Ahmed b. Mehmed el-Akhisârî er-Rûmî (v. 1043/1633)⁶⁷ Rûm sûresinden Duhan sûresine kadar bir hâşiye yazmıştır.⁶⁸

4- Şeyhulislam Radiyyuddîn Muhammed b. Yusuf b. Ebu'l-Lutf el-Makdîsî (v. 1028/1619)⁶⁹ Hâşiye alâ Tefsiri'l-Beydâvî ve'l-Keşşâf ve Ebu's-Suud el-Müftî adıyla karşılaştırmalı bir hâşiye yazmıştır.⁷⁰ En'am

63) Atâî, s. 186; Keşfu'z-Zunûn, I. 65.

64) Tefsir hk. bk. Zehebî, I. 346-51; Aydemir, Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu, s. 86-257; Cerrahoğlu, II. 333-51.

65) Keşfu'z-Zunûn, I. 65; GAL, II. 439; Suppl., II. 651.

66) Hediyye, II. 271; Kehhâle, I. 149, IX. 21.

67) bk. n. 220.

68) Keşfu'z-Zunûn, I. 65-6.

69) Hediyye, II. 271; A'lâm, VII. 155; Nüveyhid, II. 657.

70) Keşfu'z-Zunûn, I. 66, 193-94.

sûresine kadardır. Ebussuud'un görüşlerine "Kâle'l-Müfti" ifadesiyle yer verilmiştir. Nüshaları Bâyezid-Veliyyuddîn 310; Atıf 279, 280.

5- Muhammed Zeyfune ünvanıyla tanınan Ebu Abdillah Muhammed b. Abdullah el-Monastarî et-Tûnusî (v. 1138/1726)⁷¹ tefsirin yarısından fazlasına Metali'u's-Suud alâ Tefsiri Ebi's-Suûd adıyla 16 cüz-lük bir haşiye yazmıştır.⁷²

6- Makdiş ünvanıyla tanınan Ebu's-Senâ Mahmud b. Said es-Sefâkusî el-Kayrevânî (v. 1226-8/1811-3)⁷³ nin tefsir üzerine bir çalışması olduğu belirtilmiştir.⁷⁴

7- Ezher hatibi İbrahim b. Ali b. Hasen es-Sekkâ (v. 1298/1881)⁷⁵ Enbiya sûresine kadar bir haşiye yazmıştır.⁷⁶

8- Cemaleddin el-Kâsımî (v. 1914), et-Tâli^cu'l-Mes'ûd ilâ Tefsiri Ebi's-Suûd ismini verdiği çalışmasıyla tefsirdeki hadislerin tahricini gaye edinmişti. 1315/1897 tarihli 38 sayfalık çalışma tam değildir.⁷⁷

9- Brockelmann tarafından Kelâm havle Tefsiri Ebi's-Suûd adında anonim bir eser zikredilmektedir.⁷⁸

71) Hediyye, II. 312; A'lâm, VI. 132; Kehhâle, X. 215.

72) GAL, II. 439; Suppl., II. 651.

73) A'lâm, VII. 172; Kehhâle, XII. 167, 203.

74) Suppl., II. 651.

75) Hediyye, I. 42; Kehhâle, I. 64.

76) Cevdet Bey, Tefsir Târihi, s. 142; Kehhale, I. 64.

77) H. Mehmet Günay, Cemâleddîn el-Kâsımî ve Fıkhî Görüşleri, İstanbul 1991, s. 48 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

78) GAL, II. 439.

10(10). MÜNŞİ

a) Müellif : Muhyiddin Mehmed b. Bedreddin Mahmûd el-Akhisârî es-Saruhânî el-Münşî:⁷⁹ Müfessir, kıraat, dil ve edebiyat alimi. Manisa Saruhan'a bağlı Akhisar'da doğmuş ve yetişmiştir. Yüksek tahsilini İstanbul'da yapmış ve kadılığa başlamıştır. Uzun yıllar Mısır kadılığında bulunduktan sonra Harem-i Şerif şeyhi olmuştur. Nakşibendi tarikatı müntesibi olan Münşî 1001/1593'te Medine'de vefat etmiştir. Kabri Bakî'dedir. Arapça, Farsça ve Türkçe'ye büyük hakimiyeti olup her üç dilde şiirleri vardır.

b) Eserleri : Münşî çeşitli konularda Arapça Farsça ve Türkçe eserler yazmıştır. Bazıları şunlardır :

- 1- Nezîlu't-Tenzîl : Tefsirinin ismidir.
- 2- Şerhu Manzûmeti'l-Cezerî
- 3- Ravdatu'l-Hannâs fi Sıfati'l-Cinâs : SK-Lala İsmail 665/3.
- 4- Lugat-ı Fârisiyye : 998'de Medine'de yazılmıştır. SK-Tırnovalı 1816.
- 5- Telhîsu Muhtasari'l-Kudûrî : SK- Lâleli 1122.
- 6- ed-Dürrü'l-Meandûd fi'l-Haberi'l-Mevrûd : SK-Ayasofya 3325.
- 7- er-Risâletu'l-Kelâmiyye : SK-Çelebi Abdullah 384/11.
- 8- Tırâzu'l-İbre fi Şerhi Kasîdeti'l-Bürde

c) Tefsiri : Münşî, 981/1573 Ramazanında Akhisar'da bir tefsir yazmaya başlamış, 982/1574'te Harem-i Şerif şeyhliğine tayiniyle yarım kalmıştı. Münşî bu çalışmasını 22 Şa'bân 999/1591 Perşembe günü bitirebilmiştir. Bu eseri yazmaya başladıktan kısa müddet sonra

79) Müellif hk. bk. Mecdî, s. 321; Hulâsa, III. 400-01; Sicilli Osmânî, IV. 130; Hediyye, II. 260; Aydın Müellifleri, s. 103-5; Osmanlı Müellifleri, II. 20-1; GAL, II. 439; Suppl., II. 651-2, 812; Bilmen, s. 342, 346; A'lâm, VI. 51; Kehhâle, XI. 320; Nüveyhid, II. 633.

Harem şeyhliğine nail olduğundan ismini Nezîlü't-Tenzîl⁸⁰ koymuştur.⁸¹
Eser Tefsîru'l-Münşî olarak ta tanınmaktadır.

Müellif eserini bitirince III. Murad (salt. 983-1003/1575-1595)'e takdim etmiş, ayrıca Çivîzâde gibi dönemin alimlerinden takrîzler almıştır.⁸²

Eser şu mukaddimeyle başlamaktadır :

« .. وبعد فهذا ما دعا اليه طلب كل راغب في رغبة كل طالب من تفسير القرآن العظيم وكشف آليات المستبين النقطة العبد الفقير الى الله الخفي محمد بن بدر الدين المنفى تذكرة لنفسه وذخيرة لربه لقاء الله نظرة قدسه عتقنا على نخب الاقوال وسبينا اعراب سايقظيه الحال مقنننا على قراءة الامام المجور الرحام حفظ من رواة الادب اتاد المتقين المقريئ الملحق عاصم قدس الله ارواهم وجميل رياض الجنان مراهم على وديه لطيف عمدة وتعبير هينل وجزيل بدأت به ستعينا بالله ستزيداً لنواله واثقا بافاضته وافضاله في وطني و شريعة عطى وسقط رأسي وشرفه نبزاسي بلده اقتصار من اعمال صاروهانه في مستهل رمضان سنة الهدي وثمانين وتسعمائة من هجرة نبي سبعوت الى كل فئة عليه من الله القدوس السلام ازكى الصلاة وازكى السلام ما درت مخيلة السماء وافضرت خميلة النماء فحمد الله تعالى عم آلاءه وتوالي تشرفت من ميامنه بشيخة الحرم النبوي في آخر الربيعين لسنة ثنتين وسبعين نزل التنزيل واسأل الله بعمه الجزيل وهو هبى ونعم الوكيل وبعد اهتنامه وهى النظامه الهدية الى جناب ظل الله الاعظم (... السلطان مراد شاه بن سليم شاه لادالت منابر الدين ... »

Bu eser aranan ve rağbet edilen Kur'an tefsiridir. Onu, seçme görüşlere itimad ederek, gerekli yerde i'rabı vererek ve Asım'ın ravisi Hafs'ın kıraatiyle sınırlı kalarak derleyen Mehmed b. Bedreddîn el-Münşî'dir. Allah'a dayanarak 981 Ramazan'ında vatanım ve doğduğum yer olan Saruhan'a bağlı Akhisar'da onu yazmaya başladım. Allah'ın yardımıyla 982 sonbaharında Harem şeyhliğine nail oldum ve eserime Nezîlü't-Tenzîl adını verdim.

80) bk. Keşfu'z-Zunûn, I. 459, II. 1590, Bazı kaynak ve kataloglarda Tenzîlü't-Tenzîl olarak geçmesi yanlıştır.

81) Münşî, Nezîlü't-Tenzîl, SK-Aşir 390, vr. 297^a.

82) Nezîlü't-Tenzîl, SK-Mihrişah 19, vr. 1^a-2^a, Buradaki, Padişaha takdim yazısı bazı nüshalarda yoktur. Ayrıca bk. Hulasa, III. 400-1.

Onu güzelce tanzim edince Sultan Murad Hân b. Selim Hân'a ithaf ettim. (Nezil, SK-Mihrişah 19, vr. 1^b-2^a).

Müellif kullandığı kaynaklara toplu olarak işaret etmemiştir. Ama eser içinde yer yer isimlerini zikretmiştir. Buradan bazı kaynakları tesbit edilebilmektedir. En çok kullanılan eser Zemahşerî'nin Esâsu'l-Belâga'sı olup kelimelerin lugat anlamları "fi'l-Esâs" denilerek buradan alınmıştır. (vr. 27^a-28^a).

Tefsirin diğer kaynakları arasında Tîbî ve Teftâzânî'nin Keşşâf haşiyeleri (vr. 6^b, 25^b), Ebû Hayyân'ın el-Bahru'l-Muhît'i (vr. 16^b, 23, 25^b), Ebu'l-Bakâ'nın l'rabu'l-Kur'an'ı (vr. 25^b). Kuşeyrî'nin Letâif'i (vr. 19^b), Nahhâs'ın en-Nâsîh'ı (vr. 24^a), Ebû Ubeyd'in Fedâilu'l-Kur'an'ı (vr. 42^a), Beyhakî'nin Delâilu'n-Nübüve'si (vr. 42^b) ve başkaları sayılabilir.

Rivayet Tefsirindeki Metodu

1- Ayetin ayetle tefsiri

a) "Bizleri nimet verdiklerinin yoluna ilet, gazaba uğrayanların ve sapık bulunanların yoluna değil." (1/6-7).

"Nimet verilenler", hidâyet yolundaki nebîler, siddîkler, şehidler ve salihler, "gazaba uğrayanlar" yahudiler, "sapık bulunanlar" da hıristiyanlar şeklinde tefsir edilmiştir (vr. 2^b). Ancak bunların ayetle tefsir edildiği belirtilmemiştir.

b) "Adem, Rabbinden birtakım kelimeler aldı..." (2/37).

Adem'in aldığı kelimeler şu sözlere: "Rabbimiz, kendimize zulmettik. Eğer bizlere mağfiret etmezsen hüsrana uğrayanlardan oluruz." (vr. 7^b) Bu sözün de ayet olduğuna işaret edilmemiştir.

c) "Allah sizi rastgele yeminlerinizden değil, kalplerinizin kastettiği yeminlerden sorumlu tutar." (2/225).

"Ayet, Maide'deki "bile bile ettiğiniz yeminlerden ötürü..." (6/89) ifadesiyle tersir edilmiştir. (vr. 32^a).

2. Ayetin Sünnetle Tefsiri

a) "Andolsun burçlar sahibi göğe ve mev'ûd olan güne ve şehâdet edene ve şehâdet olunana." (85/1-3).

"Mev'ûd olan gün" kıyamet günü, "şahid olan" cuma günü ki o gün yapılanlara şahitlik eder, "şehadet olunana" Arafa günü ki o gün insanlar ona şahitlik ederler, şeklinde tefsir edildikten sonra, hadiste⁸³ bu üçü bu şekilde tefsir edilmiştir, denilmiştir. (vr. 284^b).

b) "Allah'tan başka ilah yoktur. O'nun güzel isimleri vardır." (20/8).

"Allah'ın isimleri 99 tanedir. Hadiste geçtiği gibi..."⁸⁴ (vr. 209^a).

3- Nüzül Sebepleri

a) "Günah işleyenler mü'minlere gülerlerdi, onlara rastladıklarında kaş-göz işareti yaparlardı." (83/30-31).

« روى انه عليا رضي الله عنه وجمعا من الصحابة سرا على فرقة فضحكوا منهم واستهزوا بهم فنزلت . »

Rivayete göre Ali ve arkadaşları bir guruba rastladılar. Onlar onları alaya alıp onlara gülünce ayet indi. (vr. 384^a).

b) "İslam'dan başka din arayanınki kabul edilmeyecektir." (3/85).

« نزلت فيمن ارتد و لحوه بالكفار . »

İrtidad edip kafirlere katılan hakkında inmiştir. (vr. 50^a).

Bu ifade gerçek bir nüzül sebebini değil ayetin hükmünü göstermektedir.

4- İsrailiyat

a) "O yeryüzündeki her şeyi sizin için yarattı, sonra semaya yönelip onu yedi gök olarak tesviye etti." (2/29).

83) bk. Tirmizî, tefsir 76/1 (3339); Hakim, II. 519; Suyûtî, ed-Dür-rü'l-Mensûr, VI. 552.

84) bk. Tirmizî, daavât 83; İbn Mace, dua 10; Taberânî, ed-Du'a, 111; Hâkim, I. 16, 17; Beyhâkî, Şuabu'l-İman, I. 115; İbn Kesîr, IV. 516-17; Suyûtî, III. 270.

Burada İbn Abbâs ve diğer sahabelerden mervî, kainatın yaratılışından bahseden habere⁸⁵ yer verilmiştir. (vr. 5^b-6^a).

b) 2/102 ayetinde geçen Hârût ve Mârût'un kim olduklarına dair rivayete "kîle" denilerek yer verilmiştir. (vr. 14^a).

Dirayet Tefsirindeki Metodu

1- Fıkhî Tefsir

a) "O sizlere ancak meytayı, akar kanı, hınzır etini ve Allah'tan başkası adına boğazlananı haram kılmıştır. Ancak kim darda kalır, bağî ve mu'tecaviz olmaksızın yerse ona günah yoktur." (2/173).

Ayetteki "bağî olmaksızın" ifadesi, yemede ihtiyaç miktarını aşmaksızın, "mütecaviz olmaksızın" ifadesi de başka bir muhtarın hakkına tecâvüz etmeksizin şeklinde tefsir edilmiştir. (vr. 23^b).

b) "Boşanmış kadınlar kendi nefisleri için üç kurü' beklerler" (2/228).

Buradaki kuru' lafzı "hayız" olarak tefsir edilmiştir. (vr. 32^a).

2- Kelâmî Tefsir

a) "Hepsi secde etti, İblis müstesnâ o diretti..." (2/34).

« فيه رد على الجبرية ان لا يوصف بالاباء الا القادر . »

Bu ayet Cebriyye'nin aleyhine delildir. Çünkü, kâdır olmayan "dirmek"le vasıflandırılmaz. (vr. 6^b).

b) "Sen ve hanımın Cennet'te oturun..." (2/35).

« دلت على ان الجنة مخلوقة الله . »

Ayet cennetin şu anda yaratılmış olduğuna delalet etmektedir. (vr. 6^b).

85) bk. İbn Kesîr, I. 98; Suyûtî, I. 90-91.

3- Belagat

a) "Hier kim Allah'ın ni'metini, kendisine geldikten sonra tebdil ederse, şüphesiz Allah ikabı şiddetli olandır." (2/211).

« وفي الآية مبالغات : محوم من واقامة المظهر مقام المضمّر
واضافة النعمة الى الله والتعظيم بقوله جائته ونسبة المحييج الى
الآيات وايقاء شديد العقاب جزاء الشرط وتصديره بأداء التاكيد
واضافة الشديد الى العقاب والتعظيم في الجزاء .»

Ayette mübalağa vecihleri şunlardır : "men" in umumiliği, zahir isim yerine zamir gelmesi, ni'metin Allah'a izafesi, "kendisine geldi" denilerek ni'metim tamamlanması, "gelme" nin ayetlere nisbeti, "şedidü'l-ikâb" ın şartın cezası olması, te'kid edatıyla başlaması, "şedid" in "ikâb" a muzaf olması, ve umumi cezâ ifade etmesi. (vr. 29^b).

b) "Ögle bir günden korkun ki, hiç bir şahıs hiçbir şahıstan dolayı bir şey ödemez. Ondandır şefaate kabul edilmez, ondan fidye alınmaz. Onlar yardım da olunmazlar." (2/48).

« وفي الآية طباقه فانه في الشفاعة تذليلاً وفي النص تعبيراً .»

Bu ayette tıbak vardır. Çünkü şefaatte tezelzul, nusrette ise izzetlenmek vardır. (vr. 8^a).

c) "Dedik ki Cennetten hepiniz inin. Eğer benden size bir hidayet gelirse, hidayetime tabi olana korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaktır." (2/38).

« والآية مع انفصاها جمعت معاني جملة فانه اول الشرطي دخل فيه الانعام
بجميع الادلة عقلية او نقلية والثاني اشتمل على تأمل الادلة واستنتاج
المعارف منها والعمل بها والجزء اشار الى انه زوال الخوف مداره على حصول
السلامة من الآفات وزوال الضرر سناطه اضرار اللذات .»

Ayet, kısalığına rağmen yüklü manalar taşımaktadır. Çünkü birinci şart, akli ve nakli delillerle tüm ni'metleri ihtiva etmektedir. İkinci şart delilleri düşünmek, onlardan netice çıkarmak ve onlarla amel etmeyi ihtiva etmektedir. Ceza cümlesi de, korkunun gitmesini afetlerden selâmetin olmasına, hüzün gitmesini de lezzetlerin elde edilmesine bağlandığını işaret etmektedir. (vr. 7^a).

Değerlendirme

Celâleyn tefsiri gibi kısa, veciz bir eser olan Nezîlu't-Tenzîl, Kur'an tefsirindeki seçme görüşlere dayanılarak ve ivayet ve dirayet metotlarına bağlı kalarak yazılmıştır.

Rivayet metodu açısından, ayetlerin ayetle tefsiri yapılmış, ancak bazı yerlerde tefsir eden ibarenin ayet olduğu belirtilmemiştir. Hadisle tefsirde de hadisler rivayet tarzında alınmamış, muhtevası verilmek suretiyle böyle geçmektedir, denilmiştir. Nüzül sebepleri üzerinde durulmuş, bazen nüzül sebebi olmayan olaylar da nüzül sebebidir, şeklinde okuyucuyu yanıltacak ifadelerle verilmiştir. İsrailiyat uzun uzun anlatılmamışsa da bütünüyle ondan kaçılmamıştır. Aslı olmayan rivayetler bulunmaktadır.

Dirayet metodu açısından, en çok kelimelerin lugat yönleri ve ayetlerin i'rabı üzerinde durularak ayete mana verilmiş, değişik kıraat vecihlerine girilmeden Asım kıraati manalandırmada esas alınmıştır. Ahkâm ayetlerinde Hanefi mezhebi temel alınarak ayetler tefsir edilmiş, mezheb tartışmalarından uzak kalınmıştır. Kelâmî konularda tartışmalara girmeksizin, bazen isim tasrih edilerek, bazen edilmeden Ehli Sünnet dışı mezheblere kısa cevaplar verilmiştir. Ayetlerin belagat yönleri üzerinde ağırlıklı olarak durulmuş, ayetlerdeki mana zenginliklerine işaret edilmiştir. Ayetlerin tefsirindeki ihtilaflar üzerinde durulmamış ve en çok tercih edilen görüşleri almıştır.

Bu özellikleriyle geniş bir tabana hitab etmeyi hedeflediği anlaşılan Nezîlu't-Tenzîl detaylarla uğraşmadan Kur'an'ı anlamak isteyenler için faydalı bir eserdir. Ancak henüz neşredilmemiştir. Yeterince yazma nüshası vardır. Bazıları şunlardır : SK-Mihrişah 19, Aşir 390.

b. Tefsirleri Mevcut Olmayanlar

1(11). KUTBUDDİN İZNIKI

a. Müellif : Kutbuddin Muhammed b. Muhammed el-İzniki¹ Fıkıh ve tefsir alimi. mutasavvıf. İznik'te doğmuş ve orada yetişmiştir. Alaaddin Esved'in oğlu Hasan Paşa ve diğer alimlerden okumuştur. İznik'te müderrislik yapmış ve 8 Z.ka'de 821/1418'de vefat etmiştir. Kabri hala ziyaret edilmektedir. Menkıbeleri yöre halkının dilinde dolmaktadır.²

b. Eserleri : Tefsir, fıkıh ve tasavvuf ile ilgili eserleri varsa da bunlar oğlu Kutbuddinzâde (v. 885/1480)'nin eserleriyle karışmaktadır. Kesin olanlar şunlardır. 1. Tefsiru'l-Kur'ân. 2. Kitâbu's-Salât. 3. Zâdu'l-Me'âd fi'l-Furû' ve'l-Ahlâk. 4. Mukaddime-i Kutbuddin veya Râhatu'l-Kulûb.

c. Tefsiri : Bu eser Tefsiru Kutbuddin ya da Tefsiru'l-İzniki olarak anılmaktadır. Katib Çelebi bir kaç büyük ciltten ibaret olduğunu söylemektedir.³ Edirnevi ise 4 sifirden ibaret olarak göstermektedir.⁴

1) Müellif hk. bk. Şakâik, s. 34-5; Mecdî, s. 58-9; Riyâdizade, s. 106; Tâcu't-Tevârih, II, 416; Kâmûsu'l-A'lâm, V, 3672; Hediyye, II, 184; GAL, II, 225; Suppl., II, 315; Bilmen, n. 268; Kehhâle, XI, 191; Nüveyhid, II, 619; Y. Ziya Öksüz, "Kutbuddin b. Muhammed İzniki ve Mukaddime-i Kutbuddin", M. T. Okiç Armağanı, Ankara 1978, s. 225-49.

2) bk. Öksüz, Aynı makale, s. 226-7.

3) Keşfü'z-Zunûn, I, 457.

4) Tabakâtu'l-Müfessirin, Bayezid 427, vr. 72^a.

2(12). ŞEYH BEDREDDİN

a. Müellif : Bedrüddin Mahmûd b. İsrâîl b. Abdülazîz⁵: Tefsir ve fıkıh alimi, mutasavvıf. Edirne'ye bağlı Simavna (Samona)'da doğmuştur. Edirne, Konya ve Şam'da tahsil görmüş. Kahire'de bir müddet okumuş ve tasavvufa intisab etmiştir. Tebriz'e geçerek Timur'un meclislerine katılmıştır. Halep, Konya ve Tire'den geçerek Edirne'ye dönmüş ve Musâ Çelebi'nin kadıaskeri olmuştur. Çelebi Mehmed padişah olunca onu İznik'te ikamete zorlamış, ancak o buradan kaçarak Deliorman'da ayaklanma başlatmıştır. Üzerine ordu gönderilerek yakalanmış ve 823/1420'de Serez (Siroz)'da idam edilmiştir.⁶ Zahirî ve batınî ilimlerde ihtisas sahibi olan Şeyh Bedreddin, Ekmelüddin Bâbertî, Mubarek Şâh vd. alimler yanında Şeyh Seyyid Hüseyin Ahlatî'den okumuştur. Fikri bakımdan sürekli değişen birisiydi. Bazı fikirleri İslama zıt görülerek ithamlara maruz kalmıştır. Dilbilgisi alanındaki bilgisi İbn Arapşah (v. 854/1450) tarafından da takdir edilmiştir.⁷

b. Eserleri : 1. Nûru'l-Kulûb, 2. Câmi'u'l-Fusûleyn, 3. Letâifu'l-İşârât, 4. et-Teshîl, 5. Meserretu'l-Kulûb, 6. Ukûdu'l-Cevahîr, 7. el-Vâridât.

c. Tefsiri : Kaynaklarda müellife ait Tefsiru Bedreddin veya Nûru'l-Kulûb isminde iki ciltlik bir tefsir olduğu zikredilmektedir.⁸ Ancak bu tefsir hakkındaki bilgiler menkıbeden öteye gitmemektedir.

5) M. Şerefeddin Yaltkaya, "Bedreddin Simavî, IA, II. 444-7; Abdülbaki Gölpınarlı, Simavna Kadısı Oğlu, ist. 1966.

6) Kaynaklar idam tarihi hakkında değişik yıllara da işaret etmektedir. bk. Gölpınarlı, Aynı eser, s. 113

7) Mecdî, s. 73.

8) Keşfu'z-Zunûn, I. 443; Gölpınarlı, Simavna Kadısı Oğlu, s. 108.

Rivayete göre Şeyh Bedreddin bu eserini bitirip padişaha sunmak arzusundaymiş. Fakat, idamı üzerine müridleri bu tefsiri saklamışlar. Şeyh Bedreddin'in menakıbını yazan torunu Hafız Halil bunu şu şekilde ifade etmektedir :

"Bilün evladı elindedir nihân,
Taşra vermezler anı hem serveran,
Lik şeyh ettiği tevhid kamu,
Cem' idüben kadı vü Nûr amu,
Kendi dünyadan gidicek ol dahî,
Bilmediler nice oldi ey ahî."⁹

Kâtib Çelebi Şakâik'e yazılan bazı notlara dayanarak verdiği bilgiye göre bu eser iki ciltten ibaret olup kenarlarında faideli bazı haşiyeler varmış.¹⁰

Süleyman Ateş, müellifin Vâridât'ta olduğu gibi bu eserinde de aşırı görüşlere yer vermiş olduğundan gizli tutulduğunu tahmin etmektedir.¹¹ Müellifin meşrebine baktığımızda eserin işari bir tefsir olması muhtemeldir.

3(13). BAHADDİNZADE

a. Müellif : Muhyiddin Mehmed b. Bahâuddin b. Şeyh Lutfulâh el-Bayrâmî;¹² Bayramiyye tarikatı şeyhi, tefsir, hadis ve kelâm alimi. Balıkesir'de doğmuş, Şer'i ve tasavvufi ilimleri öğrendikten sonra bir müddet memleketi olan Balıkesir'de kalmış ve İstanbul'a gel-

9) Gölpınarlı, Aynı eser, s. 111.

10) Keşfu'z-Zunûn, I. 443.

11) Ateş, İşari Tefsir Okulu, s. 217.

12) Müellif hk. bk. Şakâik, s. 432-4; Mecdî, s. 427-9; Şezerât, VIII. 293-4; Sicilli Osmanî, IV, 344; Hediye, II. 238; Osmanlı Müellifleri, I. 41-2; A'lâm, VI. 60; Kehhâle, IX. 120-1; Nüveyhid, II. 505.

miştir. Burada Şeyh Hacı Çelebi Abdurrahim el-Müeyyedî (v. 944/1538' nin vefatı üzerine onun tekkesinin şeyhî olmuştur. 952/1945'te hac dönüşünde Kayseri'de vefat etmiştir. Kabri Şeyh İbrahim Kayseri'nin yanındadır.

Eserleri tasavvuf ve kelim ağırlıklıdır. Ayrıca Rahmavî mahlasıyla şiirleri de vardır.

b. Tefsiri : Müellife yakın kaynaklar. Bahaddinzâde'nin bir tefsiri olduğunu belirtmiyorlar. Yalnızca Şezerât sahibi ve ondan alan kaynaklar ona ait Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm adlı bir eserden söz etmektedirler.¹³

4(14). FENARİZADE MUHYİDDİN ÇELEBİ

a. Müellif : Muhyiddin Mehmed¹⁴ b. Alî b. Yûsuf Bâli b. Molla Fenari¹⁵: Osmanlı şeyhulislamı, tefsir, hadis, fıkıh ve kelim alimi. İstanbul'da doğmuş, eğitimini bitirip müderrislik yapmaya başlamıştır. Müderrislikten sonra kadılık ve kadiaskerlik görevlerinde bulunmuş, 949/1042'de şeyhulislamlığa getirilmiştir. 952/1545'te istifa etmiş, iki yıl sonra 954/1547'de vefat etmiştir. Kabri Eyüp civarındadır.

13) bk. Şezerât, VIII. 294.

14) Fenârizâde'nin Şah Çelebi ismini taşıyan ve genç yaşta 929/1523'te ölen bir kardeşi vardır. bk. Şakâik, s. 382-3; Kehhale, XI. 72-3.

15) Müellif hk. bk. Şakâik, s. 384-5; Mecdî, s. 387-9; Ketaib, y. 149^{a-b}; Şezerât, VIII. 305; Devha, s. 22-3; Leknevi, s. 183; Sicilli Osmânî, IV. 344; Osmanlı Müellifleri, II. 18; Bilmen, n. 323; Kehhâle, XI. 73; Altınsu, s. 25-7.

Haşiyeye ve ta'lik tarzında bir kaç eseri ve bir Tefsir'i vardır.

b. Tefsiri : Fenârizâde, şeyhulislam olmasına yakın bir zamanda hacca gitmiş ve dönüşünde hem tefsir okutmuş, hem de tasnifiyle meşgul olmaya başlamış, ölünceye kadar tefsirini yazmaya devam ettiyse de bitirmeye muvaffak olamamıştır.¹⁶

5(15). BEDREDDİN HALİFE

a. Müellif : Bedruddîn Mahmûd b. Abdullah el-Aydîni;¹⁷ Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı alimi. İzmir'de doğmuş, eğitimi bitirince müderrislik yapmıştır. En son İstanbul'da Sofu Mehmed Paşa Medresesinde görevliyken 956/1549'da vefat etmiştir.¹⁸ Tefsirinden başka bir eseri bilinmemektedir.

b. Tefsiri : Bedreddin Halife müderrislik yaparken Kur'an'ı da tefsir etmeye başlamıştır. Mecdî bu eser hakkında şöyle demektedir: "Kur'an-ı Şerif ve Furkân-ı Kerim'i tefsir edip derûnunda olan hakayık-ı Furkaniyeyi hame-i azbi'l-beyân ile tahrir getirisip müstakil bir kitab eyledi."¹⁹

6 (16). EZELİZÂDE

Ezelizâde Abdurrahman b. İbrahim el-Konevi²⁰: Mutasavvif, müfessir ve edib. Konya'da doğmuş, edebî ilimleri öğrendikten sonra

16) bk. Mecdî, s. 388.

17) Müellif hk. bk. Şakâik, s. 518; Mecdî, s. 507; Sicilli Osmâni, II. 12; Hediyye, II. 413; Osmanlı Müellifleri, I. 252; Aydın Müellifleri, s. 47; Bilmen, n. 324; Kehhâle, XII. 176; Nüveyhid, II. 664-5.

18) Mecdî, s. 507'de ölüm tarihi 950/1543 olarak gösterilmiştir.

19) Mecdî, s. 507. Ayrıca bk. Keşfu'z-Zunûn, I. 443.

20) Müellif hk. bk. Atâi, s. 85; Sicilli Osmâni, III. 311; Hediyye, I. 545; Kehhâle, V. 114; Nüveyhid, I. 261.

Şeyh Cemal Efendi'den inabet alarak Konya'da Sahib Ata Zaviyesi Şeyhi olmuştur. 972/1565'te Konya'da vefat etmiştir. Kabri Mevlânâ'nın türbesi yakınlarındadır.

Eser olarak yalnızca Bahru'l-Ulûm adında bir tefsiri olduğu bilinmektedir.²¹

7(17). NUREDDİNZÂDE

a. Müellif : Nüruddinzâde Muslihuddîn Mustafa b. Nürüddin Ahmed el-Filibevî.²² Mutasavvîf, müfessir. 908/1503'te Filibe'de doğmuş, tasavvufu seçerek Sofyalı Bâli Efendi'den inabet almıştır. Ebus-suud Efendi tarafından Ayasofya şeyhliğine getirilmiş, ayrıca Sokullu Mehmed Paşa'nın mürşitliğini yapmıştır. Z.ka'de 981/1573'te İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Edirnekapı yakınlarındaki Sırt Tekkesindedir.

b. Eserleri : Nureddinzâde şerh, terceme ve te'lif tarzında tasavvuf ve tefsirle ilgili eserler yazmıştır. Tefsirle ilgili çalışmaları şunlardır :

1. Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha.²³
2. Tefsîru Sûreti'n-Nûr : SK-H. Hüsnü 763/4.
3. Tefsîru Sûreti'l-İhlâs : SK-Dârulmesnevî 55/4.
4. Tefsîru'l-Kur'ân.

21) bk. Atâî, s. 85; İdâh, I. 165.

22) Müellif, hk. bk. Atâî, s. 212-4; Sicilli Osmânî, IV. 494-5; Hediye, II. 435-6; Osmanlı Müellifleri, I. 171; Bilmen, n. 332; Kehhâle, XII. 239; Nüveyhid, II. 673-4.

23) Keşfu'z-Zunûn, I. 456.

B- Tefsir Mütercimleri

1(18). AHMED DAI

Germiyanlı Ahmed b. İbrahim b. Mehmed:¹ Alim ve şair. Doğum yeri ve tarihi kesin bilinmemektedir. Kütahya dolaylarında kadılık yapmıştır. Osmanlı Sultanlarının himayesine giren Dâî'nin vefatı 824/1421'den sonradır. Kabrinin Bursa'da olduğu tahmin edilmektedir.

Terceme-i Tefsiri Ebu'l-Leys adlı eserini Emir Süleyman (v. 1410) adına Timurtaş Paşaoğlu Umur beyin emir ve teşvikiyle yazmıştır. Anadolu'da Türkçeye tercüme edilen ilk Kur'ân tefsiri sayılmaktadır. Manzum mukaddime müellife ait olup, metin içerisine de kendi ifadelerini yer yer katmıştır. Nüshaları Üniversite TY 8248; SK-Fatih 631; Bayezid 290.²

Dâî'nin Vesiletü'l-Mülük fi Ehli's-Sülük adında Ayetül Kürsî tefsiri de vardır.²

2(19). MUSA İZNIKİ

Ebu'l-Fadl Mûsâ b. Hacı Hüseyin b. İsâ el-İznîki:³ Tefsir alimi mütercim. Hayatı hakkında bilgi yoktur. 833/1429'da veya 850/1446 yılı dolaylarında İznik'te vefat etmiştir. Eserleri tercemelerden ibaret olup tefsire dair tercemeleri şunlardır :

- 1) Günay Kut, "Ahmed-i Dâî", DİA, II, 56-8.
- 2) bk. Aynı eser, II. 57. GAS, I. 446; Târîhu't-Turâs, I/3. 105-6.
- 3) Osmanlı Müellifleri, II. 13-4; Hikmet Özdemir, Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîki Hayatı ve Eserleri, Ankara 1980. (Basılmamış doktora tezi).

1. Enfesu'l-Cevâhir : Hâzin (v. 741/1340)'in Lubabu't-Te'vil adlı tefsirinin tercümesidir. Nüshaları: BEEK-Genel 1918, 1919, Ulu-cami 435, 436; TSMK -Hazine 21, Bağdat 42, Revan 187.

2. Terceme-i Tefsiri Ebu'l-Leys : İbn Arapşah'a ait terceme-nin tenkihi olduğu söylenmektedir.⁴ Nüshaları: SK-Saliha Hatun 41-44, 49-52, Mihrişah 9; Topkapı-Revan 118, Koğuşlar 561. (İstanbul 1983, I-II)

3(20). İBN ARAPŞAH

Ebu Muhammed Şihabuddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdullah:⁵ Arap tarihçisi, seyyah. 791/1389'da Dimeşk'te doğmuş, Semerkant ve Mâveraunnehir'i dolaşmış, Edirne'de Bâyezid'in çocuklarına hocalık yapmıştır. 854/1450'de Mısır'da vefat etmiştir. Tarihle ilgili eserleri vardır. İbn Arapşah, Ebu'l-Leys tefsirini Türkçeye çevirmiştir.⁶ Tercümenin nüshaları çoktur. SK-İbrahim 129, Çelebi Abdullah 15, 16, Düğümlü Baba 8, Fatih 160-6,

Uzunçarşılı, müellife ait manzum Terceme-i Tefsir-i Kâdiri'den bahsediyorsa⁷ da bu Tefsiru'l-Kâdiri değil, Ta'biru'l-Kâdiri'dir.⁸

4) bk. GAS, I. 446; Tarihu't-Turss, I/3, 105.

5) İbrahim Kafesoğlu, "İbn Arabşah", İA, V/2, 698-701.

6) GAS, I. 446; Tarihu't-Turas, I/3, 105.

7) Osmanlı Tarihi, I. 540, n. 2.

8) bk. Kafesoğlu, "İbn Arabşah", İA, V/2, 699.

4(21). DEFTERDAR EBULFADL

Ebu'l-Fadl Mehmed b. İdris Bitlisi:⁹ Büyük tarihçi. Osmanlı defterdarı. İstanbul'da doğmuş, tahsilden sonra tezkirecilik, katiplik, kadılık ve defterdarlık görevlerin de bulunmuştur. 982/1576'da İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Tophane'dedir.

Ebu'l-Fadl, Hüseyin Vâiz'e ait el-Mevâhibu'l-Aliyye isimli tefsiri Türkçeye tercüme etmiştir.¹⁰

5(22). VELİ EFENDİZEDE

Selanikli Ali b. Veli b. Hamza:¹¹ Riyaziyat alimi, Muhasebecilik yapmıştır. Mekke'de yaşamış ve 999/1590'da vefat etmiştir.

Veli Efendizade 952/1546'da Hüseyin Vâiz'in el-Mevâhibu'l-Aliyye adlı tefsirini Türkçeye tercüme etmiştir. Nüzül sebepleri ve kıraat farklılıklarını da eklemiştir.¹²

9) Sehî Tezkire, s. 78-9; Sicilli Osmânî, I. 171; Osmanlı Müellifleri, III, 8-9; TA, XIV. 289; Kehhâle, IX. 32; Osmanlı Tarihi Yazarları, s. 85-6; İsimler Sözlüğü, s. 131-2; M. Bayraktar, Bitlisli İdris, s. 12-4.

10) bk. Idâh, II. 228; Hamidullah, Kur'an-ı Kerim Tarihi, s. 114.

11) Osmanlı Müellifler, III. 284; Suppl., II, 536; Kehhâle, VIII. 258.

12) Osmanlı Müellifleri, I. 336, III. 284.

C. CÜZ, SURE VE AYET TEFSİRİ YAZANLAR

1(23). MUSLIHUDDİN MUSTAFA

Muslıhuddin Mustafa b. Muhammed:¹ Tefsir alimi VII/XIII. asır sonlarıyla VIII/XIV. asır sonlarında yaşamıştır. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Eserlerini ithaf ettiği beylere bakılarak Aydınogulları, Hamidoğulları, İnançoğulları ve Osmanogulları beyliklerinde yaşadığı anlaşılmaktadır. Eserleri Türkçedir. Bu nedenle o dönem Türkçesi için önemli kaynaklardır. 731/1331'den sonra vefat etmiştir. Tefsirle ilgili eserleri şunlardır :

1. Mülk Sûresi Tefsiri : Türkçe olan bu eserin İnançoğlu İshak b. Murad Arslan ve Hamidoğlu Hızır b. Gölbeği ile Osmanlı şehzadelerinden Süleyman b. Orhan b. Osman ve Murad b. Orhan b. Osman'a ithaf edilen nüshaları mevcuttur.²

2. Fâtiha Sûresi Tefsiri : Türkçedir. Çelebi Murad Arslan b. İnanç Beğ'e ithaf edilmiştir.³

3. İhlas Sûresi Tefsiri : Türkçedir. Aynı şahsa ithaf edilmiştir.⁴

4. Yâsin Sûresi Tefsiri : Türkçedir. Hacı Hızır Beğ Çelebi'ye ithaf edilmiştir.⁵

1) M. Esad Coşan, "XV. Asır Türk Yazarlarından Muslıhuddin, Hamidoğulları ve Hızır Beğ", VD, XIII. 102-12, Ankara 1981.

2) Aynı Makale, s. 101-3.

3) Aynı Makale, s. 103.

4) Aynı Makale, s. 103.

5) Aynı Makale, s. 104.

2(24). SAFERŞAH

Safersâh el-Hanefî: I. Bayezid dönemi alimlerindendir. 800/1397 yılı dolaylarında vefat etmiştir. Risale fi Tefsiri Sûreti't-Tekâsur adlı eseri vardır.⁶

3(25). SARI YA'KUB

Sarı Ya'kûb el-Karamânî: Karaman'da doğmuş ve yetişmiş usul alimidir. Bursalı Molla Yegen ile mubaheseleri vardır. Risâle fi Def'i't-Te'ârud beyne'l-Ayeteyn adlı risalesinde 40/51 ile 3/21 ayetleri arasındaki tenakuzu gidermeye çalışmıştır.⁷

4(26). MOLLA FENARÎ

Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî: İlk Osmanlı Şeyhüislamı. 751/1350'de Bursa'nın Fenar kasabasında doğmuştur.⁸ Alaaddin Esved, Cemaleddin Aksarayı gibi alimlerden okumuş, Mısır'a giderek Ekmeluddin Bâbertiye talebelik yapmıştır. Ayrıca babasından ve Şeyh Hamiduddin Kayserî (816/1412)'den tasavuf dersleri almıştır. Mısır dönüşünden sonra Bursa kadılığı yapmış, Hicaz ve 2. Mısır seyahatinden sonra Bursa'da müderrisliğe başlamış ve I. Murad'ın te'sis ettiği şeyhülislamlık müessesesinin başına ilk olarak geçirilmiştir (818/1424). Hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybetmiştir.

1. Receb 834/1431'de vefat etmiştir.

6) Şakaik, s. 32; Mecdî, s. 56; GAL, II, 294.

7) Şakâik, s. 61-3; Mecdî, s. 83-4; Kefâib, y. 128^a; Lugatı Târihiyye, VIII. 220; Sicilli Osmânî, IV. 646; Osmanlı Müellifleri, I. 341.

8) Bu konudaki ihtilaf için bk. Hakkı Aydın, İslam Hukuku ve Molla Fenârî, İstanbul 1991, s. 46.

Dirayetli bir alim olan Molla Fenari Arap dili, tefsir kıraat, belagat ve kelim ilimleri yanında mantık, astronomi ve riyaziyat ilimlerine de malikti. İhtisas sahibi olduğu konularda bir hayli eseri vardır.⁹ Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Tefsiru'l-Fâtiha : Bu eserin ismi Aynu'l-A'yân'dır. Tasavvufi anlayışla yazılmış bu geniş tefsir 1326//1908'de İstanbul'da basılmıştır.¹⁰

2. Ta'likât âlâ Tefsiri'l-Keşşâf : Bakara 133 ayetine kadardır. SK-Şehid Ali 183.

3. Hâşiyetu Hırzî'l-Emâni fi'l-Kırââti's-Sebi'l-Mesâni : Şâtıbi (1590/1193)'nin eserine Ca'berî (782/1831)'nin yazdığı şerhin haşiyesidir.¹¹

4. Tefsiru Sûrateyi'l-Kadr ve'l-Feth : BEEK-Orhan 196.

5(27). YAZICIZADE

Muhammed b. Yazıcı Salahaddin Sâlihî:¹² Hacı Bayram Veli'nin halifesi ve meşhur Muhammediyye adlı eserin yazarı. Malkara'da doğmuş, Gelibolu'ya yerleşmiş, eğitim için İran ve Mâverâunnehir bölgelerini dolaşmıştır. Haydar Hâfi ve Zeynu'l-Arab gibi alimlerden okumuş ve 855/1451'de vefat etmiştir. Kabri Gelibolu'dadır.

Keramet ehli olduğu söylenen zühd ve takva sahibi bu mutasavvıf bazı sapık fırkaların görüşlerini red maksadıyla Tefsir-i Fatiha-i Şerife adıyla bir eser vücuda getirmiştir.¹³

9) Şinasi Çoruh, "İlk Osmanlı Şeyhulislamı Molla Fenari", TK, sy. 12, s. 41-52, Ekim 1972; Aydın, Aynı eser, s. 43-82.

10) bk. Aydın, Aynı eser, s. 68-9; Demir, s. 1-7.

11) Keşfu'z-Zunûn, I. 647-8.

12) Şakâik, s. 110-1; Mecdî, s. 127-8; Kâmûsu'l-A'lâm, VI. 4783; Sicill-i Osmâni, IV. 103; Osmanlı Müellifleri, I, 194-6; Suppl., II. 323; Bilmen, n. 276.

13) Mecdî, s. 128.

6(28). ALAEDDİN ÇELEBİ

Alâeddin Ali b. Hüseyin el-Amâsi: Fatih devri alimlerindedir. Sûre-i Yâsin Tefsiri namında Türkçe eseri vardır. 857/1453 yılından sonra vefat etmiştir.¹⁴

7(29). HACI AHMED b. SEYYİDİ

Hacı Ahmed b. Seyyidi el-Bigavi : Zeyniyye Tarikatı şeyhlerinden. Biga'da doğmuştur. Balıkesirli Hacı Hasanzâde Muhammed Câmi'den okumuştur. Ayrıca İzmitli Muhyiddin Halife'nin şakirtlerindedir. 863/1459 yılından sonra vefat etmiştir.

Hacı Ahmed Efendi Te'vilât-ı Necmiyye, Te'vilât-ı Kâşânî, Hakâika't-Tefsir ve Uyunu't-Tefâsîr gibi eserlerden istifade ederek Avârifü'l-Ma'ârif'teki ayetlerin tefsirli tercemesini yapmıştır. Ayrıca Esrar-ı Fâtiha adında başka bir eseri daha vardır.¹⁵

8(30). MUHYİDDİN KAFİYECİ

Ebu Abdillah Muhammed b. Süleyman b. Sa'd b. Mes'ûd el-Bergami: Arap dili ve edebiyatında ün yapmış büyük Türk alimi. 790/1388 yılı dolaylarında Bergama'da (veya Saruhan'a bağlı Gökçeköy'de) doğmuştur. Molla Fenari, Burhaneddin Haydar, Bezzâzi, İbn Melek gibi tanınmış şahsiyetlerden okumuş, İran'da ilmi müzakerelerde bulunmuş, Şam'da ders okutmuştur. Hacca gitmiş ve dönüşünde Mısır'a yerleşmiştir. Suyutî, Bulkinî, Demiri gibi güçlü alimlerin hocasıdır.

C. evvel 879/1474'te vefat etmiştir. Kabri Mısır'da Eşrefiye Türbesi yanındadır.¹⁶

14) Osmanlı Müellifleri, I. 354.

15) Aynı eser, I. 58.

16) bk. Kâfiyecî, Teysîr (Cerrahoğlu), s. 7-43, muhakkıkın önsözü, a.mlf., Teysîr (Matrûdî), s. 31-57, muhakkıkın mukaddimesi.

Eserleri : Kâfiyeci çoğu sual-cevap tarzında bir hayli risale yazılmıştır. Bunların sayısını tesbit etmek çok güç olmakla birlikte 100'ü aştığı söylenebilir.¹⁷ Tefsire dair eserleri şunlardır:

1. et-Teysir fi Kavâidi İlmi't-Tefsir :Tefsir usulüyle ilgili küçük bir risaledir. Müellif bu eserin bir benzeri olmadığını söyleyerek bununla övünmüştü.¹⁸ Eser tahkikli olarak bir kaç kez basılmıştır. Ankara 1974, 1989; Beyrut 1410/1990).

2. Hâşiye alâ Envâru't-Tenzil

3. Hâşiye ale'l-Keşşâf

4. el-Bişâra : Bakara 23 ayetiyle ilgili bir risaledir.

5. Cevâb an Su'âl fi Tefsiri Kavlihi Ta'âlâ "ve'n-Necmi İzâ Hevâ".

6. Risâle fi İlmi't-Tefsir ve Vucûhi'l-Kırâât.

7. Keşfu'n-Nikâb li'l-Ashâb ve'l-Ahbâb : İ'cazu'l-Kur'an ile ilgili bir risale.

8. Nüzhetu'l-İhvân fi Tefsiri Ayeti Kâlû yâ Lût! İnmâ Rusulu Rabbik". Hud 81. ayetinin tefsiriyle ilgilidir.

9. Neylu'l-Merâm fi Tefsiri Kavlihi Ta'âlâ "vemâ Rabbuke bi Zallâm". Fussilet 46. ayetinin tefsiriyle ilgilidir.

9(31). SİNABI

İlyâs b. İbrâhîm es-Sînâbî:¹⁹ Arap dili ve edebiyatı alimi. Aslen Sinopludur. Bursa'da müderrislik yapmış ve 891/1486'da bu şehirde vefat etmiştir.

17) bk. Aynı eser (Cerrahoğlu), s. 10-11.

18) Suyûtî, Buğye, I. 118.

19) Şakâik, s. 103-4; Mecdi, s. 122-3; Ketâib, vr. 134^b; Hediyye, I. 225; Sicill-i Osmanî, I. 396; Osmanlı Müellifleri, I. 222; A'lâm, II. 8; Osmanlı Medreseleri, s. 493; Nüveyhid, I. 96.

Çok hızlı yazan ve mizahtan hoşlanan İlyas Sınabî bazı ayetleri tefsir ettiği bir risale vücuda getirmiştir. Taşköprizade müellifin tefsir ilmindeki dirayetine bu risalenin delâlet ettiğini söylemektedir.²⁰

10(32). ÇELEBİ HALİFE

Çelebî Halife Mehmed b. Mehmed el-Cemâlî el-Halvetî:²¹ Cemâleddin Aksarayî'nin torunlarından, mutasavvîf ve müfessir. Amasya'da doğmuş, Karaman'da ilim ile iştilal ederken tasavvufa yönelmiştir. Şeyh Abdullah, Mevlâ Alaaddin gibi zatlardan tasavvufî eğitim görmüş, Tokat'a geçerek Şeyh İbn Tahir'e intisab etmiş, sonra da Erzincan'a geçmiştir. O sırada tahta yeni çıkmış olan II. Bayezid'in daveti üzerine İstanbul'a gelmiş ve Koca Mustafa Paşa Dergahı'nda derslere başlamıştır. 899/1494'te hacca giderken Şam sınırlarında vefat etmiştir.

Fazilet ve keramet sahibi olan Çelebî Halife'nin tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha : Bu isimde iki ayrı eseri vardır.²²
2. Tefsîru Sûreti'd-Duhâ ile'n-Nâs : Her iki eseri bir arada bulunduran bir nüsha SK-Tahir Ağa 142/2'dedir. Üniversite AY 5021.
3. Tefsîru Ayeti'l-Kürsî.

11(33). MUHYİDDİN NİKSARİ

Muhyiddîn Mehmed b. İbrahim b. Hasan en-Niksârî:²³ Tefsir, kıraat ve riyaziyyat alimî. Niksar'da doğmuş, Hüsameddîn Tokâdî, Yusuf

20) Şakâik, s. 103.

21) Şakâik, s. 267-9; Mecdî, s. 284-6; Lugat-ı Tarihiyye, III. 44; Hediye, II. 212; Osmanlı Müellifleri, I. 51-3; Bilmen, n. 295; Kehhâle, XI. 203; Nüveyhid, II. 622.

22) Osmanlı Müellifleri, I. 51-2.

23) Şakâik, s. 273-4; Mecdî, s. 291-2; Şezerât, VIII. 9; Leknevi, s. 155; Hediye, I. 273; Sicilli Osmanî, IV. 340-1; Osmanlı Müellifleri, II. 16; Kehhâle, VIII. 196; Nüveyhid, II. 469.

Bâli, Molla Yeğen gibi alimlerden dini ilimleri, Kâdızâde Rûmî'nin talebelerinden olan Fethullah Şîrvânî'den riyazî ilimleri tahsil etmiştir. Kastamonu'da İsmail Bey Medresesi ile İstanbul'da Ayasofya ve Fatih medreselerinde müderrislik yapmış, aynı zamanda cuma günleri vaaz vermiştir. Niksârî'nin Ayasofya'daki tefsir derslerine Sultan II. Bayezid de katılırdı. 901/1495'te İstanbul'da vefat etmiş ve Şeyh Vefa yakınlarına gömülmüştür. Tefsirle ilgili eserleri şunlardır :

1. Tefsîru Sureti'd-Duhân : Müellif bu eserini II. Bâyezid'e ithaf etmiştir. Dönemin uleması bu eseri oldukça beğenmiştir. Taşköprizâde, müellife ait bir nüshasını gördüğünü, müellifin tefsirdeki dirayetine bu eserin delâlet ettiğini söylemektedir.²⁴ Bir nüshası SK-Ayasofya 421'dedir.

2. Tefsîru Sureti'l-İhlâs : Bu eser Türkçedir.²⁵

3. Ta'likât alâ Envaru't-Tenzil²⁶

12(34). BAYEZİD HALİFE

Bâyezid Halife b. Abdullah er-Rûmî:²⁷ Büyük mutasavvıf. Doğumu ve tahsili hakkında bilgi yoktur. Cemal Halveti'nin halifesi olup Edirne'ye yerleşmiştir. Burada yaptırdığı tekkede vaaz ve irşâd faaliyetlerinde bulunmuştur. Açık, net ve düzgün konuşmasıyla Edirne halkına yön vermeye çalışmıştır. 900/1495'ten sonra vefat etmiştir. Seccencelu'l-Ervâh ve Nukûşu'l Elvâh²⁸ (SK-Halet ilavesi 8/1) isimli Fatiha suresi tefsiri ve Beydavî Tefsirine haşiyesi vardır.

24) Şakâik, s. 274.

25) Osmanlı Müellifleri, II. 16.

26) Şakâik, s. 274; İdâh, I, 142.

27) Keşfu'z-Zunûn, I. 455, 980, II. 1118; Şakâik, s. 368; Mecdî, s. 371; Sicilli Osmânî, II. 7; Hediyye, I. 270; Osmanlı Müellifleri, I. 40; Bilmen, n. 298; Kehhâle, III. 38; Nüveyhid, I. 105.

28) Keşfu'z-Zunûn, I. 455, I. 480; Demir, s. 111-13.

13(35). AKŞEMSEDDİNZADE

Hamdullah Ahmed b. Akşemseddin:²⁹ Akşemseddin'in en küçük oğlu, mutasavvıf ve şair. Şeyh İbrahim Tennûri (v. 887/1482)³⁰'nin halifesidir. Dini ilimler yanında tıp ilmine de vakıftı. 914/1508'de Gök-nük'te vefat etmiş ve babasının yanına gömülmüştür. Mecâlisu't-Tefsir isminde bazı ayetlerin tefsirine dair bir risalesi mevcuttur.

14(36). BİRGİVİZADE

Muslıhuddin Mustafa b. Abdullah:³¹ Müderris ve kadî. Eğitimini tamamlayıp Kadızâde Kasım'ın yardımcısı olmuş, bazı medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Amasya valisi Şehzade Ahmed'in hocası olmuştur. Sahnı Seman müderrisliği ve Edirne Kadılığı yaptı. Sultan Selim zamanında kadılıktan azledilmiştir. 919/1513 veya 920/1514 yılında Edirne'de vefat etmiştir. İki cüzlük Kadr Süresi Tefsiri ile Tefsiru Ayeti'l-Hac (2/197) risalesi vardır.³²

15(37). ŞİRAZİ

Muzafferuddin Ali b. Muhammed eş-Şîrâzi:³³ Nahiv ve kelam alimi, mutasavvıf. Aslen Şîrazlıdır. Uzun zaman Halep'te oturmuş, sonra Anadolu'ya gelerek İstanbul'da Mustafa Paşa Medresesinde müderris olmuştur. 922/1516'da Bursa'da vefat etmiştir. 21/Enbiya 22. ayetini tefsir eden bir risalesi vardır.

29) Sicill-i Osmânî, II. 243; Osmanlı Müellifleri, II. 135-6.

30) bk. Kayseri Uleması, s. 36-43.

31) Şakâik, s. 295; Mecdî, s. 312; Hediye, II. 433; Kehhâle, XII. 261; Nüveyhid, II. 677.

32) Mecdî, s. 312.

33) Keşfu'z-Zunûn, I. 888; Hediye, I. 741; Şezerât, VIII. 89; Kehhâle, VII. 204; Nüveyhid, I. 384.

16(38). MÜEYYEDZADE

Abdurrahman b. Ali b. el-Müeyyed el-Amâsi:³⁴ Tefsir, hadis. Arap dili ve debiyatı alimî, şair, hattat. 860/1456'da Amasya'da doğmuş ve orada yetişmiştir. Amasyalı Hattat Şeyh Hamdullah'tan hat meşketmiş. İran'a giderek uzun yıllar Dewânî'den okumuştur. II. Bayezid tahta çıkınca İstanbul'a gelerek müderrislik ve kadılık, sonraları da Rumeli kadiaskerliği yapmıştır. Son görevinden padişah onu azletmiş ve 922/1516'da İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Eyüp'tedir.

Dirayetli bir alim olan Müeyyedzâde aynı zamanda Türkçe, Arapça ve Farsça şiir söyleyebilmekteydi. Çeşitli konulardaki eserleri arasında tefsire dair II. Bayezid adına yazılmış küçük bir risale olan Tefsiru Sureti'l-Kadr³⁵ ile 2/Bakara 197 ayetini tefsir ettiği Risâle fi Tefsiri Ayeti'l-Hac³⁶ adlı eseri vardır.

17(39). BAHŞI HALIFE

Akbilek Bahşi Halife el-Amâsi:³⁷ Mufessir ve mutasavvif. Amasya'da doğmuş ve orada yetişmiştir. Mısır'a geçerek Suyuti (v. 911/1505) gibi tanınmış alimlerden ders okumuş, Anadolu'ya dönerek 40 yıl gibi çok uzun bir müddet müderrislikte bulunmuştur. İbn Kemal'e tefsir hocalığı yapmıştır. 930/1521 yılı dolaylarında vefat etmiştir.

-
- 34) Şakâik, s. 290-4; Mecdî, s. 308-11; Ketâib, vr. 150^{a-b}; Temimî, I. 291^a; Şezerât, VIII. 109-10; Leknevî, s. 89; Hediyye, I. 351; Sicilli Osmânî, III. 310; Osmanlı Müellifleri, I. 355; GAL, II. 227-8; Bilmen, n. 308; A'lâm, III. 318; Kehhâle, V. 155; Nüveyhid, I. 269.
- 35) Keşfu'z-Zunûn, I. 450.
- 36) Osmanlı Müellifleri, I. 355; Bu iki eser Birgivizâde'ye de nisbet edilmektedir. bk. n. 36.
- 37) Şakâik, s. 413; Mecdî, s. 411; Ketâib, vr. 151^a; Sicilli Osmânî, II. 9-10; Hediyye, I. 230; Osmanlı Müellifleri, I. 211; Bilmen, n. 312; Kehhâle, III. 39; Develioğlu, s. 51; Nüveyhid, I. 105.

Aynı zamanda mutasavvıf olan Bahşî Halife, Halvetî tarikatı mensublarından. Müderrislik yanında vaaz ve irşad faaliyetleriyle de uğraşmıştır. Güçlü bir alim, dirayetli bir müfessirdir. Bir çok tefsiri ezber bildiği söylenir.³⁸ Ancak yazıya aktardığı tefsir bilgisi Mi'ra-cu'l-Ulâ fi Tefsiri Sureti'l-İsrâ³⁹ adlı eserden ibarettir.

18(40). ALEMUDDİN HÜSEYİNİ

Alemuddîn Hüseyinî: 935/1529 vefat etmiştir. Şerh ve Terceme li-Ba'di'l-Ayât min Sûreti'l-Bakara (SK-Ayasofya 398) adında bir eseri vardır.⁴⁰ Kanûnî'ye ithaf edilmiştir.

19(41). SUN'ULLAH HALİDİ

Sun'ullâh Hâlidî 939/1531'de vefât etmiştir.⁴¹ Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha (SK-Hacı Beşir 32, bk. Demir, s. 14-5) ile Tefsîru Sûreti'l-İhlâs (SK-Ayasofya 419) adlı eserleri vardır.

20(42). İBRAHİM GÜLŞENİ

İbrahim b. Mehmed Gülşenî:⁴² Halvetiyye'nin kollarından Gülşenî tarikatının kurucusu. Aslen Diyarbakırlıdır. Tebriz ve Mısır'da bulunmuş, Kânûnî'nin daveti üzerine İstanbul'a gelmiştir. Sonra tekrar Mısır'a dönmüş 940/1530'da orada vefat etmiştir. Tefsîru Sûreti'l-Kadr⁴³ adıyla Farsça bir eser yazmış, diğer bazı ayet tefsirlerini de eklemiştir.

38) Şakâik, s. 413; Ketâib, vr. 151^a.

39) Osmanlı Müellifleri, I. 211.

40) bk. Ritter, s. 71; GAL, II. 438.

41) bk. Aynı yerler.

42) Hediye, I. 26; Osmanlı Müellifleri, I. 19; Muhyî Gülşenî, Menâkib-ı İbrâhim Gülşenî, Neşr. Tahsin Yazıcı, Ankara 1982; Tahsin Yazıcı, Şeyh İbrahim Gülşenî Hayatı Eserleri ve Tarikatı, Ankara 1951. (Basılmamış doktora tezi).

43) bk. Muhyî Gülşenî, Aynı eser, Nâşirin önsözü, s. XIII, XVII.

21(-). İBN KEMAL

Şemseddin Ahmed b. Süleymân b. Kemâl et-Tokâdî (873-940/1468-1534): Tefsirinden farklı olarak bazı surelerin ayrı ayrı tefsirlerini yapmıştır. Bunlar Mülk, Nebe, Nâziat, Tarık, Fecr ve Asr sureleri ile Besmele ve Hamdede hakkındadır. (bk. n. 9).

22(43). MUHYİDDİN VEFAİ (ŞEYHZADE)

Muhyiddin Mehmed b. Bedreddin Mahmûd el-Muğlavî el-Vefâî:⁴⁴ Alim ve mutasavvıf. Muğla'da doğmuş, tahsilini tamamladıktan sonra Kütahya ve Bursa'da müderrislik yapmıştır. Bu sırada Zeyniyye tarikatından Konyalı Şeyh Vefâ'ya intisab etmiştir. 940/1534'te Bursa'da vefat etmiş ve Zeyniler'e gömülmüştür.

Vefâî zeki bir alimdi. İlmî ve mutasavvıfları severdi. Kitaplarıdaki önemli noktaları ezberlerdi. Pek çok menakıb ve tarihî olayı hıfzetmişti. Miftûhu Künûzi'l-Esmâ⁴⁵ adlı Ayetü'l-Kursî tefsiri ile Tenvîru'd-Duhâ fi Tefsiri Sureti'd-Duhâ adında Duhâ suresi tefsiri vardır. Bu eserin mukaddimesi 7 matlab ile 14 tabakadan oluşmaktadır.⁴⁶

23(-). ŞEYHZADE

Muhyiddin Mehmed b. Muhyiddin Mustafa el-Kocevî (v. 951/1544) meşhur mutasavvıftır. Ünlü Beydavî haşiyesinin yanında İhlas suresine de bir tefsir yazmıştır. (bk. n. 78).

44) Şakâik, 485-6; Mecdî, s. 480; Sicilli Osmânî, IV. 345; Süllem, II. 229; Hediyye, II. 234; Osmanlı Müellifleri, II. 17-8; Aydın Müellifleri, s. 101-2; Suppl., II. 641; Bilmen, n. 315; A'lâm, VII. 88; Kehhâle, XII. 7; Nüveyhid, II. 633.

45) Osmanlı Müellifleri, II. 18.

46) Şakâik, s. 486; Keşfu'z-Zunûn, I. 501.

24(44). ÇİVİZADE

Muhyiddin Mehmed b. Çivi İlyas Şâhid b. Mehmed b. İlyas b. Hacı Ömer el-Menteşi:⁴⁷ Osmanlı Şeyhulislâmı, şer'i ilimler alimi. 881/1476'da Edirne'de doğmuştur. Tâcizâde Sa'dî, Muhyiddin Fenârî, Mevlana Mehmed Paşa ve Karabâğî gibi alimlerden okumuştur. Edirne, Bursa ve İstanbul'da. müderrislik, Mısır kadılığı ve Anadolu kadıaskerliğinden sonra şeyhulislamlık yapmış, ancak 948/1541'de azledilmiştir. Seman müderrisliğinden sonra Rumeli kadıaskerliğini yürüttüğü sırada 954/1547'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Eyüp'tedir.

Tefsir ve hadis ilimlerinde çok dirayetli olan Çivizâde'nin tefsire dair bir risalesi vardır. Kanunî adına yazılan bu küçük risalenin bir nüshası Topkapı-Hazine 30 (24 vr.)'dadır. Bunun dışında Fedâil-i Ayât ve Husnu'l-Kâri fi't-Tecvid adlı iki eseri daha vardır.⁴⁸

25(45). SA'İDİ

Abdülevvel es-Sâ'idî el-Kazvîni 966/1558'de vefat etmiştir. Tefsîru Fâtihati'l-Kitâb adlı bir eseri vardır. 963/1556'da İstanbul'da yazılmış bir nüshası Berlin 948'dedir.⁴⁹

26(-). TAŞKÖPRIZADE

Ebu'l-Hayr İsâmuddîn Ahmed b. Mustafa b. Halil (901-968/1495-1561). İhlas suresini ve bazı ayetlere tefsir etmiştir. (bk. n. 79).

27(46). MUSLIHUDDİN NİKSARİ

Muslihuddîn Mustafa en-Niksârî:⁵⁰ Aslen Niksarlı olup eğitimini tamamladıktan sonra müderris ve kadılıklarda bulunmuş, en son Ayasofya Darulhadis'inde görevliken 19 R. ewel 969/1561'de vefat etmiştir. Emir Buharî yakınlarına gömülmüştür.

47) Devha, s. 19-21; M. Cavid Baysun, "Çivizâde", İA, III. 438-39, İstanbul 1945.

48) Mecdî, s. 448; Devha, s. 20.

49) GAL, II. 438.

50) Atâi, s. 22-3; el-İkdu'l-Manzûm, s. 212; Sicilli Osmânî, IV. 493.

Kıymetli alimlerden olan Niksarî I. Selim adına Tefsîru Sûret-i'l-Vird (44) adlı bir eser yazmıştır. Nüshası SK-Ayasofya 421'dedir.⁵¹

28(-). SURURİ

Gelibolulu Muslıhuddin Mustafa b. Sa'bân es-Surûrî (ö. 969/1561) meşhur bir edebiyatçıdır. 954/1547 yılında Yûsuf Sûresine bir tefsir yazmıştır. (bk. n. 80).

29(-). NUREDDINZADE

Filibeli Muslıhuddin Mustafa b. Nûreddin Ahmed (908-981/1503-1573) mutasavvıf ve alim bir zattır. Fâtiha Sûresine bir tefsir yazmıştır. (bk. n. 17).

30(47). BİRGİVİ

Mehmed b. Pîr Ali el-Birgivi:⁵² Meşhur mutasavvıf ve din alimi 928/1512'de Balıkesir'de doğmuştur. Babasından ve daha sonra İstanbul'da Ahîzade Mehmed ve Abdurrahman Efendilerden okumuş, Bayramî şeyhlerinden Abdurrahman Karamani'ye intisab etmiştir. Birgi'de Ataulah Efendi Medresesinde tedrise başlamış, bu görevdeyken C. ewel 982/1573'te vefat etmiştir.

Birgivi bid'atlere karşı son derece kesin tavırlıydı. Bunları sert ve kesin bir dille eleştirirdi. Hatta bir ara İstanbul'a gelmiş ve burada Bilalzade ve Ebussuud Efendilerle sert tartışmalara girmiştir. Tasavvufi anlayışla, mudakkıkane olarak yazdığı eserler günümüze kadar tutulan ve okunan eserler olmuştur. Tefsirle ilgili eserleri şunlardır :

51) bk. Ritter, s. 77, GAL, II. 438.

52) Kasım Kufralı, "Birgivi", İA, II. 634-5, İstanbul 1944; Atsız, Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası, İstanbul 1966.

1. el-Mukaddimetu't-Tefsiriyye : Bu eser Tefsiru Sûreti'l-Bakara olarak ta geçmektedir.⁵³ Tefsir usulüne dair kısa bir mukaddime-den sonra Bakara suresinin tefsirine geçen risale yarım kalmıştır.

Eser üzerine bir tahkik çalışması yapılmıştır.⁵⁴ İstanbul kütüphanelerinde bir hayli yazması vardır.⁵⁵

2. ed-Dürri'l-Yetim fi't-Tecvid : 974/1566'da telif edilmiştir. 1280'de İstanbul'da ve 1301'de İzmir'de basılmıştır.

3. Mushaf yazısı hakkında risale : Bir kaç varaklık bir eserdir.⁵⁶

31(48). İSRAFILZADE

Amasyalı Abdülmecid b. Nasûh b. İsrâfil:⁵⁷ Tefsir alimi. Lazkiye-Ladik'te doğmuş, Amasya'da vefat etmiştir. Kaynaklar vefatını 887/1482; 956/1549, 960/1553 ve 996/1588 yıllarından biri olarak göstermektedir.⁵⁸ Tuhfetu'l-Ahbâb isimli eserini 957/1550'de yazdığı⁵⁹ doğru ise bu tarihten sonra vefat ettiği kesinleşir. Tefsirle ilgili çalışmaları şunlardır :

1. Risâle fi Tezekkûri Uli'l-Elbâb : Konu ile ilgili oniki ayetin tefsir kitaplarından derlenmiş açıklamasından ibarettir.⁶⁰

53) Osmanlı Müellifleri, s. I. 253.

54) Söz konusu çalışma Yaşar Düzenli tarafından gerçekleştirilmiştir.

55) bk. Atsız, Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası, s. 81.

56) bk. Aynı eser, s. 83.

57) Hediye, I. 640; Osmanlı Müellifleri, I. 354; Kehhâle, IV. 171; Suppl., II. 644; Nüveyhid, I. 331.

58) bk. Osmanlı Müellifleri, I. 354; Hediye, I. 640; Idâh, I. 90.

59) Keşfu'z-Zunûn, I. 566.

60) Aynı eser, I. 852.

2. Risâle fi'l-Havf ve'l-Hazen : Allah'ın, kulları korkmak ve-ya korkmamakla nitelendirdiği ondört ayetin tefsir kitaplarından derlenmiş açıklamasından ibarettir.⁶¹

3. Risâletu'l-Felâh ve'l-Hüda : Konu ile ilgili onbir ayetin tefsir kitaplarından derlenmiş izahından ibarettir.⁶²

4. Tezkiru'n-Nâsin fi Tefsiri Sûreti Yâsin : Türkçe Üniversite TY 558.

32(49). KURT MEHMED

Tatar Pazarcıklı Kurt Mehmed b. Ömer:⁶³ Halveti şeyhlerindedir. 931/1522'de doğmuş, Sofyalı Bâli Efendi'ye intisab etmiş ve Sofya Tekkesi şeyhi olmuştur. 981/1573'te Kadırga'da Sokullu Mehmed Paşa Dergahı şeyhi olmuş, 6 Şevval 996/1588'de ziyaret için gittiği Tatar Pazarcık'ta vefat etmiştir. Mülk Sûresi Tefsiri ile Türkçe Cezeri şerhi vardır.⁶⁴

33(50). BAYRAMIZADE

Şeyhulislam Zekeriya Mîlî b. Ankaralı Bayrâmî:⁶⁵ Osmanlı şeyhulislamı. müfessir ve şair. 920/1514'te Ankara'da doğmuş, eğitimini İstanbul'da bitirip kadılık ve kâdiaskerlik yapmıştır. 1000/1592'de Şeyhulislam olduysa da çok geçmeden 12 Şevval 1001/1593'te İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Sultan Selim Darulhadis'indedir.

61) Aynı eser, I. 863.

62) Aynı eser, I. 880.

63) Sicilli Osmânî, IV. 63-4; Hediyye, II. 259; Osmanlı Müellifleri, I. 145-6; Bilmen, n. 341; Kehhâle, XI. 89.

64) Sicilli Osmânî, IV. 63-4; Osmanlı Müellifleri, I. 146.

65) Atâî, s. 322-4; Hulâsa, II. 173; Devha, s. 34-5; Sicilli Osmânî, II. 427; Hediyye, I. 374; Osmanlı Müellifleri, I. 321; Kehhâle, IV. 181; Osmanlı Tarihi, III/2. 456; Nüveyhid, I. 196; Altınsu, s. 45-6.

Dini ilimlerde çok dirayetli olan Zekeriya Efendi üç dilde şiir söyleme kabiliyetine sahipti. Mîlî mahlasını kullanırdı. Haşiye tarzındaki çeşitli eserleri arasında tefsire dair Tefsîru'l-Fâtiha'sı ile Beydâvî Tefsîrine Hâşiyesi vardır. Bu haşiye yalnızca En'am sûresi üzerindedir.⁶⁶

34(51). TATAR ŞEYH

Tatar Şeyh Kırımlı İbrâhîm:⁶⁸ Filibeli Nûreddinzâde'nin halifesidir. Kırım'da doğmuş ve yetişmiştir. İstanbul'a geldikten sonra Aya-sofya Camii'nde ezber olarak Kur'an'ı tefsir ederdi. 1001/1543'te vefat ederek Edirnekapı dışındaki Sırt Tekkesi'ne gömülmüştür. Nûr ayetini (24/35) tefsir eden er-Risâletu'n-Nûriyye fi Keşfi Esrari'n-Nâriyye adlı bir risalesi ile Haşr sûresinin sonlarındaki ayetleri tefsir eden ve bu babdaki sûfî münakaşalarını veren Medâricu'l-Meliki'l-Mennân fi Beyânî Ma'ârici'l-İnsan adlı risalesi vardır.

35(52). ABDÜLKERİM VARDARI

Vardar-Yeniceli Abdülkerim:⁶⁹ Fazilet sahibi şeyhlerden olup 1003/1595'te vefat etmiştir. Faslu'l-Hitâb fi Tefsiri Ümmi'l-Kitâb (SK-Reşid 1050/22; BEEK-Haraççioğlu 117) adlı Fatiha tefsiri⁷⁰ ile Tefsîru Ayeti "mâ Kâne ale'n-Nebiyyi min-Harac" (SK-Kasidecizâde 628/15) ve Ta'likât alâ Ebi's-Suûd (SK-Şehid Ali 182) isimli risâleleri vardır.

36(53). GALATALI

Galatalı Mehmed b. İbrâhîm: Tefsir alimi. Takriben 1005/1596'da vefat etmiştir. 994/1585'te Türkçe olarak yazdığı Sûre-i Yûsuf Tefsiri ile Hûd ve İbrâhîm Sûreleri Tefsiri vardır.⁷¹

66) Osmanlı Müellifleri, I. 321.

67) Keşfu'z-Zunûn, I. 192.

68) Sicilli Osmânî, I. 96; Hediye, I. 28; Osmanlı Müellifleri, I. 21; Kırım Müellifleri, s. 9-10; Nüveyhid, I. 16.

69) Hulâsa, III. 13; Arfu'l-Beşâm, s. 32-40; Osmanlı Müellifleri, I. 121; GAL, II. 535; Suppl., II. 464; Kehhâle, VI. 7; Nüveyhid, I. 300.

70) bk. Demir, s. 107-8. 71) Osmanlı Müellifleri, I. 390; Bilmen, n. 348.

D. HAŞİYE VE TA'LİK YAZANLAR

1(54). DAVUD KAYSERİ

Şerâfeddin Dâvûd b. Mahmud b. Muhammed Kayserî:¹ Alim ve mutasavvîf. Kayserî ve Mısır'da okumuş, İznik'te ilk kurulan medreselerin müderrissi olmuştur. 751/1350'de İznik'te vefat etmiştir. Kemaleddin Kâşânî'nin Te'vilâtu'l-Kur'an'ında besmeleyle ilgili bir yorum üzerine yazılmış Tefsîru'l-Besmele adlı bir risalesi vardır. Nüshaları : SK-Damad İbrahim 116/2, Carullah 2061/3, Esad 1693/16, Fatih 141/2, Hekimoğlu 49/2; Bâyezid 517/1; BEEK-Haraççioğlu 65/2.

2(55). CEMALEDDİN AKSARAYI

Cemâleddin Muhammed b. Muhammed el-Aksarâyî:² Fahrüddin Râzî'nin torunlarından din âlimi, mutasavvîf. Karaman'daki Zincirli Medresesi müderisliği yapıyordu. 791/1388'de vefat etmiştir. Çeşitli sahalara yazılmış eserleri vardır. Tefsirle ilgili olanlar şunlardır :

1. Hâşiye ale'l-Keşşâf : 738/1381 yılında Çandarlı Kara Halil'e ithafen yazılmıştır.³ Yer yer Zemahşeri'ye itirazlarda bulunmaktadır.⁴

2. Şerhu Müşkilâti'l-Kur'an ve'l-Hadîs : Sultan Bâyezid adına yazılan bu Farsça eser Es'iletu'l-Kur'an ve'l-Hadîs ve Ecvibetuhuma adını da taşımaktadır.⁵

- 1) A. Turan Akbulut, "Dâvûd-ı Kayserî", İM, IV/3, s. 61-83, Haziran 1980; Mehmet Bayraktar, Kayserili Davud, Ankara 1988, s. 1-75.
- 2) Suppl., II. 328; Karakaş, Müslüman Alimler, s. 425-8.
- 3) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Çandarlı Vezir Ailesi, Ankara 1987, s. 28.
- 4) Keşfu'z-Zunûn, II. 1478.
- 5) Osmanlı Müellifleri, I. 266; Uzunçarşılı, Çandarlı Vezir Ailesi, s. 27, n. 2.

3(56). KARA YAKUB

Kara Ya'kûb b. İdris b. Abdullah Karamânî:⁶ Tefsir, hadis ve fıkıh alimi. 789/1389'da Niğde'de doğmuş, Arap ve İran ülkelerinde eğitim görmüş, Lârende'de müderrislik yapmıştır. 833/1429'da burada vefat etmiştir. Beydavî Tefsirine Hâşiyesi vardır.

4(57). MUHAMMED ŞAH FENARİ

Muhammed b. Muhammed b. Hamza el-Fenârî:⁷ Molla Fenârî'nin oğlu, alim. Bursa Sultaniye Medresesi müderrisiydi. 839/1435'te vefat etmiş ve babasının yanına gömülmüştür. Hâşiye alâ Tefsiri'l-Fâtiha adlı bir eseri vardır.

5(58). SEYYİD AHMED KIRIMI

Seyyid Ahmed b. Abdullah el-Kırımı:⁸ Mufessir, muhaddis ve fakih. Kırım'da doğmuş, Mâverâunnehir'de okumuş, Merzifon'da müderrislik yapmıştır. İstanbul'a gelmiş ve Fâtih'ten ilgi görmüştür. 879/1474'te İstanbul'da vefat etmiştir. Misbâhu't-Ta'dîl fi Keşfi Envâri't-Tenzil (SK-Atıf 359) adında bir Beydâvî haşiyesi vardır. Yine tefsire dair el-Levâihu'l-Fâika ve'l-Alâiku'r-Râika (SK-Esad 420) adında bir başka risalesi daha vardır.

6) Şakâik, s. 63; Mecdî, s. 84-5; Sehâvî, X. 282; Mecelletu'n-Nisab, vr. 428^a; Ketaib, 128^a; Leknevî, s. 226; Lugatı Târihiyye, VII. 220; Sicilli Osmânî, IV. 646; Hediyye, II. 546; Osmanlı Müellifleri, s. 397; Suppl., II. 313; Bilmen, n. 272; Kehhale, XIII. 241-2; Nüveyhid, II. 740.

7) Şakâik, s. 33; Mecdî, s. 56-7; Sehâvî, IX. 79; Ketâib, vr. 127^b; Osmanlı Müellifleri, II. 15; Suppl., II. 329; A'lâm, VII. 46.

8) Şakâik, s. 82-3; Taşköprizâde, Tabakâtu'l-Fukahâ, s. 133; Mecdî, s. 101-2; Ketâib, vr. 133^a; Temimî, I. 83^{a-b}; Hediyye, I. 131; Osmanlı Müellifleri, I. 397; Kırım Müellifleri, s. 13-4; Bilmen, n. 284; A'lâm, I. 160; Kehhale, I. 297; Nüveyhid, I. 46-7.

6(59). ALİ KUŞÇU

Alaaddin Ali b. Muhammed el-Kûşi:⁹ Astronomi ve matematik alimi. Aslen Semerkantlı olup 879/1474'te İstanbul'da vefat etmiştir.

Ali Kuşçu kelam, usul ve Arap dili sahalarında da bilgili olup bu sahalarda da eserler yazmıştır.¹⁰ Tefsirle ilgili olanlar şunlardır :

1. Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li't-Teftâzani : Nüshaları : SK-Şehzâde Mehmed 6, Şehid Ali 318/4, 320/2, Cârullah 201/1.

2. Risâletu'l-Hamîdiyye ve'l-Muhâkemâtu'l-Akliyye : Bâyezîd Veliyyuddîn 2203/2.

Bu arada Bakara ve Al-i İmrân sûrelerini tefsir eden Cevâhiru't-Tefsîr isimli eser Ali Kuşçu'ya nisbet edilmekte ise de¹¹ bu eser Hüseyin Vâiz el-Kâşifi (v. 910/1504)'nindir.^{11a}

7(60). MOLLA HÛSREV

Molla Hüsrev Mehmed b. Ferâmûz b. Ali es-Sivâsi:¹² Büyük alim ve Osmanlı şeyhulislâmı. Tokat'ta doğmuştur. Edirne ve İstanbul'da müderrislik ve kadılık yapmıştır. Şeyhulislam olarak görev yaparken 885/1480'de İstanbul'da vefat etmiş, Bursa'ya taşınarak orada gömülmüştür. Tefsire dair eserleri şunlardır :

9) Abdülhak Adnan, "Ali Kuşçu", İA, I. 231-32; Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", DİA, II. 408-10; Muammer Dizer, Ali Kuşçu, Ankara 1988, s. 3-34.

10) bk. Müjgan Cumbur, Ali Kuşçu Bibliyografyası, Ankara, 1974.

11) Hedîyye, I. 726; Cumbur, Aynı eser, s. 5.

11^a) Keşfu'z-Zunûn, I. 613; GAL, I. 509.

12) Babinger, "Hüsrev Molla", İA, V/1, 605-6.

1. Hâşîye alâ Tefsiri'l-Beydâvî : En güzel haşiyelerden sayılır. 2/Bakara 142 ayetine kadardır. Bakara suresi sonuna kadar tetimmesini Muhammed b. Abdülmelik el-Bağdâdî (v. 1016/1607) yapmıştır.¹³

İstanbul kütüphanelerinde bir hayli yazmaları vardır: SK-Fatih 491, Süleymaniye 177, Kılıç Ali 150, Harput 174, Serez 34; Atıf 340; MK-Feyzullah 114-115; Üniversite AY, 1815, 926, 4980.

2. Ta'likât alâ Tefsiri'l-Beydâvî : En'am suresi üzerine yazılmıştır.¹⁴ SK-Hacı Beşir 666/7.

3. el-Ecvice fi Tefsiri Ayâti'l-Acibe : SK-H. Hüsnü 54.

4. Risale fi Te'vili Kavlihi Ta'âlâ "Yevme Ye'ti ba'du Ayati Rabbik" (7/142).¹⁵

8(61). HASAN ÇELEBİ

Bedreddin Hasan b. Muhammed Şâh b. Molla Fenâri:¹⁶ Alim ve mutasavvıf. 840/1436'da doğmuştur. Edirne'de müderrislik yaparken Mısır'a giderek ihtisasını artırmış, dönüşte İznik'te ve Sahnı Seman müderrislikleri yapmıştır. 886/1481'de Bursa'da vefat etmiş ve Zeyniler'e gömülmüştür. Seyyid Şerif'in Keşşaf Haşiyesi üzerine bir haşiyesi vardır.

Brockelmann, Beydâvî Haşiyesi olduğunu zikretmektedir.¹⁷

9(62). HACI BABA

Hacı Baba b. İbrahim Tosyavi:¹⁸ Fatih dönemi alimlerindedir. Beydâvî tefsirine haşiyesi vardır.¹⁹

13) Bilmen, II. 605-6.

14) Ketâib, vr. 131^b.

15) Şakâik, s. 119.

16) Şakâik, s. 185-7; Mecdî, s. 204-6; Sicilli Osmânî, II. 118; Osmanlı Müellifleri, I. 272; Kehhâle, III. 213-4.

17) Suppl., II. 322.

18) Şakâik, s. 209-10; Mecdî, s. 226.

19) GAL, II. 223; Suppl., II. 312.

10(63). HAMZA KARAMANI

Nûreddin Hamza el-Karamâni:²⁰ Tefsir ve fıkıh alimi. Karamar'da doğmuş, orada ilim ile meşgul olmuştur. Zenbilli Alaaddin Ali Cemâlî (v. 932/1525)'nin hocasıdır. 899/1493 yılında vefat etmiştir. Kâtib Çelebi ise vefatını 871/1467 olarak vermektedir.²¹ Beydâvî tefsirine yazdığı makbul haşiyesi Takşîru't-Tefsîr fi't-Teysîr ve't-Tesyîr adını taşımaktadır. Bakara ve Al-î İmrân Sûreleri üzerine yazılmış olan haşiyenin bir hayli nüshası vardır. SK-Şehid Ali 203, 317/4, Yozgat 49, Kadızade Mehmed 55, Carullah 154, 188.

11(64). HATİBZADE

Kastamonulu Muhyiddin Mehmed b. Tâceddin İbrâhîm b. Hatîb:²² Tefsir ve fıkıh alimi. Babası, Ali Tûsî, Hızır Bey gibi zatlardan okumuş, İznik'te ve Sahn-ı Seman'da müderrislik yapmıştır. Bir ara Şehzade Mehmed (Fatih)'in hocası bile olmuştur. 901/1493'te İstanbul'da vefat ederek Eyüp'te Ali Kuşçu'nun yanına gömülmüştür. Seyyid Şerif'in Keşşâf hâşiyesi üzerine ve Beydâvî tefsirine birer hâşiyesi vardır.²³

12(-). MUHYİDDİN NİKSARI

Niksarlı Muhyiddin Mehmed b. İbrahim b. Hasan (901/1495) : Beydâvî tefsirine ta'likleri vardır. (bk. n. 33).

20) Şakâik, s. 100-1; Mecdî, s. 120-1; Şezerât, VIII. 344; Sicilli Osmânî, II. 252; Hediyye, I. 337; Leknevî, s. 69; Nüveyhid, I. 164.

21) Keşfu'z-Zunûn, I. 190.

22) Şakâik, s. 147-50; Taşköprizâde, Tabakâtu'l-Fukaha, s. 134; Mecdî, s. 166-71; Ketâib, nr. 140^a; Şezerât, VIII. 9; Sicilli Osmânî, IV. 340; Osmanlı Müellifleri, I. 294; GAL, II. 229; Suppl., II. 320; Bilmen, n. 300; A'lâm, V. 301; Kebhâle, VIII. 199; Nüveyhid, II. 469.

23) Şakâik, s. 149; Osmanlı Müellifleri, I. 294, 335.

13(65). AHİ ÇELEBİ

Tokatlı Ahî Yusuf b. Cüneyd:²⁴ Tefsir, hadis ve fıkıh alimi. Tokat'ta doğmuş, Seyyid Ahmed Kırîmî vd.'den okumuş, Bursa, Edirne ve İstanbul'da müderrislik yapmıştır. Sahn-ı Semân'dan emekli iken 902/1496'da vefat etmiştir. Müşâhedetu Envâri't-Tenzil fi Mücahedeti Esrâri't-Te'vîl (Üniversite AY 4404) adında bir Beydâvî haşiyesi vardır. Bu eser Atûfî (v. 948/1541)'ye de nisbet edilmektedir. (bk. n. 77).

14(66). AHAVEYN

Ahaveyn Muhyiddin Mehmed b. Molla Kâsım:²⁵ Tefsir, kelam ve fıkıh alimi. Sahn müderrisliğine kadar yükselmiştir. 900/1495 yılı dolaylarında veya 904/1498'de Bursa'da vefat etmiştir. Beydâvî tefsirine ta'likleri vardır.²⁶

15(67). HACI HASANZADE

Muhyiddin Mehmed b. Mustafa b. Hacı Hasan Câmî:²⁷ Alim, edib ve şair. Molla Yeğen'den okumuş, Dimetoka ve Malkara'da müderrislik, Gelibolu'da kadılık yapmıştır. Bursa Muradiye Medresesi müderrisliği ve şehrin kadılığından sonra Rumeli kadıaskeri olmuştur. 90 yaşını aşmış olarak 9 /1505'te vefat etmiştir. Kabri Eyüp'tedir. Beydâvî tefsirine hâşiyesi vardır. Yanlız En'am sûresi üzerindedir. Üniversite AY 2019/3.

24) Şakâik, s. 275; Mecdî, s. 292-3; Ketâib, nr. 141^b; Leknevî, s. 226-7; Sicilli Osmânî, IV. 653; Hediye, II. 563; Osmanlı Müellifleri, II. 53; GAL, II. 227; Suppl., II. 318; A'lâm, VIII. 223; Kehhâle, XIII. 286. Hadîka, I. 42.

25) Şakâik, s. 188; Mecdî, s. 207; Şezerât, VII. 364-5; Hediye, I. 831; Sicilli Osmânî, IV. 340; A'lâm, VII. 5; Kehhâle, VIII. 118, IX. 136, XII. 206; Nüveyhid, II. 606-7.

26) Keşfu'z-Zunûn, I. 192; Osmanlı Müellifleri, I. 335.

27) Şakâik, s. 158; Mecdî, s. 179-80; Ketâib, nr. 138^a; Şezerât, VIII. 56; Leknevî, s. 201; Hediye, II. 225; Sicilli Osmânî, IV. 106; Osmanlı Müellifleri, I. 273-74; Bilmen, n. 316; A'lâm, VII. 99; Kehhâle, XII. 26; Nüveyhid, II. 637.

16(68). AHMED SİNOBİ

Ahmed Sînobî: Hayatıyla ilgili bilgi yoktur. Beydavî tefsirine 914/1508 yılında Mazharu Envâri't-Tenzil fî Keşfi Esrârî't-Te'vîl isimli bir haşiye yazmıştır.²⁸ SK-Şehid Ali 192.

17(-). BABA Nİ'METULLAH

Baba Ni'metullah b. Mahmud Nahcivânî v. 220/1514: Bu değerli alim ve mutasavvîf Beydavî tefsirine bir haşiye yazmıştır. (bk. n. 6).

18(69). KARA KEMAL

Karamanlı Kemaleddin İsmail b. Bâli:²⁹ Tefsir ve fıkıh alimi, meşhur Kara Dâvûd (v. 948/1541)'un babası. Hayâlî, Molla Hüsrev vd. alimlerden okumuş, Edirne'de müderris iken Rumeli kadıaskeri Müeyyedzâde ile aralarının açılmasından dolayı azledilmiştir. Vefatına kadar ilimle meşgul olmuştur. 920/1514'te İstanbul'da vefat etmiş ve Emir Buhârî Tekkesine gömülmüştür. Keşşaf ile Beydavî tefsirlerine birer haşiyesi vardır.³⁰

19(70). YAVSI MEHMED

İskilipli Muhiyüddin Mehmed b. Mustafa el-İmâdî:³¹ Alim ve mutasavvîf, Şeyhulislam Ebussuûd'un babası. "Hünkar Şeyhi" de denilir. Büyük alimlerden okumuş, İstanbul'da yaptırdığı zaviyesinde uzun yıllar faaliyet gösterdikten sonra İskilip'e dönmüş ve 920/1514'te vefat etmiştir. Kabrine oğlu tarafından bir türbe yaptırılmıştır. Beydavî tefsirine ta'likleri vardır.³²

28) Osmanlı Müellifleri, I. 222.

29) Şakâik, s. 335; Mecdî, s. 343-4; Ketâib, nr. 148^b; Leknevî, s. 49; Sicilli Osmânî, IV. 79; Hediyye, II. 217; Osmanlı Müellifleri, II. 6-7; Bilmen, n. 307; Kehhâle, II. 287; Nüveyhid, I. 88.

30) Mecdî, s. 344; Keşfu'z-Zunûn, II. 1481; İdâh, I. 141.

31) Şakâik, s. 242-4; Mecdî, s. 349-51; Tâcu't-Tevârih, II. 576-8; Sicilli Osmânî, IV. 341; Osmanlı Müellifleri, I. 198-9.

32) Osmanlı Müellifleri, I. 199, 335.

20(71). IDRİS BİTLİSİ

İdris b. Hüsâmeddin Ali Bitlisi:³³ Arabistan kadıaskeri olarak tanınan alim. Babası tarafından yetiştirilmiş, Akkoyunlu Devletine hizmet etmiş, daha sonra Osmanlı hizmetine girmiş. Yavuz Selim'e yardımları olmuştur. 926/1520'de İstanbul'da vefat etmiş ve Eyüb'e gömülmüştür. Beydâvî tefsirine haşiyesi vardır. II. Bâyezid adına yazılmıştır. Bir nüshası SK-Ayasofya 303'tedir.

21(72). MEHMED BERDE'İ

Muhyiddin Mehmed b. Mehmed b. Mehmed el-Berde'î:³⁴ Tefsir fıkıh ve hadis alimi. Şiraz ve Herat'ta okumuş, Bursa ve Edirne'de müderrislik yapmıştır. 928/1522 (veya 929/1523)'de vefat etmiştir. Beydâvî tefsirine haşiyesi vardır.³⁵

22(73). TAŞKÖPRIZADE

Mushihuddin Mustafa b. Hayreddin Halil:³⁶ Şakâik yazarının babası, tefsir, hadis ve fıkıh alimi. 857/1453'te doğmuş, tahsilden sonra müderrislik yapmıştır. 12 Şevval 935/1529'da vefat etmiştir. Beydâvî tefsirine haşiyesi vardır.

23(-). İBN KEMAL

Tokatlı Şemseddin Ahmed b. Süleyman b. Kemâl (v. 940/1533) Keşşâf ile Beydâvî tefsirine haşiyeleri vardır (bk. n. 7).

33) Mehmet Bayraktar, Bitlisli İdris, Ankara 1991, s. 1-94; Ahmet Uğur, İdris-i Bitlisi ve Şükrî-i Bitlisi, Kayseri 1991, s. 7-11.

34) Şakâik, s. 402-3; Mecdi, s. 455-6; Şezerât, VIII. 156; Hediye, II. 229; A'lâm, VII. 55; Kehbâle, XI. 272; Nüveyhid, II. 623.

35) Keşfu'z-Zunûn, I. 190; İdâh, I. 139.

36) M. Münir Aktepe, "Taşköprizâde: Mushihuddin Mustafâ", İA, XII/1. 41-2.

24(74). KARABAĞI

Karabağlı Muhyiddin Mehmed b. Ali:³⁷ Tefsir, hadis ve usûl alimi. Karabağ'da doğmuş, İran'da okumuş, İstanbul ve İznik'te müderrislik yapmıştır. 942/1595'te İznik'te vefat etmiştir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Ta'likâ ale'l-Keşşâf
2. Ta'likâ alâ Tefsiri'l-Beydâvi
3. Tefsiru Ayeti "Yevme ye'ti ba'du Ayâti Rabbik ..."³⁸

25(75). CEMAL HALİFE

Karamanlı Cemâleddin İshâk b. Mehmed:³⁹ Tefsir alimi, mu-tasavvîf. Karaman'da doğmuş, Kestelî ve Habîb Karamânî gibi alimlerden okumuştur. İrşad görevi için geldiği İstanbul'da 933/1527'de vefat etmiştir. Kabri Eyüp'tedir. Dört ciltten ibâret olan Beydâvi tefsiri ha-şiyesi (SK-Lâleli 266-269, 270-271, Yozgat 44) makbul ve istifâdeli bir eserdir. Ayrıca Mücadele sûresinden Kur'an'ın sonuna kadarını ih-tiva eden bir Tefsiru'l-Kur'ân (SK-Kılıç Ali 110, H. Hâlid 23; Üniver-site 2248)'i vardır. Tefsiru'l-Karamânî veya Tefsir-i Cemâlî olarak ta-anılmaktadır.

37) Abdurrahim Güzel, Karabâği ve Tehâfüt'ü, Ankara 1991, s. 20-43.

38) Mecdî, s. 455-6; İdâh, II. 353; Güzel, Aynı eser, s. 39, 41-2.

39) Şakâik, s. 370-1; Mecdî, s. 372-4; Hediyye, I. 202; Sicilli Osmânî II. 82; Osmanlı Müellifleri, I. 51; GAL, II. 431; Suppl., II. 641; Bilmen, n. 309; Kehhâle, II. 236; Nüveyhid, I. 86.

26(76). SA'Dİ ÇELEBİ

Kastamonulu Sa'dullah Sa'dî b. İsa b. Emirhan:⁴⁰ Tefsir, fıkıh ve usul alimi Kastamonu Daday'da doğmuş, İstanbul'da okumuştur. İstanbul ve Edirne'de müderrislik, İstanbul kadılığı ve şeyhulislamlık yapmıştır. 945/1538'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Eyüp'tedir.

Sa'dî Çelebi, güçlü bir hafıza ve geniş bir kütüphaneye sahipti. Çeşitli konularda eserleri vardır. Beydâvî tefsirine yazdığı haşiye Hûd sûresinden Nâs sûresine kadardır. el-Fevâidu'l-Behiyye olarak ta geçmektedir.⁴¹ Sa'dî Çelebi'nin bu haşiyesi Teftâzânî'nin Keşşâf haşiyesi nin bir nevf tekmiyesi gibidir. Oğlu Pîr Mehmed tarafından Fâtiha'dan Hûd sûresine kadar bir tekmile yazılarak eser bir bütün hale getirilmiştir.⁴² Nüshaları: SK-Yusuf Ağa 37. Hacı Beşir 656/3, Ritter, s. 38. Üniversite AY 1175, 1786, 2010, 5007, 2131.

Brockelmann er-Risâletu's-Sa'diyye adlı bir Fâtiha sûresi şerhinden bahsetmektedir.⁴³

27(77). ATUFI

Merzifonlu Hayreddin Hızır b. Mahmûd b. Ömer el-Atûfi:⁴⁴ Tefsir, hadis alimi. Merzifon'da doğmuş, büyük şahsiyetlerden ilim tahsil etmiş, şöhreti nedeniyle II. Bâyezid tarafından Saray muallimi tayin edilmiştir. Ancak, o bu görevden ayrılarak serbest dersler vermiş, daha sonra da kendini eser vermeye adanmıştır. 948/1541'de vefat etmiştir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

40) Şakâik, s. 443-5; Mecdî, s. 443-5; Ketâib, vr. 151^b; Temîmî, I. 216^b-18^a; Devha, s. 18-9; Şezerât, VIII. 262, Leknevî, s. 78; Sicilli Osmânî, III. 25; Osmanlı Müellifleri, I. 323; GAL, II. 438; Bilmen, n. 319; A'lâm, III. 88-9; Kehhâle, IV. 216; Nüveyhid, I. 206.

41) GAL, II. 438.

42) Keşfu'z-Zunûn, I. 191.

43) GAL, II. 438.

44) İsmail L. Çakan, "Atûfi", DİA, IV. 99-100.

1. Hâşiye ale'l-Keşşâf : Nüshaları: SK-Şehid Ali 263, Yeni Cami 144/1, Aşir 45.
2. Müşâhedetu Envâri't-Tenzil ve Mücâhedetu Esrâri't-Te'vîli Beydavî tefsirine haşiyedir. SK-Fatih 280/1; TSMK -III. Ahmed 146.
3. Risâletu Makâlât fi Beyâni Tefsiri Kavlihî Taâli: SK-Carullah 2121/1.

28(78). ŞEYHZADE

Kocaelili Muhyiddin Mehmed b. Muslıhuddin Mustafa b. Şem-seddin:⁴⁵ Alim ve mutasavvıf, büyük sûfi Muslıhuddin Kocevî.⁴⁶ nin oğlu İstanbul'da doğmuş, tahsilini tamamlayıp müderris olmuştur. Emeklilikten sonra uzlete çekilmiş ve eser te'lifiyle uğraşmıştır. 951/1544'te İstanbul'da vefat etmiş ve Hoca Hayreddin Mescidi avlusuna gömülmüştür.

Şeyhzade camilerde halka yönelik tefsir dersleri verirdi. Tefsirle ilgili şu te'lifleri vardır :

1. Tefsîru Sûreti'l-İhlas:⁴⁷
2. Şerhu'ş-Şâtıbiyye: Sarayevó-Hüsrev Begovı 1553, 1385.

3. Hâşiye alâ Tefsiri'l-Beydâvi: Şeyhzade'nin Beydâvi tefsirine iki haşiyesi vardır. Büyük haşiye 8 cilttir. Küçük haşiye, büyüğünden özetlenmiştir ve 4 ciltten ibarettir. Ancak her iki haşiye de yayılmış olduğundan müstensihler tarafından birbirine karıştırılmıştır. Bu nedenle ikisini ayırmak güçtür.⁴⁸ Oldukça makbul sayılan bu haşiye IV veya V. cilt halinde İstanbul ve Mısır'da defalarca basılmış, günümüzde de ofset baskıları yapılmıştır.

45) Şakâik, s. 409-11; Mecdî, s. 408-10; Şezerât, VIII. 286; Şevkâni, II. 269; Müstakimzâde, Meşâyihnâme-i İslâm, SK-Esad 1684, v. 111^{a-b}; Hediyye, II. 238; Osmanlı Müellifleri, I. 334; Suppl., II. 650; Bilmen, n. 321; A'lâm, VII. 99; Kehhâle, XII. 32; Nüveyhid, II. 637-8.

46) Hayatı için bk. Şakâik, s. 246-7.

47) Osmanlı Müellifleri, I. 334.

48) Şakâik, s. 410; Keşfu'z-Zunûn, I. 188.

Bu haşiye kolay anlaşılır bir üsluplu yazılmıştır ve pek çok noktayı aydınlatmada yeterlidir. Bu nedenle Beydâvî tefsirinin en makbul birkaç haşiyesi arasına girmiştir.

29(79). TAŞKÖPRIZADE

Ebu'l Hayr İsmeddin Ahmed b. Muslıhuddin Mustafa b. Hayreddin Halil: ⁴⁹ Meşhur ansiklopedi ve biyografi yazarı, alim. 901/1495'te Bursa'da doğmuş tahsilini tamamlayıp çeşitli şehirlerde müderrislik yapmıştır. Sahn müderrisliği ve İstanbul kadılığına kadar yükselmişse de gözlerini kaybettiğinden bu görevden azledilmiştir. 968/1561'de İstanbul'da vefat etmiş ve Aşık Paşa Mescidi avlusuna gömülmüştür. Bir çok önemli eseri içerisinde de tefsire dair olanlar şunlardır :

1. Tefsîru Kavlihi Taâlâ "Hüve'İlezi Haleka lekûm ..."
2. Risâle fi Tefsîri Ayeti'l-Vudû. (5/6).
3. Sûretu'l-Halâs fi Tefsîri Sûreti'l-İhlâs
4. Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf : Seyyid Şerif'in Keşşaf haşiyeli üzerine yapılmış bir çalışmadır. Nüshaları: SK-Râgıb 732; Bayezid-Veliyyuddin 2025.
5. Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye : Sarayevu-Hüsrev Begova 3182/1; Antalya-Akseki Yegen Mehmed 184/1.

30(80). SURÛRİ

Gelibolulu Muslıhuddin Mustafa b. Hoca Şa'bân: ⁵⁰ Mufessir, sair ve mütercim. Gelibolu'da doğmuş, tahsilden sonra müderrislik yap-

49) Şakâik, s. 552-60 (Ayrıca bk. Mecdî, s. 524-7)'de müellif, otobiyografisini vermektedir. Yine bk. M. Münir Aktepe, "Taşköprizâde: Ebu'l-Hayr İsmeddin...", İA, XII/1. 42-4; Ali Uğur, Taşköprizâde Ahmed İsmettin Ebu'l-Hayr Efendî Hayatı, Şahsiyeti Eserleri ve İlimi Görüşleri, Erzurum 1980 (Basılmamış doçentlik tezi).

50) Atâi, s. 23-5; Şezerât, VIII. 356; Sehî, Tezkire, s. 100; Lugatı Târihiyye, IV. 34; Kâmusu'l-A'lâm, IV. 2558; Sicilli Osmânî, III. 12; Hediyye, II. 434; Mir'ât-ı İstanbul, I. 540; Osmanlı Müellifleri, II. 225-6; GAL, II. 430; Suppl., II. 650; A'lâm, III. 235; Kehhâle, XII. 256; Nüveyhid, II. 676.

mıştır. Emir Buharî (922/1516)'nin damadı Mahmûd Çelebî (938/1532)'den icazet almış, 944/1537'de Kasımpaşa Medresesi müderrisi olmuştur. 954/1547'de bu görevden istifâ ettiyse de ricalar üzerine Mesnevî okutmak üzere görevine dönmüştür. Kanunî'nin oğlu Şehzâde Mustafa (921-960/1515-1553)'nin muallimi olmuştur. 960/1553'te. İnzivaya çekilmiş. 969/1562'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Kasımpaşa'da kendi ismini taşıyan mescittedir.⁵¹ Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Tefsîr-i Kıssa-i Yûsuf : 963 tarihli müellif nüshası SK-Yazma Bağışlar 149/1'dedir. Tefsîru Sûreti Yûsuf adıyla geçen nüshalar da bu eserdir. SK-İsmihan 37, Kılıç Ali 82; Üniversite AY 2053, 1753, 5012, 1946.

2. Hâşiye alâ Envaru't-Tenzîl : Nüshaları: SK-Yusuf Ağa 66, 67, Şehid Ali 2720/1, 236/2, Kılıç Ali 116.

31(81). SAĞIR AHMED

Larendeli Ahmed b. Mahmûd el-Esam:⁵² Halvetî şeyhî, tefsir ve hadis alimî. Larende (Karaman)'da doğmuş, tahsilini bitirip Peri Paşazade'ye mülazım iken sağırılık arız olunca kendisini vaaz ve irşada, cami derslerine yöneltmiştir. 971/1573'te İstanbul'da vefat etmiştir. Tefsir ilminde sonsuz bir dirayet sahibi olduğu Atâî tarafından ifade edilmektedir.⁵³

Mücadele sûresine kadar gelebilmiş 12 ciltten ibaret bir tefsiri vardır. Tefsîru'l-Karamânî olarak geçen⁵⁴ bu eser aslında bir Keşşâf

51) Mir'ât-ı İstanbul, I. 505.

52) Atâî, s. 43; Sicilli Osmânî, I, 199-200; Hediye, I. 145; Osmanlı Müellifleri, I. 225; Suppl., II. 641; Bilmen, n. 333; Nüveyhid, I. 78-9.

53) Atâî, s. 43.

54) Keşfu'z-Zunûn, I. 456, Bazı eserlerde bu tefsirin, "Takşîru't-Tefsîr" (bk. Keşfu'z-Zunûn, I. 190), adını taşıdığı işaret ediliyorsa da Takşîru't-Tefsîr'in Nureddin Hamza el-Karamânî'nin eseri olduğu daha önce söylenmişti. (bk. n. 63).

haşiyesidir. Nüshaları: SK-Carullah 109-117; Bayezid 477-492; BEEK-Haraççioğlu 132 (parça). Bir de Semerkandî tefsirine tetimmesi vardır.

32(82). MEHMED EFENDİ

Amasyalı Mehmed b. İmâm-ı Mahmûd Paşa b. Mehmed:⁵⁵ Alim ve şair. Halep kadılığı ve Amasya müftülüğü yapmıştır. 973/1565'te İstanbul'da vefat etmiş ve Okmeydanı'na gömülmüştür. Beydâvî tefsirine haşiyesi vardır.

33(83). ABDÜLKERİMZADE

Mehmed b. Defterdar Abdülvahhab b. Abdülkerim:⁵⁶ Alim ve şair. Halep, Mısır, Şam ve Bursa mollalığı yapmıştır. Sonra Anadolu kadiaskeri olmuştur. 27 Ramazan 975/1567'de vefat etmiş ve Edirnekapı Şehitliği'nde İbn Kemal'in yanına gömülmüştür. Beydavi tefsirine haşiyesi vardır. Tâhâ sûresine kadardır.

34(84). KARA DEDE

Amasyalı Kemaleddin İbrahim:⁵⁷ Alim ve mutasavvıf. Kara Dede ismiyle tanınmıştır. Amasya'nın Sonsa köyünde doğmuştur. Deri tabaklama ile uğraşmaktayken ilme başlamıştır. Müderrislik ve kadılık yapmış, emekli olup Bursa'ya yerleşmiştir. 975/1567'de vefat etmiş ve Setbaşı'ndaki Karamani Mehmed Camii avlusuna gömülmüştür. Beydavi tefsirine haşiyesi vardır.

55) Atâî, s. 51-3; Sicilli Osmânî, IV. 116; Hediye, I. 249; Osmanlı Müellifleri, II. 19; Nüveyhid, II. 633.

56) Atâî, s. 114-6; Şezerât, VIII. 379-80; Sicilli Osmânî, IV. 118; Hediye, II. 250; Osmanlı Müellifleri, I. 357; Bilmen, n. 326; A'lâm, VI. 256; Kehhâle, X. 270; Nüveyhid, II. 571.

57) Atâî, s. 219-20; Şezerât, VIII. 374-5; Sicilli Osmânî, IV. 79; Osmanlı Müellifleri, I. 305; Bursalı, Altı Zât, s. 13-6; Bilmen, n. 327; Kehhâle, VIII. 146.

35(85). BOSTAN EFENDİ

Tireli Bostan Mustafa b. Pîr Ali:⁵⁸ Tefsir, kıraat, hadis ve fıkıh alimi 904/1499'da Tire'de doğmuş, müderrislik ve kadılık yapmıştır. Rumeli kadıaskerliğine kadar yükselmiştir. 27 Ramazan 977/1569'da vefat etmiş ve Eyüp'e gömülmüştür. Beydâvî tefsirinden En'am sûresi üzerine hâşiyesi vardır. Tefsîru Sûreti'l-En'âm adıyla geçen eser⁵⁹ de budur. Nüshaları: SK-Darulmesnevî 59, Yozgat 48, Esad 14, Çorlulu Ali 52.

36(86). FEVRİ

Dıraçlı Ahmed b. Abdullah Fevrî:⁶⁰ Alim ve şair. Aslen gayri müslimdi. Esir alınmış, İslama girerek ilme atılmış ve müderrislik yapmıştır. Son olarak Şam müftüsü iken Şeval 978/1570'te vefat etmiş ve Şam'da gömülmüştür. Beydâvî tefsirine ta'likleri vardır.

37(87). KINALIZADE

Ispartalı Alaaddin Ali b. Kadî Emrullah b. Kınalı Abdülkadir Hâmidî:⁶¹ Alim ve mütefekkir. 916/1511'de Isparta'da doğmuş, Edirne, Kütahya, Bursa ve İstanbul'da müderrislik, Edirne ve Şam'da kadılık yapmıştır. Anadolu kadıaskeri iken 6 Ramazan 979/1571'de Edirne'de vefat etmiş ve Nazır Çeşmesi mezarlığına gömülmüştür. Tefsire dair eserleri şunlardır :

58) Atâî, s. 129-32; Şezerât, VIII. 385; Sicilli Osmânî, IV, 376; Hediyye, II. 435-6; Osmanlı Müellifleri, I. 253; Aydın Müellifleri, s. 53-4; GAL- II. 448; Suppl., II. 667; Bilmen, n. 328; A'lâm, VII. 240; Kehhâle, XII. 280-1; Nüveyhid, II. 678.

59) Keşfu'z-Zunûn, I. 191, 450.

60) Atâî, s. 142-3; Şezerât, VIII. 385-6; Osmanlı Müellifleri, I. 392-3; Kehhâle, I. 297; Osmanlı Tarihi, III/2. 491.

61) Ferit Kam, "Kınalızâde Ali Efendi", DEFM, I/4, s. 357-9, İstanbul 1332; Adnan Adıvar, "Kınalızâde", İA, VI. 709-11.

1. Hâşiye ale'l-Keşşâf
2. Hâşiye alâ Tefsiri'l-Beydâvî
3. el-Muhâkemetu'l-Aliyye fi Ebyâti'r-Radaviyye fi l'rabi ba'di'l-Ayâti'l-Kur'âniyye⁶².

38 (-) EBUSSUUD

Ebussuûd Mehmed b. Yavsî Mehmed el-İmâdî (v. 982/1574) Ma'âkidu't-Tırâf adıyla Keşşâf tefsirine bir hâşiye yazmıştır. (bk. n. 9).

39(88). MUHAŞŞİ SİNAN

Amasyalı Sinâneddin Yusuf b. Hüsameddin b. İlyas⁶³ Alim. Pék çok esere hâşiye yazmasından dolayı Muhaşşî=Haşiyeci olarak tanınmıştır. 893/1488'de Amasya'da doğmuş, Zembilli Ali, Muhyiddin Fenarî, Taşköprülü Muslihuddin gibi alimlerden okumuştur. Müfettişlik, valilik ve kadılık yapmış, Anadolu ve Rumeli kadıaskerliklerinde bulunmuştur. Şeyhulislamlık teklifini ise reddetmiştir. 12 Safer 986/1578, P.tesi günü Fatih'te vefat etmiş ve Sarıgözel'de kendi yaptırdığı caminin avlusuna gömülmüştür.

Muhaşşî Sinan Beydâvî tefsirine bir hâşiye yazmıştır. En'âm suresinden Kehf suresine kadardır. Ayrıca Mülk. Müddessir ve Kamer sûrelerine de ayrı ayrı haşiyeleri vardır.⁶⁴ Nüshaları: SK-Amcazâde 44, 45, 46/1, Kadızade Mehmed 44, 46, 47, 48, 49, 59, Kılıç Ali 135/2, Yusuf Ağa 62-4, Kılıç Ali 1034/3, Fatih 5403/1.

62) Suppl., II. 644.

63) Atâî, s. 248-51; Şezerât, VIII. 412; Sicilli Osmânî, IV. 108; Hediyye, I. 564; Osmanlı Müellifleri, II. 54-5; Bilmen, n. 337; Kehhâle, XIII. 289; Nüveyhid, II. 743.

64) Keşfu'z-Zunûn, I. 191.

40(89). NİŞANCIZADE AHMED

Ahmed Çelebi b. Nişancı Mehmed b. Ramazan:⁶⁵ Alim ve şair, meşhur tarih alimi Nişancı'nın oğlu. 934/1528'de İstanbul'da doğmuş, Mekke, Medine kadılıklarında bulunmuştur. Safer 986/1578'de memleketine giderken Şam'da vefat etmiştir. Kabri Salahiye'dedir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. I'râbu'l-Kur'ân : A'raf suresine kadar.
2. Hâşiye alâ Tefsiri'l-Beydâvi.⁶⁶

41(90). BABAZADE

Babazade Mehmed b. Abdullah el-Lârendî:⁶⁷ Müderris, tefsir ve fıkıh alimi. Lârende'de doğmuş, eğitimini tamamlayınca müderrislik yapmıştır. Görevini İstanbul'un Eyüp semtinde sürdürmüştür. Şaban 994/1585'te vefat etmiştir. Kabri Ebu Eyyüb haziresi yakınlarındadır.

Muahhar kaynaklarda Babazâde'ye ait bir tefsir olduğu zikredilmektedir.⁶⁸ Hatta Bursalı eserin Tefsiru'l-Lârendevî ismiyle tanındığını belirtmiştir.⁶⁹ Ancak müellife en yakın kaynak olan Atâi'nin ifadesinden bu eserin tefsire ait ta'liklerden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Atâi'nin ifadesi şöyledir : "Asarı ilmiyyesinden tefsiri şerife ve Hidâye'ye ta'likatı vardır."⁷⁰

65) Atâi, s. 251-2; Şezerât, VIII. 409; Sicilli Osmânî, I. 201; Hediyye, I. 148; Osmanlı Müellifleri, I. 313; Bilmen, n. 338; Kehhâle, II. 165; Nüveyhid, I. 73.

66) İdâh, I. 142.

67) Atâi, s. 288-9; Sicilli Osmânî, IV. 125; Hediyye, II. 258; Osmanlı Müellifleri, I. 256; Bilmen, n. 340; Nüveyhid, II. 562.

68) bk. Sicilli Osmânî, IV. 125; Hediyye, II. 258.

69) bk. Osmanlı Müellifleri, I. 256.

70) Atâi, s. 289.

42(91). MOLLA İVAZ

Alâiyeli Manav İvaz b. Abdullah:⁷¹ Tefsir ve fıkıh alimi. Manavgat'ta doğmuş, müderrislik ve kadılık yapmıştır. Anadolu ve Rumeli kadiaskerliklerine kadar yükselmiştir.

Molla İvaz Be_ydâvî tefsirine 30 ciltlik büyük bir hâşiye yazmıştır. Nüshası: Murad Molla 134 (Nisa-Maide).

43(92). ABDÜLGANİ EFENDİ

Geredeli Abdülganî b. Emir Şah:⁷² Tefsir, fıkıh ve usul alimi. Gerede'de doğmuştur. Şam, Mısır ve İstanbul kadılıkları, Anadolu kadıaskerliği yapmıştır. Son olarak Bursa'ya yerleşmiş ve 995/1586'da burada vefat etmiştir. Kabri Zeyniler'dedir. Beydâvî tefsirine ta'likleri vardır.

44(93). KADIZADE

Edirneli Kadızade Ahmed Şemseddin b. Kûle Bedreddin Mahmûd:⁷³ Tefsir, fıkıh ve usul alimi, Osmanlı şeyhulislamı. 918/1512'de Edirne'de doğmuş, İshak Çelebi, Çivîzâde, Ebussuûd ve Sa'dî Çelebi gibi alimlerden okumuştur. Müderrislik ve kadılık yapmış, Anadolu ve Rumeli kadiaskerliklerinden sonra şeyhulislam olmuştur. 11 Revvel 988/1580'de vefat etmiştir. Kabri İstanbul'da Küçük Karaman geçidindedir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

71) Atâî, s. 291-2; Sicilli Osmânî, III. 606-7; Hediyye, I. 804; Osmanlı Müellifleri, I. 358; Bilmen, n. 339; Osmanlı Medreseleri, s. 549-50; Nüveyhid, I. 406.

72) Atâî, s. 294-5; Sicilli Osmânî, III. 341; Develioğlu, s. 8.

73) Atâî, s. 259-61; Şezerât, VIII. 414-5; Devha, s. 28-9; Sicilli Osmânî, III. 164-5; Osmanlı Müellifleri, I. 401; Mücemu'l-Matbû'ât, II. 1488; A'lâm, I. 254-55; Kehhâle, II. 171; Altınsu, s. 37-8.

1. Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beydâvi.⁷⁴
2. Risâle fi Tefsiri "Felâ Uksimu bi'l-Hunnes" : SK-Kasideci-zâde 685/28.

45(-). BAYRAMIZADE

Şeyhulislâm Zekeriya Mîli b. Ankaralı Bayrâmi (v. 1001/1592)
Beydâvi tefsîri'nden En'âm sûresine bir hâşiye yazmıştır. (bk. n. 50).

74) Osmanlı Müellifleri, I. 401.

İKİNCİ BÖLÜM

DURAKLAMA VE GERİLEME DÖNEMİ MÜFESSİRLERİ

1003-1341/1595-1922

A. TEFSİR YAZANLAR

a. Tefsirleri Mevcut Olanlar :

1(94). GURABZADE

a) Müellif : Guṛabzâde Ahmed en-Nâsîh b. Abdullah el-Bağdâdî:¹ Müfessir vaiz. Bağdat'ta Abdülkâdir Geylânî Camii vaiziydi. 1099/1688'de vefat etmiştir.

b) Eserleri : Yalnızca tefsirle ilgilidir :

1. Tebâreke ve Amme Cüzleri Tefsirinin Tercümesi : Ya'kûb b. Osman el-Çarhî (v. 850/1446)²'ye ait Farsça tefsirin tercümesi olup 1095/1684'te bitirilmiş ve vezir İbrahim Paşa'ya takdim edilmiştir.

2. Zübedu Asâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr (İstanbul 1292-1294)

c) Tefsiri : Gurabzâde, Vezir İbrâhim Paşa'nın isteği üzerine 1095/1684 dolaylarında Ya'kub Çarhî'ye ait tefsirin son iki cüz'ünü tercüme etmiş ve mezkur paşaya takdim etmişti. Tercümeyle beğenen Paşa bütün Kur'an'ı tercüme etmesini müelliften istemiş, o da bu doğrultuda başladığı çalışmasını 1096/1685'te tamamlamıştır. Müellif bunu bir şiirle ta'rih olarak düşürmüştür.³ Ayrıca eserin ismi de yazılış tarihini göstermektedir.

Müellif önsözde eserini şöyle tanımlamaktadır.

"Ve ba'd: Abdülkâdir el-Cîlî Camii'nde nâsîh olan Ahmed b. Abdullah diyor ki: Vezir İbrahim Paşa, bundan esbak fermân-ı âlileri bu hakîre sadır oldu kim, Mevlânâ Ya'kûb Çerhî'nin Tebâreke ve Amme Cüzlerine düşen tefsirin Zebân-ı Farisî'den halen (...) Devlet-i Osmaniye arasında müsta'mel Lisan-ı Türkî'ye nakl edeyim. Kaçan

1) Müellif hk. bk. Hediye, I. 164; Osmanlı Müellifleri, I. 239-40; Bilmen, s. 378.

2) bk. Lâmîi, s. 436-8; Hediye, II. 546.

3) bk. Zübed, SK-M. Hafîd 8, vr. 572^b; Ayrıca bk. Bilmen, II. 702.

bihamdillah tamam olup hattan püş olan nazar-ı şerifleri ona taalluk etti. Mahallî görü_je buyurmadan üzerine kabûl-i sahn çekti. Ba'dehû himmet-i âlileri onu istid'â etti kim, cemî-i Kur'an-ı Azimu'ş-şen o minval üzere tefsir ve beyan olunan, tâkim, lisân-ı Arabî'den bi-behre olan ebnâ-yı Türk Kur'an-ı Vadîhu'l-burhan'ın manalarından hissamend olalar ve onun lugatını fehm etmedikleri eclden müstemend olmayalar. Binaen alâ zâlik bu dâ^Cileri dâmin-i dermeyân edip ve tefâsirden Envaru't-Tenzîl'i ve Mevâhibu'l-Ledunniyye'yi ve Ma^Câlimu't-Tenzîl'i ve İrşâdu'l-Akli's-Selîm'i ve Envâru't-Tenzîl üzerine düşen Şihâb Haffâcî Hâşiyesin ve kütüb-i lugattan Garibeyn'i ve Ahterî'yi ve Uknûm'ı (?) ve Halîmî'yi ve Fenn-i tefsîre müteallik nice kütüb cem'edib ve onlardan ekvâ-yı akvâli ve Hazreti Hafs'ın rivâyetiyle İmam Asım'ın kıraatını ve ahkâmda Hazreti İmam A'zam'ın kavlini ve mehmâ emken edâ-i manâda kavaid-i nahviyyeyi ve esrâr-ı belâgatın beyânını iltizam edib şuru' eyledim. Bu tahmin ile ki, eğer ömür vefa edip havâdis-i rüzigârdan hâtır-ı emîn olursa üç dört yılda husûle gelir. Velillahi'l-hamd ve'l-minne bir sene-i şemsiyye müddetinde vücuda geldi.

Ve ez pes ki, mededimizin çoğu Kâdî Beydâvî'nin Envaru't-Tenzîl'inden ve Mevlânâ Hüseyin Kâşîfî'nin Mevhibu'l-Ledunniyye⁴ sinden idi. Bu kitabı Zübedu Asâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr ismiyle mevsûm kıldım. Ve biavnilahi Subhanehu ve Teâlâ bu tesmiyeden târih-i sâl-i te'lîf istifâde olundu." (Zübed, İstanbul 1292, I. 3-4).

İstifade ettiği kaynakların metodunu takib eden bu tefsir o dönemde Türkçe tefsir ihtiyacını karşılamış olmalı ki bir hayli yazma nüshası yanında 1294'te İstanbul'da baskısı da yapılmıştır. Eserin müellif nüshası Nuruosmaniye 313'te bulunmaktadır. Bugün için eser bir yenilik ortaya koymadığından bizim için Türk diliyle yazılmış olması bakımından ayrı bir anlam ifâde etmektedir.

4) Bu eserin ismi el-Mevâhibu'l-Aliyye'dir. bk. Kesfu'z-Zunûn, I. 446

2(95). NASUHI

a) Müellif : Üsküdarlı Şeyh Mehmed b. Nasûh:⁵ Halveti şeyhi, şair ve müfessir. Aslen Mısırlı olup. Üsküdar'da doğmuştur. Karabaş Veli (v. 1097/1686)'den icazet almış ve Üsküdar Doğancılar'daki tekkesinde ve çevre camilerde vaaz ve irşad ile uğraşmıştır. Bir ara Kastamonu'ya sürülmüş, sonra Üsküdar'a gelmiştir. 8 Ramazan 1130/1717'de vefat etmiştir. Kabri mazkur tekkededir. Kerâmet sahibi olup Pîr-i Sâni ünvanıyla anılırdı.

b) Eserleri :

- 1- Tefsîru'l-Kur'an
- 2- er-Risâletu'r-Rüşdiyye
- 3- er-Risâletu'l-Fahriyye
- 4- er-Risâletu'l-Velediyye
- 5- Şu^cabu'l-İman
- 6- Divân : SK-H. Mehmed 3826.
- 7- Mecmû^catu'l-Ahâdis
- 8) Şerh-i Kasideti Muhammed el-Mısri (Niyâzi Mısri) : SK-H. Mahmud 332/2, Nâfiz Paşa 421.

Müellifin eserlerinin mezkur dergaha ait kütüphanede olduğunu Bursalı belirtmektedir.⁶

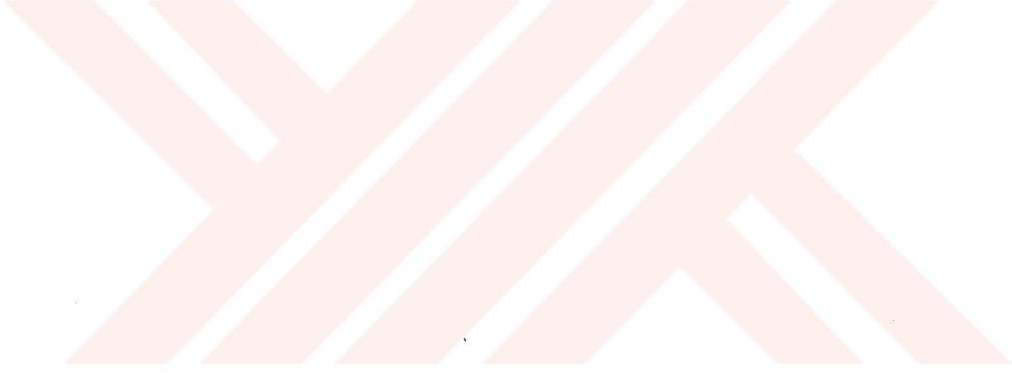
c) Tefsiri : Nasûhî'nin on küçük ciltten ibaret olan bir tefsiri olduğu ve bunu önceki tefsirlerden derleyerek meydana getirdiği, buna kendi tasarruflarını da eklediği Bursalı tarafından ifade edilmiştir.⁷

5) Müellif hk. bk. Hasanzâde Senâî, Menâkıb-ı Şeyh Nasûhî, SK-H. Mahmud 4573, vr. 1^b-15^b; Vekâyi^c, II. 432-33; Sicilli Osmânî, IV. 557; Hediyye, II. 314-15; Osmanlı Müellifleri, I. 176-77; Sefine, IV. 51; Bilmen, s. 389; Kehhâle, XII. 80; Nüveyhid, II. 644; İsimler Sözlüğü, s. 321; İAA, XVII. 180-84.

6) bk. Osmanlı Müellifleri, I. 176.

7) Aynı yer.

Ancak, dergahın varisleri kısa bir müddet önce dergahın kütüphanesinin başka bir yere nakledildiğini ve tasnif edilmediğinden kitapların karışık halde olduğunu belirtmektedirler. Bu nedenle bu tefsiri henüz inceleme fırsatı bulamadık.

3(96). BURSEVİ İSMAİL HAKKI

a) Müellif : Şeyh İsmail Hakki b. Mustafa b. Bayram Çavuş b. Şâh Hüdâbende el-Bursevî el-Celvetî:⁸ Mutasavvıf ve müfessir. Aslen İstanbullu olup Z.ka'de 1063/1653'te Aydos'ta doğmuştur. Aydos, Edirne ve İstanbul'da okumuş, ayrıca Şeyh Osman Fazlı'nın manevî eğitimden geçmiştir. Üsküp, Köprülü ve Ustrumca'da vaaz ve irşadla uğraştıktan sonra Bursa'ya yerleşerek Celvetiye şeyhliğine geçmiştir. Kısa müddet Şam ve İstanbul'da kalmış ve tekrar Bursa'ya dönmüştür. 9 Z.ka'de 1137/1725'te Bursa'da vefat etmiştir. Kabri bugün de ziyaretgah olan kendi yaptırdığı caminin yanındadır.

b) Eserleri : Velud bir müellif olup sâde bir dille yazmıştır. Eserleri 100'ü aşkındır ve bunların 60'a yakını Türkçe'dir.⁹ Tefsirle ilgili olanlar şunlardır :

- 1- Rûhu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an
- 2- Ta'lika alâ Evâili Tefsiri'l-Beydâvi : 1127/1715 tarihli müellif nüshası BEEK-Genel 31.
- 3- Şerh ale'l-Cüz'i'l-Ahîr li'l-Kâdi el-Beydâvi : 1137/1725 tarihli müellif nüshası BEEK. Genel 28-30 (III cilt)
- 4- Tefsîru Amene'r-Resûlü : Türkçe SK-Halef 414-5.
- 5- Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha : Türkçe DTCF-İ.S. Sencer 1889/1.
- 6- Tefsîru Sûreti Yâsîn : Türkçe (İstanbul 1316).
- 7- Tefsîru Sûreti'l-Asr : 1122/1710'da Kahire'de yazılmıştır. Atıf 1496 (vr. 108^b).
- 8- Tefsîru Sûreti Yûsuf : 1133/1721'de yazılmıştır. BEEK-Genel 17709.

8) Müellif bk. Ruhu'l-Beyân, I. cildin sonu, s. 45-48; Vekâyi', II. 683; Sicilli Osmânî, I. 361; Hediye, I. 219-20; Osmanlı Müellifleri, I. 28-32; GAL, II. 440; Suppl., II. 652-3; Bilmen, s. 392; A'lâm, I. 313; Kehhâle, II. 266-7; Nüveyhid, I. 88-9; Osmanlı Tarihi, IV/2. 604-5; Kevseri, "Müellifu Ruhu'l-Beyân", Makalat, s. 482-86.

9) Yıldız, Burûsevî, s. 151-385.

- 9- Tefsîru Sûreti'l-Zelzele. 2. Receb 1122/1710'da vuku bulan zelzele üzerine yazılmıştır. Atıf 1496 (vr. 155^b).
- 10- Tefsîru Sûreti'l-İhlâs : 1125/1713'te yazılmıştır. Atıf 1504
- 11- Levaih Teteallak bi-ba'di'l-Ayât ve'l-Ahâdis : 1098/1687 tarihli müellif nüshası BEEK-Genel 745 (vr. 121^b)'tedir.
- 12- Mecmû'ati'l-Ayâti'l-Müntehabe :
Müellifin vaazlarında kullandığı çeşitli ayetlerin tefsiridir. Müellif nüshaları : Üniversite TY 3706, AY 1363; BEEK-Genel 32, 33.
- 13- Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye : İbnü'l-Cezerî (v. 833/1431)'nin tecvidle ilgili manzum eserinin şerhidir. 1087/1676'da Üsküp'te yazılmış Türkçe risalenin müellif nüshası BEEK-Genel 38/7'dedir.

c) Tefsiri : Bursevî'nin bu meşhur eserinin ismi Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân'dır. Müellif bu eserini yazmaya Şa'ban 1096/1685'te başlamış ve yaklaşık 21 yıl sonra C.evvel 1117/1705'te tamamlamıştır.

Eserde, ayetlerin uzun tefsir şekillerine girilmeden mana yönünden kapalı ifadeler üzerinde durulmuş, herkesin anlayabileceği bir yol tutulmuştur. Fikhî ve kelâmî meseleler ele alınmış, terğib ve terhib konuları üzerinde ihtimam gösterilmiştir. Yeri geldikçe ayetlerin işârî te'villerine girilmiştir. Okuyucuya ibret verecek farsça şiirler ve mensur metinler ilâve edilmiştir. Nakiller aynen alınmış ve müellif kendi görüşlerini belirten tenkitler eklemiştir.

Metot ve muhtevâ açısından Rûhu'l-Beyân bir yenilik ortaya koymamıştır. Ancak buna rağmen çok okunan bir tefsirdir ve bu yönüyle tefsir tarihi içerisinde belli bir konumu vardır.¹⁰

-10) Tefsir hk. bk. Yıldız, Aynı eser, s. 386-652; a.mlf., İsmail Hakkı Burûsevî, Sa Vie, Ses Deuvres et la Methode dans Son Tefsîr Rûh al-Beyân, Paris 1972 (Basılmamış doktora tezi).

Tefsirin Mısır ve İstanbul'da çeşitli baskıları yapılmıştır. Ayrıca müellif nüshası BEEK-Genel 12-27'dedir. Diğer önemli bir nüshası Selim Ağa-Hüdayi 58'dedir.

Ruhu'l-Beyân Üzerine Yapılan Çalışmalar :

1- Günümüz alimlerinden Suriyeli Muhammed Ali es-Sâbûnî tarafından Tenvîru'l-Ezhân adıyla 4 ciltlik bir muhtasarı yapılmıştır. (Beirut 1410/1989).

2- Hüseyin Vassâf (v. 1929) ile Ahmed Nazmî tarafından yapılan Ruhu'l-Beyân'dan Yâsin-i Şerîf Tercümesi adında bir eser vardır.

3- Hüseyin Vassaf'ın tek başına yaptığı Güldeste-i Hakikat adlı eser Ruhu'l-Beyân'ın iki cüz'ünün tercümesidir.

4- Bosnevî Hüseyin Hilmi Baba tarafından 1303/1885'te eserin konu fihristini ihtiva eden Fethu'l-Esrâr ve'l-Müşkilât alâ Rûhi'l-Beyân bi'l-İşârât (SK-İbrahim 132) adlı bir eser yazılmıştır.

4(97). EŞREFZADE AHMED İZZEDDİN

a) Müellif : İzzeddin Ahmed b. Eşref-i Sâni Mehmed b. Şeyh Lütfullah b. Şeyh Sırrî Ali b. Pir Hamdî b. Abdurrahîm Tursî el-Kadirî el-Bursevî:¹¹ Mutasavvîf vaiz, müfessir. 1083/1674'te Bursa'nın Varakköy'ünde doğmuş, dini ilimleri tahsil etmiş, dedesinin, sonra da babasının manevî eğitiminden geçerek icazet almış ve İncirli Dergah'ı şeyhi olmuştur. Uzun yıllar bu dergahta ve Ulucami'de halkı irşad etmiştir. Misafir olarak gittiği İstanbul'da 11 Şa'ban 1153/1740 Salı akşamı vefat etmiştir.¹² Kabri Tophane'deki Kadirihâne'de Şeyh İsmail Rûmî'nin yanındadır.

b) Eserleri :

- 1- Enîsu'l-Cenân fî Tefsîri'l-Kur'an : BEEK-Genel 987-991 (Müellif nüshası).
- 2- Tefsîru Sûreti Yusuf : BEEK-Genel 992 (Müellif nüshası).
- 3- Divân (Türkçe) : SK-Tahir Ağa 398/2; MK-Ali Emîri 296 (Manzum).
- 4- Müşevviku'l-Uşşâk : Mev'izeyle ilgilidir.

c) Tefsiri : Ahmed İzzeddin, tefsir ilminin zorluğundan ve de zamanın kısalığından dolayı üç cilt kadar tutan kısa bir tefsir yazmak istemişti. Ancak vaazları için tefsirleri geniş olarak mütalaa ettiğinde ve bu mütalaalara kendi tesbitlerini eklediğinde üç cilde sığmayacağını görmüş ve yazmaya devam etmiştir. Eşrefzâde ilâhî ilhamla da eserine Enîsu'l-Cenân fî Tefsîri'l-Kur'ân ismini vermiştir.¹³

11) Müellif hk. bk. Tennûrizâde, Hediyyetu'l-Fukara, SK-Hacı Mahmud 4640, vr. 10^b-21^a; Hadîka, II. 68-9; Sicilli Osmânî, I. 389; Hediyye, I. 173; Osmanlı Müellifleri, I. 126; Şefine, I. 105-6; Bilmen, s. 398; Kehhâle, II. 80, Nüveyhid, I. 76; TA, XV. 377; TYDK, III. 719-20 (266).

12) Tennûrizâde'nin verdiği tarih budur (bk. vr. 15^a). Bazı kaynaklar vefatını 1152/1739 olarak göstermektedir.

13) bk. Enîs, BEEK-Genel 983, vr. 1^b-2^a.

Eserin II. cildinin başındaki birkaç cümlelik kısa mukaddimeden müellifin vaazları ve tefsiri için mütalaa ettiği eserin Ruhu'l-Beyân olduğu belirtilmektedir. Ancak, diğer tefsirlerden de istifade ettiğini yine müellif burada söylemektedir.¹⁴

Bazı surelerin sonuna bittiği tarih kaydedilmiştir. Nâs sûresi 1135/1722 Recebinin başlarında bittiği ve tefsirin 26 senede tamamlandığı belirtildiğine¹⁵ göre yazımına 1119/1707 dolaylarında başladığı anlaşılmaktadır. Müellif tefsirin bitirilişine şu tarihi düşürmüştür.¹⁶

« يقول الفقير في بيانه تأريخ اتمام هذا التفسير بحوّه الملك القدير
هداً لرب العالمين قد نال الى اهانه وفقت للامر العظيم
منه تعالى شأنه تفسير قراءه كريم فصلت فيه تبيايه
الهمت في هذا المرام بيت تأريخ التمام
قلت بمنقوط بحروف
« أرجو به تفراده »

"Ercû bîhî gufrânehû" ifadesindeki noktalı harflerin ebced hesabıyla toplamı 1135'i göstermektedir.

Müellif tefsirini önce yazmış, sonra yazdıklarını Eşrefzâde (İncirli) Dergahı'nda takrir etmiştir. Ruhu'l-Beyan'a benzer bir metot ve muhtevayla yazılmıştır.

VIII. ciltlik bu tefsirin tek nüshası müellife ait olan nüsha olup BEEK-Genel 978-991'dedir. Tefsirin VII. cildinin emanet olarak verildiği yerde yanarak kaybolduğu kütüphane defter kaydında belirtilmiştir.

14) bk. Enis, BEEK-Genel 978, vr. 1^b-2^a.

15) bk. Enis, BEEK-Genel 986, vr. 525^a.

16) Enis, BEEK-Genel 986, vr. 526^a.

5(98). GÖGSÜGÜR LÜTFULLAH ERZURUMİ

a) Müellif : Gögsügür Lütfullah b. Mehmed. el-Erzurûmî:¹⁷
Tefsir, hadis, dil ve edebiyat alimi. Erzurum'da doğmuş ve yetişmiş,
Haleb'e yerleşmiş ve 1202/1788'de vefat etmiştir.

b) Eserleri : Erzurûmî velüd bir müelliftir. Pek çok konuda
eserleri vardır. Bazıları şunlardır :

- 1- Râmûzu't-Tahrîr ve't-Tefsîr : SK-Halet 20.
- 2- Risâle fi't-Tefsîr : Teymuriye-Mecâmi' 240.
- 3- Risâle fi't-Tecvîd.

Bu iki eseri bir arada bulunduran mecmua SK-Şehid Ali 2812'
dedir. Mecmua içerisinde müellife ait 12 risale daha mevcuttur.

- 4- İhtisaru'l-Mevâkif li'l-Kâdî Adud
- 5- Ma^caricu'n-Nûr fi Şerhi Esmâ'illahi'l-Hüsnâ
- 6- el-Metalibu'l-Mev'ûde ve'l-Mekâsibu'l-Mahsûde

c) Tefsiri : Erzurûmî'nin bu eseri Râmûzu't-Tahrîr ve't-Tefsîr
ismini taşımaktadır. Müellif tarafından 1147/1783 Şa'ban'ında tamam-
lanarak müsvedde halinde bırakılmış, unutulmaya yüz tutan eser, Sey-
yid İbrahim İsmet (v. 1222/1807)¹⁸'in isteği üzerine 1221/1807'de
istinsah edilmiştir.¹⁹

Erzurûmî, Beydâvî tefsirini esas alarak onun ibarelerini süzgeç-
ten geçirmiş, doğru bulduklarını almış, kapalı yönleri detaylandırmış,
hatalı bulduklarını düzeltmiştir. Kıraat olarak ta Asım kıraatini seçmiş
ancak zaman zaman diğerlerine de yer vermiştir (bk. vr. 1^b-2^a).

17) Müellif hk. bk. Hediyye, I. 840; Osmanlı Müellifleri, II. 12; Suppl.
I. 546, st. 8; Bilmen, s. 412; A'lâm, V. 243; Kehhâle, VIII. 155;
Nüveyhid, I. 447.

18) bk. Sicill-i Osmânî, III. 472.

19) Râmûzu't-Tahrîr, SK-Halet 20, vr. 587^b, 588^a.

Rivayet tefsirine ait örneklerin de yer aldığı bu eser tam bir dirayet tefsiridir. Kelimelerin anlamları üzerinde durulmuş, ayetlerin nahiv yönleri belirtilmiş ve bu tarzda tefsire devam edilmiştir. Ahkâm ayetlerinde Hanefî mezhebi esas alınmakla birlikte Şâfiilerin görüşleri de verilmiştir. Ancak müellif tartışmalara girmemiş, bu gibi ihtilafli durumlarda bize düşen kendi mezhebine uymaktır; çünkü ictihad artık durmuştur, demiştir. (bk. vr. 56^a).

Kelâmî konulara girilmiş, bu konulara bazen sûfilerin anlayışı doğrultusunda çözüm getirilmiş, bazen de İbn Arabî gibi tasavvufî felsefe salikleri tenkid edilmiştir.

İlmi tefsire ait örneklerin de yer aldığı bu tefsirde bazı yanlış anlayışlar nakledilmiştir. Meselâ, yağmurun denizlerin buharlaşmasıyla değil, bulutların kendisinden oluştuğu söylenmiş; ra'd, meleklerin bulutu çektikleri sırada çıkan sestir, denilmiştir. (bk. vr. 13^a).

İşâri tefsir örnekleri yanında büyük mutasavvıfların menkıbelerinden örnekler de yer almaktadır.²⁰

Bugüne kadar basılmamış olan bu tefsirin bilinen yegâne nüshası SK-Halet 20'dedir.

20) Müellif ve tefsiri üzerine Marmara Üniversitesi'nde Hâlis Ören tarafından doktora çalışması hazırlanmaktadır.

6(99). EŞREFZADE BURSEVİ

a) Müellif : Eşrefzâde Necîbuddîn Abdülkâdir b. İzzeddîn Ahmed el-Kâdiri el-Bursevî:²¹ Mutasavvîf şair ve müfessir 1115/1703'te Bursa'da doğmuş, tahsilini müteakib 50 yıl kadar vaaz ve irşadla meşgul olmuştur. Uzun yıllar Ulucâmi'de tefsir okutmuştur. 1202/1788'de Bursa'da vefat etmiştir. Kabri İncirli Dergahı'ndadır. Sırrî mahlasıyla şiirleri vardır.

b) Eserleri :

- 1- Zübdetu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an : BEEK-Genel 994-996 (Müellif nüshası), Orhan 217-218.
- 2- Muhtasaru Zübdetu'l-Beyân : BEEK-Genel 997-998 (Müellif nüshası).
- 3- Divân (Türkçe).
- 4- Mevlidu'n-Nebî (Türkçe).

c) Tefsiri : Abdülkâdir Necîb babasının tefsiri Enîsu'l-Cenân'ı hem Eşrefzâde Dergahı'nda, hem de Ulucamî'de vaaz olarak takrir etmekteydi. Bu tarzda tefsiri baştan sona bitirince aklına, mezkur mabedlerde vaaz olarak takdim edebileceği bir tefsir yazmak geldi. Bu gayeyle tefsir ve siyer gibi eserlerden derlemek suretiyle bir tefsir yazmış ve adını Zübdetu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an koymuştur.²²

Müellifin hangi tarihte eseri yazmaya başladığını bilmiyoruz. Ancak Bakara sûresini 5 Z.hicce 1164'te bitirmiştir.²³ Tefsirin bütünü ise Şa'ban 1182/1768'de tamamladığını müellif tefsirinin muhtasarında belirtmiştir.²⁴

21) Müellif hk. bk. Sicilli Osmânî, I. 389; Hediye, I. 604; Osmanlı Müellifleri, I. 129; Sefîne, I. 107-8; Kehhâle, V. 281; İAA, XVIII. 15-17.

22) bk. Zübdetu'l-Beyân, BEEK-Genel 994, vr. 1^b.

23) bk. Aynı eser, vr. 244^b.

24) bk. Muhtasaru Zübdetu'l-Beyân, BEEK-Genel 997, vr. 1^b.

Üç ciltten ibaret olan tefsirin müellif nüshası BEEK-Genel 994-996'dadır. Ayrıca Orhan 217-218'de başka bir nüshası vardır.

Eşrefzâde 1182'de Zübdetu'l-Beyân'ı tamamlayınca müslüman gazileri düşmana karşı savaşa teşvik gayesiyle vaazlarında kullanacağı bir tefsir olsun diye onu ihtisar ederek Muhtasaru Zübdeti'l-Beyân'ı meydana getirmiştir.²⁵ Bu tefsirin müellif nüshası BEEK-Genel 997-998'dedir.

25) bk. Aynı eser, vr. 1^b.

7(100). BEREKETZADE İSMAIL HAKKI

a) Müellif : Bereketzâde İsmail Hakkî b. Hasan Basrî b. İsmail Hakkî:²⁶ Son devir Osmanlı alimî, yazar. 1267/1851'de Fâtih'te doğmuş ve yetişmiştir. Tahsil yıllarında yazı hayatına başlamış, Akka Kalesi'ne sürgüne gönderilmiştir. Çeşitli memuriyetlerde bulunduktan sonra 1336/1918'de İstanbul'da vefat etmiştir.

b) Eserleri :

- 1- Envar-ı Kur'an (İstanbul 1331).
- 2- Necâib-i Kur'aniyye (İstanbul 1331).
- 3- Metâlib-i Aliye (İstanbul 1314).
- 4- Yâd-ı Mâzî (İstanbul 1332).
- 5- Bekâ-yı Sultanat-ı Osmaniyye (İstanbul 1332).
- 6- Esrâr-ı Belâgat (İstanbul 1317, 1318).
- 7- Suriye Muzafferiyâtı (İstanbul 1291).
- 8- Menâkıb-ı Seriyeye : Sırât-ı Müstakîm'in 51-85. sayılarında tefrika edilmiştir.

Bunun dışında yayımlanmış çeşitli şiir ve makaleleri vardır.

c) Tefsiri : Envâr-ı Kur'an İsmindeki bu eder müellifin dibâceye koyduğu tarihe bakılırsa 11. R.ewel 1324/1906 'ten önce te'lif edildiği anlaşılmaktadır. Bir kısmı Sırât-ı Müstakîm bir kısmı da Kelime-i Tayyibe dergilerinde neşredildikten sonra 1331'de kitap halinde neşredilmiştir. 353 sayfalık bu cüz Bakara 142'ye kadar gelmektedir. Eserin devamı hakkında bilgi yoktur.

Müellif Kur'an'ın genel düsturlarını sıraladığı dibacede tefsirindeki metodunu da ortaya koymuştur.

26) Müellif hk. bk. Keskiöglü, Fikir Hareketleri, s. 150; Mehmed Okuyan, "Bereketzâde İsmâil Hakkı", DİA, V. 490-91.

"Nazım halinde iken kâffe-i hasais u te'sirâtını kılıp sâmiîne ilkâ eden bir manzum dilfirib nesre tahvil olunduğu zaman ânın mantuku, mefhumu, mücmelâtı, mahzûfât ve mukadderâtı, fasıl ve vaslı, müeddâ ve mahsûlû, rumuz ve işârâtı izah ve izhar olunarak tevsî' edildiği gibi i'câzı ve nazm ve nesir arasındaki üslub-ı yegâne-i dilnuvâzı ile mümtaz ve celîlu'l-kadr bulunan Kitabullah ta müfessirîn-i kiram hazerâtı tarafından bu cihetleri izah ve izhar edilerek tefsir olundu ve bazı âyât-ı kerime diğerini veya bazı ahadîs-i nebeviyye bazı âyât-ı Furkâniyye'yi tahsis veya neshetmiş olduğundan esnâ-yı tefsirde buraları da gösterildi. Gâh âyât-ı kerimenin esbâb-ı nüzülünden ve gâh Mekki ve Medenisinden bahsolundu.

Bu abd-i aciz dahi Envar-ı Kur'an namıyla te'lifine cür'etyâb olduğum şu tefsir-i muhtasarda bu isre salik olarak cihât ve ahvâl-i mezkureyi müyesser olduğu kadar gösterdim. Ve aslı celileden tebâud edilmemek için âyât-ı Furkâniyye'nin tarz-ı ifâdemize muvafık edâ ve ta'birler ile lisanımıza mümkün olduğu ve kudretim taalluk eylediği merteye aynen nakline ve mukadderât ve işârâtını mezcen şerh suretiyle ilave etmeğe itina eyledim.

Hıtta, musallâ, âmet-i yasat, rafes, ilm, alâf-ı ustâ, sr gibi medlullerinde beyne'l-müfessirin ihtilaf vuku' bulmuş veyahut i'timâr, ih-sar, hüda, i'tizâl, ilâ', terabbus, kurû', ba'l, havl, hıtbe, kürsî vesaire gibi fıkihta veya usul-i fıkihta veya ilm-i kelamda ıstılah veya ta'bir-i mahsûs veyahut bir mebhasse veya bir mes'eleye me'haz olmuş, veyahut "sümme's tevâ ile's-Semâ'", "ve izâ Kadâ Emran fe-innemâ Yekûlu lehû Kûn fe-Yekûn", "hattâ Yetebeyyene lekûmu'l-Haytu'l-Ebyed mine'l-Hayti'l-Esved mine'l-Fecr" "hel Yenzurûne illâ en Ye'tiyehumu'l-lahu fî Zulelin mine'l-Gamâmi ve'l-Melâike" "fe-Kâle lehum'ullah Mûtü sümme Ahyâhum" "Vesi^Ca Kürsiyyuhu's-Semâvâti ve'l-Ard" emsâli mecâz ve kinaye ve temsil tarikiyle irad buyurulmuş kelimât ve ta'birât-ı celile dahî aynen nakil olunduktan sonra tefâsirde beyân edildiği vech ile murâdif ve mukâbilleri veya tarifleri ityan ve ma'nayı muradları izah edildi. Damair ile esmâ-i işârâtın merci' ve muşârun ileyhleri muhtelefun fih bulunan mevadî'da evvela asl-i kerîm Zamir ve ism-i işaret olarak naklolundu. Ba'dehu merci' ve muşârun ileyhleri tefsir suretiyle gösterildi." (s. 9-10).

Müellif eser içerisinde rumuzlarla gösterdiği kaynaklarını da zikretmiştir (s. 185). Bu kaynaklar şunlardır :

- 1- Keşşâf = ك
- 2- Fahrüddîn Râzî = ف
- 3- Kâdî Beydâvî = ر
- 4- Hâzin Bâğdâdî = ح
- 5- Şeyhzâde = ش
- 6- Ebu's-Suud = س
- 7- Rûhu'l-Beyân = ب
- 8- Rûhu'l-Ma'anî = م
- 9- Muhammed Abduh = ع

Sonra, her ayet tek tek ele alınmış ve belirtilen doğrultuda tefsir edilmiştir.

Eserde kaynaklara bağlı kalındığından bir yenilik arzetmediği görülmektedir.

8(101). MUSA KAZIM

a) Müellif : Tortumlu Mûsâ Kâzım b. İbrâhîm:²⁷ Tefsir, kelam ve felsefe alimi, Osmanlı şeyhulislâmı. 1275/1859'da Tortum'da doğmuştur. Tortum, Balıkesir ve İstanbul'da okumuş, çeşitli resmî görevlerde bulunmuştur. Ülkeyi savaşa soktuğu iddiasıyla Edirne'ye sürülmüş ve Ramazan 1338/1920'de burada vefat etmiştir.

b) Eserleri : Dirayetli bir alim olmasına rağmen siyasetle uğraştığından fazla eser verememiştir :

- 1- Sure-i İhlâs ve Alak Tefsirleri (İstanbul 1334).
- 2- Safvetu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an (İstanbul 1335).
- 3- Varidât Tercümesi.
- 4- Vahdet-i Vücûd Risalesi Tercümesi.
- 5- Tehâfutu'l-Felâsife Tercümesi.
- 6- Külliyât (İstanbul 1333) : Çeşitli gazetelerde yazdığı yazıları toplamaktadır.

c) Tefsir : Musâ Kâzım'ın taktir ederek, Ahmed Mithat Efendi (v. 1912)'nin de yazıya geçirerek meydana getirdikleri bir tefsirden bahsedilmektedir ki En'am sûresine kadar gelebilmiştir. Akıcı bir üslûba sahip olduğu belirtilen bu Türkçe eserden herhangi bir iz yoktur.²⁸

Bizim üzerinde duracağımız eser, müellifin 1335'te bir kısmını neşrettiği Safvetu'l-Beyân adlı tefsiridir. Neşredilen kısım Bakara sûresi 73. ayete kadardır. Eserin devamı olup olmadığını bilmiyoruz.

27) Müellif hk. bk. İlmiye Salnâmesi, s. 626-28; Bilmen, s. 445; Altınsu, s. 233-37; Ertan, Meşhur Şeyhulislamlar, s. 125-29; Osmanlı Uleması, IV-V. 157-58; Keskiöglü, Fikir Hareketleri, s. 130-33; İsmail Kara, İslamcılık Düşüncesi, I. 71-72.

28) İlmiye Salnâmesi, s. 626.

Eserde herhangi bir önsöz (mukaddime) olmayıp doğrudan Fâtiha sûresi tefsiriyle başlamaktadır. Sistematik olarak müellif her ayeti tek tek ele almış, önce icmâlen manasını vermiş, sonra da "tefsir" başlığıyla ayetlerin tefsirine girmiştir. Bir bütün teşkil eden ayetler incelendikten sonra "hulasa-i tefsir" denilerek söylenenler özetlenerek ayetlere tafsilatlı mana verilmiştir.

Bütünüyle dirayet mahsulu olan bu eser, müellifin Arapça'ya olan vukufiyeti doğrultusunda yazılmış, lugavî ve nahvî tahlillerin yer aldığı bir tefsirdir. Ayetler tefsir edilirken kelimelerin manaları üzerinde durulmuş, ayet nahvî yönden genişçe tahlil edilmiş ve yer yer konular cedel mantığı içerisinde tartışılmıştır. Bu arada istidrat kabîlinden tefsirle alakası olmayan konulara da girilmiştir. Meselâ s. 70'te isti'nafiyeye cümlesi iki kısımdır, denilerek nahve ait bir konu izah edilmektedir.

Yer yer kelâmî tartışmalara da yer verilmiş (s. 75, 83, 233) Mu'tezile ve Hariciler gibi sapık fırkalara verilen cevaplar yanında Eş'arî istidlalleri de zikredilmiştir.

İlmi tefsire de yer verilmiş, bu cümleden olmak üzere 2/22 ayetinde yerlerin yaratılışı o dönemin ilmi tesbitleri ışığında tefsir edilmeye çalışılmıştır (s. 267, 270-73).

Ö. N. Bilmen'in de belirttiği gibi (II. 775), herkes için faydalı olmamakla birlikte tamamlanmış olsaydı değerli bir eser vücûda gelmiş olacaktı.

b. Tefsirleri Mevcut Olmayanlar

1(102). AYŞI

Ayşî Mehmed b. Mustafa et-Tîrevî:¹ Şair, tefsir, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı alimi. Tire'de doğmuştur. Eğitimi bitirip müderrislik yapmaya başlamış, bir müddet sonra görevini İstanbul'a nakletmiştir. Çok geçmeden müderrisliği bırakıp inzivaya çekilmiş, ancak, ısrarlar üzerine Tire'de İbn Melek Medresesinde tekrar ders vermeye başlamış ve uzun yıllar devam etmiştir. Bir ara İstanbul'a gelmişti. 1016/1607 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Emir Buhari Tekkesi yakınlarındadır.

Şerh, haşiye, ihtisar ve te'lif tarzında bir kaç eseri ve şiirleri vardır.

Ayşî'nin yarım kalmış bir tefsir çalışması olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.² Hakkında başka bilgi yoktur.

2(103). BEYPAZARI

Muslihuddîn el-Beypazârî:³ Müfessir.⁴ Ankara'ya bağlı Beypazar ilçesindedir. 1050/1641'de vefat etmiştir.

Kendi adına nisbet edilerek Tefsiru'l-Beypazarî adıyla anılan bir tefsiri vardır.⁵

1) Hasan Güleç, "Ayşî Mehmed Efendi", DİA, IV. 287.

2) Keşfu'z-Zunûn, I. 454.

3) Müellif hk. bk. Osmanlı Müellifleri, I. 257; Bilmen, n. 363.

4) Bursalı, tarihçiliğinden ve Tezkiretu'l-Evâil adlı bir eserinden bahsediyorsa da muhtemelen tezkirecilik yapan ve Beypazarî nisbetini taşıyan Mehmed Beypazarî (v. 1127/1715; bk. Sicilli Osmânî, IV. 210). ile karıştırılmış olmalıdır.

5) Keşfu'z-Zunûn, I. 444; Mecelletu'n-Nisâb, vr. 145^b.

3(104). VARDARİ ŞEYHZADE

Şeyhzâde Ebu'n-Nûr Mehmed b. Şeyh Alî el-Vardari:⁶ Şair, tefsir, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı alimi. Vardar'a bağlı Yenice kasabasında doğmuş, tahsilini bitirip müderrislik, daha sonra da kadılık yapmıştır. Son olarak Bursa kadılığından emekliye ayrılmış, C.evel 1055/1645'te⁷ İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Aksaray Murad Paşa Cami yakınlarında, bugün yalnızca ismi kalan Kovacı Dede Camii avlusundadır.

Eserleri ihtisas sahibi olduğu alanlara dağılmış olup bir kaç parçadan ibarettir. Tefsire dair Beydavî ve diğer tefsirlere yazdığı talikler yanında Mâide sûresine kadar gelen Tefsiru'l-Kur'ân'ı vardır.⁸ Vardari bu eserinde Râzî'nin Mefâtihu'l-Gayb'ını kendine ölçü edinmiştir.

4(105). VANI

a. Müellif : Seyyid Mehmed b. Bisfâm b. Seyyid Rüstem el-Hoşâbî el-Vânî:⁹ Vaiz, müfessir ve mütekellim, IV. Mehmed'in hocası. Van'a bağlı Hoşap'ta doğmuştur. Eğitim için İran topraklarını dolaşmış, Erzurum'a, sonra da Edirne'ye gelmiş ve Sultan IV. Mehmed'e hocalık yapmıştır. İstanbul'da Vâlîde Sultan Camii vaizliğine getirilmiştir. Viyana bozgunu sırasında ordu vaizî sıfatıyla bulunuyordu. Bu nedenle Bursa'ya bağlı Kestel'e sürülmüştür. 13 Z.ka'de 1096/1685'te Kestel'de vefat etmiştir.

6) Müellif hk. bk. Vekâyi', I. 123-4; Sicilli Osmânî, IV. 161; Hediye, II. 281; Osmanlı Müellifleri, II. 49; Bilmen, n. 365; Nüveyhid, II. 591; İsimler Sözlüğü, s. 282.

7) Bursalı ölüm tarihini 1057/1647 olarak vermiştir. bk. Osmanlı Müellifleri, II. 49.

8) bk. Vekâyi', I. 123.

9) Müellif hk. bk. Vekâyi', I. 580-2; Hediye, II. 299; Osmanlı Müellifleri, II. 50; Mir'ât-ı İstanbul, I. 207-9; GAL, II. 439; Suppl., II. 652; A'lâm, VI. 52; Kehhâle, IX. 102; Nüveyhid, II. 499-500.

b. Eserleri : Vâni Efendi bir vaiz olması hasebiyle bu özelliği eserlerine de yansımıştır. Tefsirle ilgili çalışmaları şunlardır :

1. Arâisu't-Kur'ân ve Nefâisu'l-Furkân ve Ferâdisu'l-Cenân : Sa'lebî (v. 427/1036)'nin Arâisu'l-Mecâlis'ine benzer tarzda Zemahşeri ve Beydâvî tefsirleriyle bunların haşiyelerinden istifade edilerek yazılmış Peygamberler tarihidir. Arâis'ten daha mükemmel olduğu ifade edilmektedir.¹⁰ Nüshaları: Topkapı III. Ahmed 149; SK-Es'ad 104.
2. Hâşiye alâ Envaru't-Tenzil : SK-Kılıç Ali 152.
3. Hulâsatu't-Tefâsîr (Vekâyi', I. 581).

5(106). MÜEZZİN ŞA'BAN

Müezzin Şa'bân b. Eyyûb el-Eyyûbî:¹¹ Tefsir, hadis ve fıkıh alimi. İstanbul'un Eyüp semtinde doğmuştur. Önceleri müezzinlik yaparken medreselerde öğrenime başlamış, eğitimin bitirip müderrislik yapmıştır. Bağdat kadılığına kadar yükselmiş ve Z.kade 1099/1688'de vefat etmiştir. Kabri İstanbul'da Eyüp semtindedir.

Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa (v. 1087/1676) namına büyük bir tefsir yazmıştır.¹² Fazıl Ahmed Paşa 1087'de öldüğüne göre tefsir bu tarihten önce yazılmış olmalıdır.

6(107). ŞEYH İSMAIL

Şeyh İsmail Ustrumcavî:¹³ Mutasavvıf, müfessir. Hayatıyla ilgili bilgi yoktur. Takriben 1110/1698 yılında bugün Yugoslavya sınırları içerisinde kalan Ustrumca'da vefat etmiştir. Burada kendisine ait bir türbe vardır.

10) Keşfu'z-Zunûn, II. 1121.

11) Müellif hk. bk. Vekâyi', II. 12-3; Sicilli Osmani, III. 150; Hediyye, I. 417; Osmanlı Müellifleri, I. 337; Kehhâle, IV. 300; Nüveyhid, I. 226.

12) Vekâyi', II. 13.

13) Müellif hk. bk. Osmanlı Müellifleri, I. 336; Bilmen, n. 384.

Şeyh İsmail, Mevâkıb tefsirine benzer tarzda Türkçe büyük bir cilt halinde bir tefsir yazmıştı. Türbesini ziyaret eden Bursalı bu tefsiri türbede gördüğünü söylüyor.¹⁴ Bursalı'dan uzun yıllar sonra türbeyi ziyaret eden Muhammed Tayyib Okiç tefsiri göremediğini üzüntüyle belirtiyor.¹⁵

7(108). HİMMETZADE

Abdüşşekür b. Abdullah Abdî b. Bolulu Himmet el-Bayrâmî el-Üsküdârî:¹⁶ Ayasofya vaizi, şair, mutasavvif ve müfessir. Üsküdar'da doğmuş, tahsilini bitirince bütün ömrünü vaizlikle geçirmiştir. 1180/1766'da Üsküdar'da vefat etmiştir. Kabri Divitçiler'de babası Abdullah Abdî (v. 1122/1710) ile dedesi Himmet (v. 1095/1684)'in yanındadır.

Şiirleri yanında bir de Tefsîru'l-Kur'ân'ı vardır.

8(109). YUSUF BAHRİ

Vezirköprülü Yusuf Bahri b. Sarımamoğlu Mehmed:¹⁷ Tefsir, hadis, kıraat ve coğrafya alimi. Vezirköprü'de doğmuş, Amasya, İstanbul ve Mısır'da öğrenim görmüş, öğrenimini bitirip Çorum'a yerleşmiştir. 1244/1828'de Çorum'da vefat etmiştir. Kabri Suheyb Rûmî'nin türbesi yanındadır.

Yusuf Bahri'nin Tefsîru'l-Kur'ân'ı olduğunu Bağdatlı belirtmektedir.¹⁸

14) Osmanlı Müellifleri, I. 336.

15) Muhammed Tayyib Okiç, Tefsir Usulü (Notları), Konya 1973, teksir, s. 123.

16) Müellif hk. bk. Sicilli Osmanî, III. 337; Hediye, I. 573; Osmanlı Müellifleri, II. 314, st. 9; Kehhâle, V. 233; Nüveyhid, I. 284.

17) Müellif hk. bk. Hediye, II. 571; Osmanlı Müellifleri, II. 57; Kehhâle, XIII. 279; Nüveyhid, II. 742.

18) Hediye, II. 571.

9(110). MOLLA HALİL SİİRDİ

a. Müellif : Molla Halil b. Hüseyin es-Siirdî:¹⁹ Tefsir, hadis, fıkıh, kelam, Arap dili ve edebiyatı, mantık vb. alimi. 1167/1753'te Cezzan'da doğmuş, eğitimini bitirince Siirt'e yerleşmiştir. Burada ilim neşriyle uğraşmış ve 1259/1843 yılında²⁰ Siirt'te vefat etmiştir.

b. Eserleri : Molla Halil ihtisas sahibi olduğu her konuda bir kaç eser vermiştir. Tefsirle ilgili olanları şunlardır :

1. Tebşiratu'l-Kulüb fi Kelâmi Allâmi'l-Guyûb : Aşağıda tanıtılacak olan tefsirdir. 2. Tefsiru'l-Kur'ân : Diğer bir tefsir çalışmasıdır. Aşağıda bilgi verilecektir. 3. Ziyau Kalbi'l Arûf fi't-Tecvid ve'r-Resm ve Fersî'l-Hurûf : Kıraatle ilgili manzum bir eserdir. 4. Şerh alâ Manzumeti'ş-Şâtıbi fi't-Tecvid : Kıraatle ilgilidir.

c. Tefsiri : Molla Halil biri muhtasar, diğeri de mufassal olmak üzere iki tane tefsir yazmıştır. Muhtasar tefsirinin ismi Tebşiratu'l-Kulüb fi Kelâmi Allâmi'l-Guyûb'dur.²¹ Muhtemelen Tebşiratu'l-Kulüb'dan sonra tafsilatlı olarak yazmaya başladığı ikinci tefsirini bitirememiş, yalnızca Kehf sûresine kadar gelebilmiştir.²²

10(111). MEHMED RAİF

İstanbul'lu Mehmed Râif:²³ Mutasavvıf, tefsir ve hadis alimi. Hem Molla, hem de Nakşibendî tarikatı mensubudur. 1309/1892'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Ümmî Sinan Dergahındadır.

1. Tefsîru Sûreti Yûsuf.

2. Tefsîru'l-Kur'ân.

19) Müellif hk. bk. Hediyye, I. 357; Osmanlı Müellifleri, II. 37; Bilmen, n. 429; A'lâm, II. 317; Kehhâle, IV. 117; Nüveyhid, I. 175.

20) Bursalı, ölüm tarihini 1257/1841 olarak vermiştir. bk. Osmanlı Müellifleri, II. 37.

21) bk. Osmanlı Müellifleri, II. 37.

22) bk. Aynı yer.

23) Müellif hk. bk. Hediyye, II. 391; Osmanlı Müellifleri, I. 318; Bilmen, n. 445; Kehhâle, X. 232; Nüveyhid, II. 563.

B- TEFSİR MÜTERCİMLERİ

1(112). MEHMED ŞAH

Manastırlı Şah Mehmed b. Ahmed b. Ebussuûd Sıddîki:¹ Hanefi fakihî, tefsir alimi. Nasrullah Rûmî'nin talebelerindendir. 1052/1642'de Manastır'da vefat etmiştir.

Nehru'd-Dekâik fî Tercemeti Bahri'l-Hakâik isimli eseri et-Te'vilâtu'n-Necmiyye, öteki adıyla Bahru'l-Hakâik isimli tefsirin özet olarak Türkçe'ye tercümesinden ibarettir.

2(-). GURABZADE

Gurabzâde Ahmed Nâsîh b. Abdullah (v. 1099/1688) Ya'kûb Çarhî'ye ait tefsirin Tebâreke ve Amme cüzlerini tercüme etmiştir. (bk. n. 94).

3(113). TEFSİRİ MEHMED

Aynıtablı Debbağ Mehmed b. Hamza:² Meşhur müfessirdir. Bu nedenle Tefsîri lakabıyla anılır. Aslen Antep'li olup Sivas'ta müderrislik yapmıştır. Bundan ötürü Sivas'a nisbet edilmektedir. R. evvel 1111/1699'da Antep'te vefat etmiştir. Tefsire dair Beydâvî tefsiri hâşiyesi³ yanında Tıbyân Tefsîri olarak tanınan meşhur bir tercemesi vardır.

1) Keşfu'z-Zunûn, I. 371, II. 1815; Hediyye, II. 281; Osmanlı Müellifleri, I. 336; Bilmen, n. 364; Kehhâle, VIII. 263.

2) Sicilli Osmânî, IV. 199; Hediyye, II. 307; Suppl., I. 528, 707; Kehhâle, IX. 272.

3) İdâh, I. 141.

Tercemenin tam ismi et-Tıbyân fi Tefsiri'l-Kur'ân'dır. Tercemede esas alınan orijinal metin Hızır b. Abdurrahman el-Ezdi (v. 773/1371)'ye⁴ ait aynı isimli tefsirdir.

Tefsiri Mehmed bir ara İstanbul'a gelmiş ve 1110/1698'de mezkur tefsiri tercüme etmiş, bir nüshasını padişaha sunmuş, ikinci nüshayı da vakfetmiştir. Bu terceme Bulak'ta ve İstanbul'da basılmıştır.⁵ Ayrıca Ahmed Davudoğlu (v. 1983) tarafından gözden geçirilerek tekrar basılmıştır (İstanbul 1980).

4(114). ALİ BİRGİVİ

Birgili Ali:⁶ Tefsir alimi. Akhisar'da müderrislik yapmış ve 1185/1771'de vefat etmiştir.

Akifzâde'nin belirttiğine göre Ali Birgivi Beydâvi tefsirini Türkçeye tercüme etmiştir.

5(115). FERRUH İSMÂİL

Ortaköylü Ferruh İsmâil:⁷ Siyaset adamı, Aslen Kırımlıdır. Tersane Anbar emînliği, Londra sefirliği, defterdarlık görevlerinde bulunmuştur. Görevinden uzaklaştırılmış ve Kadıköy'de ikamete zorlanmıştır.

4) Müellif için bk. Nüveyhid, I. 172. F. E. Karatay, mezkur tefsirin sahibini Neşvân b. Sa'îd b. Sa'd b. Ebû Himyer (v. 573/1178, bk. Nüveyhid, II. 699) olarak göstermektedir. bk. Karatay, TSMK Türk Yazmalar Kataloğu, I. 9. İsmail Paşa, tercemeyi Şeyhulislam Debbâgzâde Mehmed (v. 1114/1702)'e nisbet etmektedir (bk. İdâh, I. 140, st 19)

5) bk. Hamidullah, Kur'ân-ı Kerim Tarihi, s. 121, 125.

6) Osmanlı Müellifleri, I. 368; Bilmen, II. 535.

7) Sicilli Osmânî, IV. 14; Osmanlı Müellifleri, I. 394-5; Kırım Müellifleri, s. 18-19; Bilmen, n. 427.

1256/1840'da vefat etmiştir. Kabri bugünkü Yıldız Sarayı bahçesine katılmış olan Yahya Efendi Dergahı bitişiğindeki mezarlıktadır.

Ferruh İsmail, Mevâkıb diye meşhur olan Tefsiru'l-Mevâkıb Tercemetu'l-Mevâhib adlı Türkçe tefsirini sahibidir. Bu tefsir Hüseyin Vaiz Kâşifi (v. 910/1504)'ye ait olan Farsça el-Mevâhibu'l-Aliyye'nin tercümesidir. Ancak, mütercim gerekli gördüğü yerlerde et-Tibyân, Beydâvi tefsiri, el-Keşşâf ve Hâzin tefsirinden de istifade etmiştir.

Mevâkıb tefsiri defalarca basılmıştır. İstanbul 1320-21, 1323-24 Her iki baskı da dört cilt halindedir.

6(116). RIZA PAŞA

İstanbul lu Hüseyin Rıza Paşa b. Ramazanoğlu İsmet Paşa:⁸ Alim ve edib. İstanbul'da doğmuş, çeşitli illerde valilik yapmış, 1322/1904'te vefat etmiştir. Kabri Üsküdar Doğancılar'dadır. Şezerâtu'l-Beyân fî Tercümeti Müfredâti'l-Kur'ân adlı eseri vardır. Yarım kalmıştır.

7(117). ADÛLİ

Şeyh Ömer Adûlî, XI/XVIII. asır alimlerindedir. Kâşifi'nin el-Mevâhibu'l-Aliyye adlı tefsirini Türkçe'ye tercüme etmiştir.⁹

8(118). MEHMED SAİD

Mehmed Said b. Pîr Osman, II. Mahmud (1808-1899) dönemi alimlerindedir, Ragâibu'l-Furkân fî Tercümeti Garîbi'l-Kur'ân adıyla Sicistânî (v. 388/998)'nin eserini tercüme etmiştir.¹⁰ Nüshaları Topkapı-Emanet 558 SK-Esad 52. Ayetü'l-Kürsî Tercümesi ise SK-Esad 51' dedir.

8) Osmanlı Müellifleri, II. 212-3.

9) Osmanlı Müellifleri, I. 151, st. 1.

10) Idâh, I. 575.

9(119). FEYZİZADE

Gümülcineli Feyzîzâde Ahmed; Beydâvî tefsirinden A'râf 96 ayetini tercüme etmiştir. TKG-TY 6'da bulunmaktadır.

10(120). MEVLANA HAYREDDİN

Mevlânâ Muhammed Hayreddîn Hân el-Haydârâbâdî.

Şah Veliyyullah Dihlevî (1114-1176/1702-1762)'nin Fethu'r-Rahmân isimli Farsça tefsirini Tefsîru'l-Cemâli ale't-Tenzîli'l-Celâli adıyla Türkçeye tercüme etmiştir.¹¹ Mezkur tercüme 1294/1877'de Mısır'da basılmıştır. Dört ciltten ibarettir.

11) Bilmen, II. 722.

C. CÜZ, SURE VE AYET TEFSİRİ YAZANLAR

1(121). ŞEMSEDDİN SİVASI

Zileli Ebu's-Senâ Şemseddin Ahmed b. Mehmed b. Arif:¹ Halvetiliğin Şemsiyye kolunun kurucusu, mutasavvıf, şeyh. Aslen Zileli olup Amasya ve İstanbul'da okumuş, daha sonra Sivas'a yerleşerek ders ve irşad ile uğraşmıştır. 1006/1597'de Sivasta vefat etmiştir. Manzum ve mensur bazı eserleri vardır. Tefsire dair Letâifu'l-Ayât ve Nukûşu'l-Beyyinât² ile Kehf sûresini Türkçe olarak tefsir eden Nakdu'l-Hâtır, isminde iki eseri vardır. Katip Çelebi bu eserin III. Murad (salt. 1574-1595) adına Receb 1064'de (bu tarih 1004 olabilir) te'lif edildiğini söylüyor.³ İstanbul kütüphanelerinde bir hayli yazması vardır. SK-Lala İsmail 234/1, Nafiz 474, Pertevniyal 85/2; TSMK-Hazine 248, Yeniler 1902.

2(122). NEV'İ YAHYA

Malkaralı Nev'î Yahyâ b. Pîr Alî b. Nasûh b. Hoca Kemal:⁴ Şairler sultanı, büyük din alimi. 940/1533'te Malkara'da doğmuş, İstanbul'da tahsilini tamamlayıp müderrisliğe başlamıştır. Bir ara III. Murad'ın oğullarına muallimlik yapmıştır. 30 Z.ka'de 1007/1599'da vefat etmiştir. Kabri Şeyh Vefa hazîresindedir. 30'u aşkın eseri arasında tefsire dair Tefsîru Sûreti'l-Mülk adlı bir eseri vardır.⁵

- 1) Hasan Aksoy, Şemseddin Sivasî, Hayatı, Eserleri ve Mevlidî, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul 1983; Şemseddin Sivasî, Gülşen-âbâd, Neşri Hasan Aksoy, İstanbul 1990, s. 8-15.
- 2) Keşfu'z-Zunûn, II. 1552.
- 3) Aynı eser, II. 1973.
- 4) Atâî, s. 419-27; Abdülkadir Karahan, "Nev'î Yahya", İA, IX. 226-28, İstanbul 1960.
- 5) Atâî, s. 421.

3(123). CÂBİRİ

Ahmed b. Rûhullâh b. Nâsiruddin b. Gıyâsuddîn b. Sirâcuddîn el-Ensârî el-Câbiri:⁶ Aslen İranlı, alim. İran'a bağlı Gence (erde'a) de doğmuş, bir müddet tahsilden sonra Üsküdar'a yerleşerek burada devam etmiştir. Kadılık yapmış, en son Rumeli kadiaskeri iken 1008/1600'de vefat etmiştir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Hâşiye alâ Tefsiri'l-Beydâvî : En'âm Sûresine kadardır.
2. Tefsîru Sûreti'l- Kadr
3. Tefsîru Sûreti Yûsuf⁷
4. Tefsîru Sûreti Hûd : SK-Serez 50.
5. Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha : SK-Esad 91/4. (bk. Demir, s. 130-2.)

4(124). ALİ

Gelibolulu Mustafa Ali b. Ahmed b. Abdülvehhab:⁸ Büyük Osmanlı tarihçisi. 948/1541'de Gelibolu'da doğmuştur. Eğitimini bitirince başkatiplik, divan katipliği ve defterdarlık gibi görevler yapmıştır. Osmanlı ülkesinin pek çok şehirlerini dolaşmıştır. Son olarak Cidde sancakbeyi iken 1008/1599'da vefat etmiştir. Tarih, edebiyat ve diğer konulara dair 25'in üzerinde eseri vardır. Tefsire dair İzzetu'l-Asr fi Tefsiri Sûreti'n-Nasr adlı bir eser yazmıştır.⁹ 1733/1721 tarihli 32 varaklık bir nüshası TSMK-Revân 201'dedir.

-
- 6) Hulâsa, I. 189; Hediyye, I. 152; A'lâm, I. 126; Kehhâle, I. 224; Nüveyhid, I. 37-8.
 - 7) Üç eser için bk. Keşfu'z-Zunûn, I. 193, 450, 451.
 - 8) Atsız, Alî Bibliyografyası, İstanbul 1968; Mustafa İsen, Gelibolulu Mustafa Ali, Ankara 1988, s. 1-28; Mehmet Şeker, "Gelibolulu Mustafa Ali'nin Hayatı ve Şahsiyeti", DEÜİFD, I. 159-172, İzmir 1983.
 - 9) Bursalı bu eseri Alaşehirli Veysi (v. 1037/1627)'ye nisbet etmekte ve müellif nüshasının Bağdatlı İsmail Paşa Kütüphanesinde olduğunu belirtmektedir. bk. Osmanlı Müellifleri, II. 478.

5(125). AHİZADE

Ahîzâde İstanbullu Abdülhalim Halimi b. Mehmed:¹⁰ Sa'dî Çelebi'nin torunlarından alim ve şair. 963/1556'da doğmuştur. Tahsilden sonra kadılık, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri yapmış, 14 Muharrem 1013/1604'te vefat ederek Çukur Medresesi yanına gömülmüştür. Haşiye ve ta'lik türünde eserleri arasında "mâ kâne ale'n-Nebiiyi min-Harac" ayetinin tefsirine dair bir risalesi vardır.¹¹

6(126). BERGAMAVİ

Bergamalı Şeyhzade İbrahim b. Kara Mustafa:¹² Müfessir ve muhaddis. Eğitimini bitirince Sinan Paşa Daru'l-Hadis'inde on yıl müderrislik yapmıştır. Z.hicce 1014/1605'te vefat etmiştir. Tefsire dair risaleleri ve ta'likatı vardır.

7(127). HOCAZADE MEHMED

Şeyhulislam Bursalı Şerif Mehmed b. Hoca Sa'deddin:¹³ Osmanlı şeyhulislamı, âlim ve şair. 8 Şa'ban 975/1567'de Bursa'da doğmuş, tahsilden sonra müderrislik ve kadılık yapmıştır. Anadolu ve Rumeli kadıaskerliklerinden sonra şeyhulislam olmuş ve fasılalarla birlikte 9 yıl bu görevde kalmıştır. 5 C.evel 1024/1615'te henüz 49 yaşında iken vefat etmiş ve Eyüp'te babasının yanına gömülmüştür. Birkaç küçük eseri arasında Hulâsatu't-Tebyîn fî Tefsiri Sûreti Yâsin adlı bir risalesi vardır.¹⁴

8(128). TERZİZADE

Manastırlı Terzizâde Mahmûd:¹⁵ Alim ve fazıl. Aslen Manastırlı olup tezkirecilik ve kadılık yapmıştır. 1026/1617'de vefat etmiştir. Tefsire dair risaleleri vardır.

10) Atâi, s. 494-7.

11) Nüveyhid, I. 259.

12) Atâi, s. 508-9.

13) Atâi, s. 575-77; Devha, s. 42-3; Altınsu, s. 54-5.

14) Osmanlı Müellifleri, I. 337.

15) Sicilli Osmâni, IV. 317; Hediiye, II. 414; Kehhâle, XII. 163; Nüveyhid, II. 663.

9(129). ŞEYHZADE AHMED

Edirneli Ahmed b. Kızanlıklılı Zâhid Mehmed:¹⁶ Alim ve fazıl. Edirne'de doğmuş, eğitimini bitirip müderrislik ve kadılıkta bulunmuştur. Safer 1033/1624'te ansızın vefat etmiş ve Keskin Dede mezarlığına defnedilmiştir.

Ahmed Efendi Süleymaniye Medreselerinde müderris iken Bakara 22'de geçen bir istiare çeşidiyle bu konuda Zemahşerî ve Beydâvî'nin maksatlarını ortaya koymaya çalışan Risale fi Tefsiri Kavlihi Taâlâ "Felâ Tec'alû li'llâhi Endâdâ" adlı bir eseri vardır.¹⁷

10(130). KARABAĞI

Karabağlı Yûsuf b. Muhammed Şâhî b. Muhammed Cân:¹⁸ Aslen Azerbaycan Karabağlı olan bu alimin hayatı hakkında bilgi yoktur. 1035/1625'te vefat etmiştir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Risâle fi Tefsiri Sûreti'l-Feth : SK-Esad 246/47
2. Risâle fi'l-Mebâhisi'lleti Vakaat fi Sûreti'l-Fâtiha beyne'l-Ulemâ : SK-Şehid Ali 312/7.
3. Ta'lîka alâ Tefsiri Kavlihi Taâlâ: "ve ulâti'l-Ahmâli ece-luhunne..." (65/4): SK-Esad 246/53.
4. Tefsiru Kavlihi Taâlâ : "leyse kemislihi şey'..."

16) Atâî, s. 683; Sicilli Osmânî, I. 211; Hediyye, I. 156; Nüveyhid, I. 74.

17) Keşfu'z-Zunûn, I. 854, 880.

18) Hulâsa, IV. 510; Hediyye, II. 566; Kehhâle, XIII. 331-32; Nüveyhid, II. 749.

11(131). ÇIKRIKÇIZADE ALTIPARMAK

Üsküplü Çıkrıkçızade Altıparmak Mehmed b. Mehmed:¹⁹ Fatih Camii vaizi, mütercim. Üsküp'te doğmuş ve orada okumuştur. İstanbul'a gelerek tadrise başlamış, Fatih camiinde dersler vermiştir. 1033/1624'te Mısır'da vefat etmiştir.

Pek çok eseri terceme etmesiyle tanınan Altıparmak "Nice in-ce risaleler, tefsir ve hadis ilminde nice mühim evrak, usul ve furuda tasnif ettim." dediğine göre te'lif eserlere de sahiptir. Tefsire dair olanları şunlardır :

1. Tefsîr-i Sürei Yûsuf : Türkçe olan eser 1031/1622'de yazılarak Sultan Mustafa (salt. 1617-18 + 1622-23)'ya ithaf edilmiştir.

2. Ta'lîka alâ Tefsîri'l-Beydâvi : "Felâ Tekün fi Sadrike Harac..." ayetine dairdir. SK-Serez 3880/10.

3. Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beydâvi.

12(132). SADREDDİNZADE (MOLLAZADE)

Şirvanlı Mehmed Emin b. Sadreddîn:²⁰ Tefsir, hadis, fıkıh, alimi. Şirvan'da doğmuş ve orada yetişmiş, bir müddet müderrislik yapıp Diyarbakır'a, oradan da İstanbul'a geçmiştir. Sahn müderrisliği; Mekke ve Halep kadılıklarından sonra tekrar İstanbul'da tadrise başladı. 3. Z. hicce 1036/1627'de vefat etti. Kabri Üsküdar'dadır.

19) Atâî, s. 758-9; Osmanlı Müellifleri, I. 212-3; GAL, II. 444; Suppl. II. 661; Kehhâle, XI. 192.

20) Atâî, s. 712; Hulâsa, III. 475; Sicilli Osmânî, I. 403; Hediye, II. 275; Osmanlı Müellifleri, II. 23; Bilmen, n. 356; Kehhâle, IX. 74; Nüveyhid, II. 495-6; Ömer Çelik, Muhammed Emin b. Sadreddin Şirvani'nin Hayatı ve Feth Süresi Tefsirinin Tahkiki, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), İstanbul 1992.

Babası gibi pek çok ilimde mahir bir alimdi. Çok çeşitli konularda eserleri vardır. Tefsire dair olanlar şunlardır :

1. Tefsîru Sûreti'l-Feth : SK-Es'ad 108.
2. Tefsîru Sûreti Yâsîn : SK-Yeni Cami 1184/1
3. Tefsîru Sûreti'l-İhlas : SK-Mihrişah 39/6.
4. Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beydâvi : Bakara Sûresi 2. ayete kadardır. Pek çok nüshası vardır. SK-Amcazade Hüseyin 55. Serez 22, Mihrişah 38, Süleymaniye 172.

13(133). HÜDAYI

Sivrihisarlı Aziz Mahmûd b. Mahmûd Hüdâyî:²¹ Celveti tarikatı şeyhlerinden, büyük mutasavvıf. 950/1544'te Sivrihisar'da doğmuş, tahsilini bitirip Bursa kadılığı yapmıştır. Sonraları Üftade Hazretleri ile tanışmış ve tasavvuf yolunu tercih etmiş, Üsküdar'da faaliyetlerini sürdürmüştür. 1038/1628'de vefat etmiş ve kendi adını taşıyan caminin türbesine gömülmüştür. Nefâisu'l-Mecâlis adlı eseri bazı ayetlerin tefsirinden ibarettir. Hiç bir kaynağı müracaat edilmeden yazıldığı söylenmektedir. Eseri Hüdâyî'nin halifelerinden Filibeli İsmail (v. 1052/1642) derlemiştir. Onun derlediği bu nüsha 3 ciltten ibaret olup SK-Şehid Ali 172-74'tedir.²²

14(134). OKÇUZADE

Okçuzâde Şah Mehmed b. Mehmed Paşa:²³ Alim ve şair. 969/1561 dolaylarında doğmuştur. Katiplik, tezkirecilik, reisulküttaplık, nişancılık ve defterdarlık gibi görevlerde bulunmuştur. 1039/1629'da İstanbul'da vefat etmiştir. Kıymetli eserleri arasında en-Nazmu'l-Mübîn fi'l-Ayâti'l-Erbe'in isimli bir kitabı vardır. Kırk ayet üzerinde duran

21) Hasan Kamil Yılmaz, Aziz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiye Tarikatı, İstanbul tı, s. 13-120.

22) Aynı eser, s. 111.

23) Atâî, s. 730-1; Sicilli Osmânî, IV. 153; Hediye, II. 276; Osmanlı Müellifleri, II. 78; GAL, II. 430; Suppl., II. 640.

eser, önce bunların tercemesini vermiş, sonra da bu ayetle ilgili hikâyeler anlatmıştır. Eserin kütüphanelerde bir hayli nüshası vardır. SK-Lala İsmail 612, Halef 30, 75/2; Topkapı-Emanet 612. Ayrıca kırk ayete ait manzum tercemeler İstanbul'da, 1311/1893'te yine İstanbul'da 1991'de Ahmet Sevgi tarafından neşredilmiştir.

15(135). İSMAİL ANKARAVİ

Mesnevi Şarihi Ankaralı İsmail Rusuhi Dede b. Ahmed Bayrâmi:²⁵ Mevlevî şeyhlerinden, alim ve şair. Ankara'da doğmuş, İstanbul'da Bostan Dede tarafından yetiştirilmiş, daha sonra Galata Mevlevihanesi şeyhi olmuştur. 1041/1632'de vefat etmiştir. Kabri mezkur tekkededir. Tefsir, edebiyat, şiir vb. dallarda eserleri vardır. Tefsirle ilgili olanlar şunlardır :

1. Câmiu'l-Ayât : Mesnevi'de geçen ayet, hadis, şiir ve karmaşık sözleri açıklayan bir eserdir. SK-Şehid Ali 1159, Pertev Paşa 2551/1, Antalya Tekelioğlu 390.

2. Misbâhu'l-Esrâr : Nûr ayetinin tefsiridir. SK-Düğümlü Baba 10/1, Lala İsmail 213/1, Üniversite AY 5010.

3. el-Fütihat-ı Ayniyye (veya Futûhat-ı Ayniyye): Türkçe Fatiha Sûresi tefsiri. Tasavvufi anlayışla yazılmıştır. 1328'de İstanbul'da basılmıştır. (bk. Demir, s. 30-5).

24) bk. Ahmet Sevgi, "Okçuzade'nin Manzum Kırk Ayet Tercümesi", İslamî Edebiyat, sy 12 (Nisan-Haziran 1991), s. 27-31.

25) Atâî, s. 765; Hulâsa, I. 418; Sicilli Osmânî, I. 352; Hediye, I. 218; Osmanlı Müellifleri, I. 24-5; Bilmen, n. 357; Suppl., II. 662; Banarlı, Türk Edebiyatı Tarihi, II. 699-700; A'lâm, I. 309; Kehhâle, II. 259; Nüveyhid, I. 87-8; Erhan Yetik, "Ankaravî İsmail Rusuhi", DİA, III. 211-3; a.mlf., İsmail Ankaravî'nin Hayatı Eserleri ve Görüşleri, Samsun 1982 (Basılmamış öğretim üyeliği tezi).

26) Vekiyi, I. 62-5; Sicilli Osmânî, III. 400; Hediye, I. 620; Osmanlı Müellifleri, I. 120; Bilmen, n. 359; A'lâm, IV. 150; Kehhâle, VI. 170; Nüveyhid, I. 331.

16(136). ABDÜLMECİD SİVASI

Ebu'l-Hayr Şemseddin Abdülmecid b. Ebu'l-Leys Muharrem b. Ebu'l-Berekât Mecîduddin Mehmed es-Sivâsi: Mutasavvıf, alim ve şair 971/1564'te Zile'de doğmuştur. Kara Şemseddin'den icazet almış onun ölümüyle de yerine geçmiştir. Sultan III. Ahmed'in davetiyle İstanbul'a gelmiştir. C.evel 1049/1639'da vefat etmiştir. Kabri Nişancı Camii bahçesinde dir. Şeyhî mahlaslı şiirleri ve çeşitli eserleri vardır. Tefsire dair Tefsiru'l-Fâtiha adlı risalesi SK-Mihrişah 300/2'de bulunmaktadır. (bk. Demir, s. 21-3).

17(137). ABDULLAH BOSNEVİ

Bosnalı Abdullah Abdî b. Mehmed Bayrâmî:²⁷ Fususu'l-Hikem serhiyle tanınan mutasavvıf alim. 992/1584'te Bosna'da doğmuştur. İstanbul'da eğitimini tamamlamış, Bursa'da Şeyh Hasan Kabaduz'dan icazet almıştır. Mısır, Hicaz ve Şam'ı dolaştıktan sonra Konya'ya yerleşmiş ve 1054/1644'te Konya'da vefat etmiştir. Kabri Sadreddin Konevi'nin yanındadır. Tefsire dair pek çok risalesi vardır :

1. Tefsîru Ayeti "Fahla' Nə'leyk" alâ Butûni's-Seb'a.
2. Risâle fi Tefsîri "Nûn ve'l-Kalem."
3. Tecelli'n-Nûri'l-Mübîn fi Mir'âti "İyyâke Na'büdü ve İyyâke Neste'îr." (SK-H. Mahmud 43).
4. el-Burhânu'l-Celî fi Harfi's-Sû' an Vechi'l-Aye fi Hâli Yûsuf.
5. Risâletu Râfi'i'l-Hicâb fi't-tisali'l-Besmele bi-Fâtihati'l-Kitâb.
6. el-Müsteva'l-A'lâ fi'ş-Şurbi'l-Ahlâ fi Tefsîri Kavlihi Ta'âlâ "ve Kâne Arşuhu ale'l-Mâ'."
7. Risâle fi Tefsîri Kavlihi Taâlâ "hattâ İze'stey'ese'r-Rusul".
8. el-Meşriku'r-Rûhaniyye ve'l-Mağribu'l-Cismâniyye fi Tefsîri Ayeti "hattâ izâ Bel_ega Magribe'ş-Şems."

27) Vekâyi', I. 146; Mustafa Kara, "Abdullah Bosnevi", DİA, I. 87.

- 9) Risâle fî Tefsîri Ayeti "ve lev lâ en Yekûne'n-Nâs Ümme Vâhide."
- 10) Risâle fî Tefsîri Ayeti "Hüve'llezi Halekâ's-Semavati ve'l-Ard fi Sitteti Eyyam."
- 11) Risâle fî Tefsîri Ayeti "ve lekad Erselnâ Mûsâ bi Ayâtina."
- 12) Risâle fî Tefsîri Ayeti "ve lein ezekna'n-Nâse minnâ bi-Rahme."
- 13) Risâle fî Tefsîri Ayeti "yâ eyyahe'n-Nâsu'budû Rabbeküm"
- 14) Risâle fî Tefsîri Ayeti "Kulû ve'srabû velâ tusrifû"
- 15) Keşfu's-Sirri'l-Mübhem fi Eweli Sûreti Meryem.
- 16) Keşfu'l-Esrâri'l-Berara fi Tefsîri Ayeti "Kutile'l-İnsânu mâ Ekferah."
- 17) el-Keşf ani'l-Emr fi Tefsîri Ahiri Sûreti'l-Haşr
- 18) Sırru'l-Feyz ve'n-Nasr fi Tefsîri Sûreti'l-Asr
- 19) Tefsîru Sûreti ve'l-Adiyât, SK-Kasidecizade 745/1.
- 20) Sırru'l-Yakîn fi Tefsîri Ayeti "ve'bûd Rabbeke hattâ ye'tiyeke'l-Yakîn."

18(138). NALİ MEHMED

Konyalı Nâli Mehmed b. Osman:²⁸ Alim ve şair. Konya'da doğmuş, İstanbul'da yetişmiş, müderris ve kadılık yapmıştır. Son olarak Selânik kaçısı iken 1086/1675'te vefat etmiştir. Kabri bugün mevcut olmayan Seyfullah Camii bahçesindedir. Manzum eserleri arasında tefsire dair Miftâh-ı Heftgâne adlı eseri, yedi ayetin manzum tefsiri ve buna uygun hikayeleri muhtevîdir.²⁹

28) Vekâyi', I. 418-9; Sicilli Osmânî, IV. 182; Hediyye, II. 339; Osmanlı Müellifleri, I. 446; İsimler Sözlüğü, s. 317.

29) Vekayi', I. 419.

19(139). ÇÖMEZ KADI

Silifkeli Çömez Kadı Ahmed b. Cafer b. Abdülfettah:³⁰ Tefsir ve fıkıh alimi. Silifke'de doğmuş, eğitimini bitirip müderris ve kadılık yapmıştır. 8. Z.hicce 1091/1680'de vefat etmiştir. Kabri Kaygan Camii yanındadır. Tefsîru Sûreti'l-Furkan adında mufassal bir eseri vardır.³¹

20(140). KARABAŞ VELİ

Arapgirli Allaaddin Uzun Ali:³² Halveti şeyhlerinden, alim. Arapgir (Malatya)'da doğmuş, Kastamonu'da Şeyh Şaban'dan icazet almıştır. Üsküdar'da faaliyet gösterirken Mısır'a sürülmüş, bir ara gittiği hac yolculuğundan dönerken Mısır yakınlarındaki Nahl denilen yerde 1097/1685'te vefat etmiştir. Tefsîru Sûreti Tâhâ adlı bir eseri vardır. (Idâh, I. 306).

21(141). MEHMED EMİN

Şeyhulislam Ankaralı Mehmed Emin b. Hüseyin:³³ Tefsir, hadis ve fıkıh alimi, Osmanlı şeyhulislamı. 1028/1619'da Ankara'da doğmuştur. Müderrislik ve kadılık, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri ve niha-yet şeyhulislamlık yapmıştır. 26 Z.hicce 1098/1678'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Yavuz Selim'de Kovacı Dede yakınlarındadır. Tefsîru Ayeti'l-Kürsî adlı bir eseri vardır.³⁴

30) Vekâyi', I. 476-7; Hediye, I. 163; Osmanlı Müellifleri, I. 269; Bilmen, n. 377; Kehhâle, I. 182; Nüveyhid, I. 83.

31) Osmanlı Müellifleri, I. 269.

32) Sicilli Osmânî, III. 517; Hediye, I. 762; Idâh, I. 306; Osmanlı Müellifleri, I. 148-9; Bilmen, n. 379; Kehhâle, VII. 39; TA, XXI. 251-2.

33) Vekâyi', I. 543-5; Hulâsa, IV. 314; Devha, s. 72-3; Sicilli Osmânî, IV. 188; Hediye, II. 309; Osmanlı Müellifleri, I. 25; GAL, II. 43; Suppl., II. 647; A'lâm, VI. 103; Kehhâle, IX. 234; Nüveyhid, II. 522-3.

34) GAL, II. 647; A'lâm, VI. 103.

22(142). ABDÜLKERİM CELVETİ

İstanbulu Abdülkerim b. Şarkî Karahisarlı Şeyh Veliyyuddin Celvetî:³⁵ Alim ve mutasavvif. İstanbul'da doğmuş, babası tarafından eğitilmiş ve vaizlik yapmıştır. 1100/1688'de vefat etmiştir. Kabri Karacaahmed türbesi yakınlarındadır. Tefsîru Sûreti Yûsuf ile et-Me'âricu'l-Vusûliyye ilâ Ayi'l-Kur'âniyye adlı eserleri vardır.

23(-). ATPAZARI

Şumnulu Atpazari Osman Fazlî b. Fethullah (v. 1102/1691) Lâ-yihatu'l-Berkiyye fi Keşfi'l-Hucub ve'l-Estâr an Vucuhî Esrâri Ba'di'l-Ahadîs ve'l-Ayât adlı eseri vardır. (bk. n. 234).

24(143). HACI EVHAD ŞEYHİ

İstanbulu Hüseyin b. Abbâs:³⁶ Mutasavvif, alim ve şair, Abdülahad Nûrî'nin halifesidir. Süleymaniye Camii vaizliğini yürütürken Çahır 1105/1694'te vefat etmiştir. Kabri Merkez Efendi Dergahı yakınındadır. Vaazlarını derlediği Mecmûati't-Tefâsîr adlı eseri ile Beydâvî tefsirine haşiyesi vardır.

25(144). NİYAZI MISRI

Malatyalı Mehmed b. Ali:³⁷ Mutasavvif, Halvetiliğin Mısır kolunun kurucusu. 1027/1618'de Soğanlı (Malatya)'da doğmuştur. Mardin ve Mısır'da okumuştur. Elmalı'da Ümmi Sinan'dan feyz almış, Bursa'ya yerleşmiştir. Limni'ye sürülmüş ve 20 Receb 1105/1694'te burada vefat eden birer risalesi (Müellif nüshası BEEK-Orhan 690, mecmua içinde) ile Arapça olarak yazılmış Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha (SK-Uşşakî 36/6 Pertev 620/7, bk. Demir, s. 94-6) ve Türkçe olarak yazılmış batını yönden sureyi tefsir eden Tefsîru Sûre-i Yûsuf adlı eserleri vardır.

35) Hediyye, I. 613; Osmanlı Müellifleri, I. 124-5; GAL, II. 430; Bilmen, n. 380; Kehhâle, VI. 7.

36) Vekâyî, II. 94-5; Sicilli Osmânî, II. 143; Hediyye, I. 324; Osmanlı Müellifleri, I. 62; Kehhâle, I. 153; İsimler Sözlüğü, s. 442.

37) Abdülbâkî Gölpinarlı, "Niyazi", İA, IX. 305-7.

26(145). AKSARAYI ŞEYH ALI

Aksaraylı Alf b. Şaban:³⁸ Alim ve mutasavvıf. Tahsilini tamamladıktan sonra memleketinde müderrislik ve uzun yıllar vaizlik yapmıştır. Ayrıca fetva makamına da geçmiştir. 1111/1699'da İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Topkapı dışında Şeyh Mehmed Efendi yakınlarındadır. 36/Yasin 38 ayetini tefsir eden bir risalesi vardır.

27(146). ABDÜLHAY EFENDI

Edirneli Abdülhay b. Saçlı İbrahim Sofu:³⁹ Alim, mutasavvıf. Celveti Şeyhlerinden, Edirne'de doğmuş, bir müddet burada Şeyh olarak kalmış ve İstanbul'a gelmiştir. Son olarak Hüdayi tekkesi Şeyhi iken 129 Receb 1117/1705'te vefat etmiştir. Kabri tekke civarındaki Halil Paşa trbesindedir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Tefsiru Suveri'l-Yâsin ve'l-Feth, ve'r-Rahmân ve'n-Nebe', ve'n-Nâziât ve Abese ve Kvvirat ve'l-İnfitâr ve'l-Leyl ve'l-Kever: Tamamı bir cüz halindedir.⁴⁰

2. Ferhu'l-Beyân li-Husli'n-Nasr ve'l-Emân : Arapça Fetih sresi tefsiridir. 1107 tarihli 58 varaklık bir nüshası SK-Beşir Ağa 34' tedir.

38) Vekâyi', II. 202; Hediye, I. 764; Osmanlı Müellifleri, I. 125; Keh-hâle, VII. 107.

39) Vekâyi', II. 414; Sicilli Osmânî, III. 307; Hediye, I. 509; Osmanlı Müellifleri, I. 125-6; Bilmen, n. 386; Kehhâle, V. 107; Develioğlu s. 10; Nüveyhid, I. 260.

40) Hediye, I. 823.

28(147). SADREDDİNZADE

Şeyhulislam Sadık Mehmed b. Feyzullah:⁴¹ Alim ve şair, Osmanlı Şeyhulislamı, Şirvanlı Sadreddin'in torunlarından. 16 C.ewel 1040/1630'da doğmuş, müderrislik, kadılık, Anadolu ve Rumeli kadiaskerlikleri ve nihayet şeyhulislamlık yapmıştır. 7 Ramazan 1121/1709'da vefat etmiştir. Kabri Fındıklı Camii önündedir. Tefsirle ilgili bahislerden oluşan et-Tahrîrat adlı bir eseri vardır.⁴²

29(148). KARA HALİL

Boyabatlı (Birgili) Kara Halil b. Hasan b. Mehmed:⁴³ Fıkıh alimi. Birgi'ye bağlı bir köyde doğmuştur. Tahsilden sonra Mekke ve İstanbul kadılıkları, Anadolu ve Rumeli kadiaskerlikleri yapmıştır. 15 Şaban 1123/1711'de vefat etmiştir. Kabri Eyüp'tedir. Tefsîru Sûreti Tebâreke isimli iki eseri vardır.⁴⁴

30(149). TAHLAVİ

Ömer b. Alî et-Tahlâvî: 1126/1714'te vefat etmiştir. Risâle fi Kavlihî Taâlâ innema Ya'muru Mesacide'llah ..." (9/118) adlı bir eseri vardır.⁴⁵

41) Vekâyi', II. 313-4; Silku'd-Dürer, II. 202; Devha, s. 77-8; Sicilli Osmânî, III. 188-9; Osmanlı Müellifleri, I. 342-3; Mirât-ı İstanbul I. 337; Osmanlı Tarihi, III/2, 488; Nüveyhid, II. 775, Altınsu, s. 103-4.

42) Silku'd-Dürer, II. 202.

43) Vekâyi', II. 329; Sicilli Osmânî, II. 290-1; Hediyye, I. 354-5; Osmanlı Müellifleri, I. 403; Bilmen, n. 387; A'lâm, II. 317; Keh-hâle, IV. 117; Nüveyhid, I. 175.

44) Sicilli Osmânî, II. 291.

45) Suppl., II. 652.

31(150). BEDREDDİN VANI

Vanlı Bedreddin Ömer b. Nuh:⁴⁶ Tarih ve tefsir alimi. 1074/1663'te Van'da doğmuş ve orada okumuştur. Müderrislik ve kadılık yapmış, 19 Safer 1126/1714'te Van'da vefat etmiştir. Enîsu'r-Rems fî Tefsîri Ayeti Ceryi'ş-Şems adıyla yâsin 38 ayetini tefsir eden bir risalesi vardır.⁴⁷

32(151). TERZİZEDE

Manastırlı Terzizâde Kadı Mahmud b. Ahmed:⁴⁸ Tefsir ve fıkıh alimi. Kadılık ve tezkirecilik yapmıştır. 1126/1714'te Hicaz'da vefat etmiştir. Tefsirle ilgili bir risalesi vardır.

33(152). MEKKİZEDE

Mehmed Tâhir b. Mehmed Mekki:⁴⁹ Alim ve şair. Mekke'de doğmuş, tahsilden sonra müderrislik ve Kudüs kadılığı yapmıştır. İstanbul'a geldiği bir sırada 11 Z.ka'de 1128/1716'da vefat etmiştir. Kabri Emir Buhari yakınlarındadır. Tefsîru Sûreti'l-İhlâs adında biri Türkçe, diğeri Arapça iki risalesi vardır.⁵⁰

34(153). CABİZEDE

İstanbulu Halil Fâiz b. Mustafa b. İsa:⁵¹ Astronomi alimi, şair 1080/1670'te Yedikule'de doğmuş, tahsilden sonra müderrislik yapmıştır. 11. C. ewel 1134/1722'de intihar ederek hayatına son vermiştir. Kabri Yedikule Kirişhane Mezarlığındadır. Yûnus 90 ayetini tefsir eden bir risalesi vardır.⁵²

46) Hediye, I. 798; Osmanlı Müellifleri, I. 258-9; Kehhâle, VIII. 5; Nüveyhid, I. 402.

47) İdâh, I. 149.

48) Osmanlı Müellifleri, I. 402.

49) Vekâyi', II. 390-1; Sicilli Osmânî, III. 242; Hediye, II. 313; Osmanlı Müellifleri, II. 297; Kehhâle, X. 102; Nüveyhid, II. 541.

50) İdâh, I. 305.

51) Vekâyi', II. 741-2; Silku'd-Dürer, II. 105; Sicilli Osmânî, IV. 2; Hediye, I. 355; Osmanlı Müellifleri, III. 264-6; Kehhâle, III. 128; İsimler Sözlüğü, s. 123.

35(154). SÜLEYMAN FAZİL

İstanbulu Süleyman Fazıl b. Ahmed b. Mustafa:⁵³ Fıkıh, kıraat tefsir ve hadis alimi. İstanbul'da doğmuş, tahsilden sonra Ayasofya vaizi olmuştur. 1134/1721'de vefat etmiştir. Kabri Okmeydanı İnciler Tekkesi yanındadır. Ali İmran 108 ayetini tefsir eden bir risalesi vardır.⁵⁴

36 (-). BURSEVİ İSMAİL HAKKI

Bursalı Ebulfida Şeyh İsmail Hakkı b. Mustafa (v. 1137/1725) çeşitli ayetleri tefsir eden risaleleri vardır (bk. n. 96).

37(155). TARSUSİ

Tarsuslu Müfti Mehmed b. Müfti Ahmed b. Mehmed:⁵⁵ Tefsir ve fıkıh alimi. Mir'at haşiyecisi. Tarsus'ta doğmuş, tahsilini müteakib Tarsus müftülüğü yapmıştır. 1145/1732'de vefat etmiştir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Tefsîru Sûreti Lokman .
2. Tefsîru Sûreti ve'l-Asr ve'l-Kevser.

38(156). SAÇAKLIZADE

Maraşlı Saçaklızâde Mehmed b. Ebubekir:⁵⁶ Geniş ve derin ilmiyle tanınmış alim. Maraş'ta doğmuş, eğitimini bitirdikten sonra Ab-

53) Vekâyi', II. 678-80; Hediyye, I. 403; Osmanlı Müellifleri, I. 325; Kehhâle, IV. 254, 272.

54) Osmanlı Müellifleri, I. 325.

55) Tekmile, s. 63-4; Hediyye, II. 309; Osmanlı Müellifleri, I. 348; Mu'cemu'l-Matbû'ât, II. 1238; A'lâm, VI. 12; Kehhâle, IX. 8; Nüveyhid, II. 486.

56) Saçaklızâde, Tertîbu'l-Ulûm, Beyrut 1408/1988, s. 51-6 (muhakkikin önsözü).

dülğanî Nablusî'den tasavvufu öğrenmiş ve Maraş'a dönmüştür. Burada tedris ve vaaz ile uğraşmıştır. 1145/1732'de vefat etmiştir. Otuza yakın eserleri arasında tefsire dair olanları şunlardır :

1. Hâşiye âlâ Tefsîri'l-Beydâvî : KRK 62.
2. Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf : Bakara suresi üzerindedir.
3. Aynu'l-Hayât fi Beyâni'l-Münâsebât fi Sûreti'l-Fâtiha : Fatiha suresi tefsiridir. Nehru'n-Necât ismiyle yine müellif tarafından şerhedilmiştir.⁵⁷
4. Gâyetu'l-Burhân fi Beyâni A'zami Ayetin fi'l-Kur'ân : Ayetu'l-Kürsi tefsiridir.
5. Risâle fi Ayâti'l-Müteşâbihât : SK-İbrahim 411/12.

39(157). YAKUB AFVÎ

Amasyalı Ya'kub Afvî b. Odabaşı Şeyhi Fenayi Mustafa:⁵⁸ Celvetiye tarikatı şeyhlerinden. 1089/1678'de doğmuş, tahsilden sonra tasavvufu seçmiş, bir müddet vaizlik yaptıktan sonra serbest irşad yolunu tercih etmiştir. 15 Ramazan 1149/1736'da Üsküdar'da vefat etmiştir. Kabri Karacaahmet yakınlarındadır. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Neticetu't-Tefâsir: Arapça Yûsuf Sûresi tefsiri. 1133/1721 yılında yazılmıştır. Yazma nüshaları pek çoktur. Ayrıca İstanbul'da basılmıştır (İstanbul 1266, 1318).
2. Tuhfetu'l-Vu'âz : 140 ayetin vaaz üslubuyla tefsiridir. Ruhu'l-Beyân, Râzî, Ebu'l-Leys, Tibyan ve Teyisir adlı tefsirlerden nakillerde bulunmaktadır.⁵⁹

57) Hediye, II. 322.

58) Tekmile, s. 436-44; Sicilli Osmâni, IV. 649; Hediye, II. 547; Osmanlı Müellifleri, I. 201-2; Mu'cemu'l-Matbûat, s. 1344-5; Suppl. II. 434, 653-663; A'lâm, VIII. 202; Kehhâle, XIII. 252; Nüveyhid, II. 741.

59) Yıldız, Burûsevî, s. 630-1.

40(158). ŞEYHULİSLAM MEHMED ES'AD

Şeyhulislam Mehmed Es'ad b. Şeyhulislam Ebu İshak İsmail:⁶⁰ Dini ilimler alimi, Osmanlı Şeyhulislamı, şair. Z.ka'de 1096/1684'te İstanbul'da doğmuş, müderrislik, kadılık, müfettişlik, fetva eminliği, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri ve nihayet şeyhulislamlık yapmıştır. Bu görevden azledilip Gelibolu'ya sürülmüş, sonra izinle İstanbul'a gelmiştir. 10 Şevval 1166/1753'te vefat etmiştir. Kabri Yavuz Selim civarlarındadır. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Tefsîru Ayeti'l-Kürsi: Türkçe küçük bir risaledir. Nüshaları: Topkapı-Hazine 32; SK-Lala İsmail 8/2, İzmirli 3692/1, H. Hüsnü 80/2, 80/3, Şazeli 5.

2. Tefsîru Ayeti'n-Nasr (24/35)

3. Hulâsatu't-Tebyîn fi Tefsîri Sûreti Yâsin : SK-Halet 23/2, 44, 771/3, M. Arif-M. Murad 163.

4. Tefsîru Sûreti'n-Nebe'⁶¹

41(159). DAVUD KARSI

Karslı Davud b. Mehmed:⁶² Hadis, kelim alimi. Kars'ta doğmuş, İstanbul ve Mısır'da okumuştur. Vefatı 1169/1756'dan sonradır. Kabri Birgi'de Birgivi Mehmed'in yanındadır. Tefsire dair bir risalesi vardır.

60) Devha, s. 96-7; Tekmile, s. 227-32; Sicilli Osmânî, I. 333-4; Hediye, II. 329; Osmanlı Müellifleri, I. 238-9; GAL, II. 424; Osmanlı Tarihi, IV/2, 476-9; Kehhâle, IX. 52; Altınsu, s. 132-33.

61) Kehhâle, IX. 52.

62) Hediye, I. 363; Osmanlı Müellifleri, I. 309; A'lâm, II. 334; Kehhâle, IV. 142.

42(-). AKKİRMANİ

Akkirmânî Mehmed b. Kefevî Hacı Hamid Mustafa (v. 1174/1760) Tefsîru'l-Besmele ve Şerhu'l-Hamdele isimli eserlere sahiptir. (bk. n. 254).

43(160). HADİMİ

Hadimi Ebu Said Mehmed b. (Mehmed b.) Mustafa b. Osman:⁶³ Alim ve mutasavvıf, Tarikat-ı Muhammediye Şerhî'nin yazarı. 1113/1701'de Konya Hadim'de doğmuştur. Eğitimi İstanbul'da bitirip memleketinde tedris ile uğraşmış, 1176/1763'te vefat etmiştir. Şöhretine binsen padişah onu İstanbul'a çağırılmış ve Ayasofya Camii'nde Fatiha sûresini tefsir etmesini istemişti. Verdiği bu vaaz dönemin alimleri tarafından takdirle karşılanmıştır. Hadimi'nin tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Hazâinu'l-Cevâhir ve Mehâzinu'z-Zavâhir : Besmele üzerine yazılan bu eser daha çok Risaletu'l-Besmele veya Şerhu'l-Besmele olarak bilinir. Matbudur. (İstanbul 1261).

2. Tefsîru Sûreti'l-İhlâs.

3. Risâle fî Tefsîri Kavlihi Taâlâ "inne ba'da'z-Zanni İsmun

. . ."

4. Risâle fî Tefsîri Kavlihi Taâlâ "Kuli'llahumme Malike'l-Mülki . . ."

5. Risâle fi Tefsîri Kavlihi Taâlâ "ve mâ Teşâüne illa en Ye-şâe'llah . . ."

6. Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beydâvî : Nebe' sûresi üzerindedir.⁶⁴

63) Veli Ertan, "Mevlana Müfti Ebu Said Muhammed Hadîmi", Diyanet Dergisi, XXIV/3 (Temmuz-Eylül 1988), s. 89-94.

64) Osmanlı Müellifleri, I. 296-8; GAL, II. 351; Suppl., 434, 663-4; Kehhâle, XI. 213, 301, XII. 31, 238.

44(161). İRFANİ

Dârendeli Abdullah İrfânî b. Mehmed:⁶⁵ Alim ve mutasavvıf. şair. 1484/1770'ten sonra Dârende'de vefat etmiştir. el-Fevaidu'l-Latife adında Bismelenin şerhine dair bir risalesi vardır. Bir nüshası BEEK-Ulucami 483'tedir.

45(162). KARAMANİ

Karamanlı Ahmed b. Hasan : Alim birisi olup 1190/1776'dan sonra vefat etmiştir. Tuhfetu'l-Besmele isimli bir eseri vardır.⁶⁶ Bir nüshası SK-Antalya Tekelioğlu 804/1'dedir.

46(163). HASAN PAŞAZADE

Karahisarlı Mehmed Said b. Seyyid Hasan Paşa:⁶⁷ İlim adamı. 1154/1742'de doğmuş, eğitimini müteakib müderrislik, Galata, Mısır, Medine ve İstanbul kadılıklarında bulunmuştur. 1190/1776'da İstanbul İncir Köyünde vefat etmiştir. Kabri Göksu'dadır. Tefsîru Sûreti'l-Zilzâl adlı bir eseri vardır.

47(164). EBUBEKİR AMİDİ

Diyarbakırlı Küçük Ahmedzade Ebû Bekir:⁶⁸ Alim ve yazar 1190/1776'da Diyarbakır'da vefat etmiştir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Tefsîru'l-Fâtiha :
2. Risâletu'l-Müteşâbihât
3. Hâşiye alâ Tefsiri'l-Beydâvi.

65) Hediye, I. 484; Osmanlı Müellifleri, I. 129; Kehhâle, VI. 118.

66) Osmanlı Müellifleri, I. 297, n. 2.

67) Sicilli Osmânî, III. 32; Hediye, II. 343; Osmanlı Müellifleri, I. 327; Bilmen, n. 409; A'lâm, VI. 140; Kehhâle, X. 28; Nüveyhid, II. 532.

68) Osmanlı Müellifleri, I. 240.

48 (-). ABDULLAH HADİMİ

Hâdimli Abdullah b. Ebû Saîd Mehmed (v. 1192/1778). Mü'minûn sûresinin 1. ayetini tefsir eden bir risale ile hurûf-ı mukattaa hakkında başka bir risale yazmıştır.⁶⁹ (bk. n. 257).

49(165). İSKİLİBİ

İskilipli Yusuf b. Osman:⁷⁰ Süleymaniye Camii vaizlerinden. 1199/1785'te vefat etmiştir. Topkapı'da medfundur. el-Mevâhibu'l-İlâhiyye ve'l-Atiyyetu's-Subhâniyye adlı bir eseri vardır.

50(166). HOŞNAVİ

İsa b. Ahmed b. Mikâil es-Sehrânî:⁷¹ Fakih ve müfessir. Kerkük müftülüğü yapmıştır. 1200/1786'dan sonra vefat etmiştir. Meryem'den Kur'an'ın sonuna kadar bir Tefsîru'l-Kur'ân'ı, Bağdat valisi vezir Süleyman Paşa adına yazdığı Tefsîru Sûreti'l-Feth'i ve Türkçe te'lif ettiği Tefsîru Sureti'l-İhlas'ı vardır.

51(167). İSPİRİ

İspirli Ömer b. Ali b. İbrahim b. Halil:⁷² Fatih dersiamlarından. İspir'de doğmuş, tahsilden sonra müderrislik ve Üsküdar naibliği yapmıştır. 1202/1788'de vefat etmiştir. er-Risaletu'l-Hüdiyye fi Tefsiri Ayetin fi Kıssati'n-Nuhiyye adlı bir eseri vardır.

69) Osmanlı Müellifleri, I. 298.

70) Sicilli Osmânî, IV. 666; Hediyye, II. 570; Kehhâle, XIII. 317; Nüveyhid, I. 748.

71) Hediyye, I. 812; Nüveyhid, I. 407.

72) Sicilli Osmânî, III. 595; Hediyye, I. 799; Osmanlı Müellifleri, I. 367; GAL, II. 429; Kehhâle, VII. 297; Nüveyhid, I. 398-9.

52(168). MÜSTAKİMZADE

İstanbulu Süleyman Sa'deddîn b. Abdurrahman:⁷³ Alim ve mu-
tasavvıf, çok yönlü velüd bir müellif. 1131/1719'da İstanbul'da doğmuş,
tahsilini müteakiben bir kaza arpalığı kendisine verilmiştir. 1202/1788'
de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Zeyrek'te Soğukkuyu Medresesi
yanındadır. Hemen her konuda 80'i aşan eseri vardır. Tefsire dair Kur'
an öğrenmeye teşvik için 1191'de yazdığı Tefsîru'l-Fatihası (Üniversite
AY 7428, Yıldız 3700/170, SK-Pertev Paşa 625 bk. Demir, s. 98-100)
ve bir de Kur'an'ın isimlerini açıklayan üç beyitlik Esâmi-i Kur'an
adlı bir risalesi vardır.⁷⁴

53(169). HACI EMİRZADE

Güzelhisarlı Hacı Emirzade Alim Mehmed b. Hamza:⁷⁵ Dini
ilimler alimi. Aydın Güzelhisar'da doğmuş, uzun yıllar Aydın müftülüğü
yaptıktan sonra 1204/1789'da vefat etmiştir. Kabri Zeynizade'nin ya-
nındadır. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Ezhâru't-Tenzîl: Nüshalar : Bayezid 249/11; SK-Aşîr 4.
2. Tefsîru Sureti'l-lhlâs : Üniversite AY 1784.
3. Tefsîru Sûreti'l-Felak : MK-Feyzullah 25
4. Tefâsîru Da'avâti'l-Furkâniyye : SK-İzmir 335.

73) Mustakîmzâde, Tuhfe-i Hattâtîn, İstanbul 1928, s. 1-85 (İbnülemin
M. K. İnal'ın mukaddimesi).

74) Müstakîmzâde, Aynı eser, s. 72 (mukaddime).

75) Hediyye, II. 265, 346; Osmanlı Müellifleri, I. 362; Aydın Müellif-
leri, s. 72-3; GAL, II. 437; Suppl., II. 648-9; Bilmen, n. 416;
Kehhâle, IX. 271; Nüveyhid, II. 525.

54(170). GELENBEVİ

Gelenbevi İsmail b. Mahmûd:⁷⁶ Dini ilimler alimi ve matemâ-
tikçi. 1143/1730'da Gelenbe'de doğmuş, Mestçizade Osman ve Müftiza-
de Mehmed'den okumuş, Yenişehir Mollası olmuş ve nihayet 1205/1790
da vefat etmiştir. Risâle fi Tefsîri ba'di'l-Ayât Redden li'l-Mu'tezile
(SK-M. Hafid 447/7) adlı eseri amelsiz imanın fayda vermeyeceğinden
bahsetmektedir.⁷⁷ Yine Risâle Tefealleku bi-Kavlihi Taâlâ "veku Ali-
mel'lahu fihim Hayran le-Emeahüm" (SK-Kasideczade 723, Giresun
106) adlı eseri de kelami konular üzerinde durmaktadır.⁷⁸

55(171). HADDADİ

Bilecikli Hüseyin Haddâdî b. Mehmed:⁷⁹ Tefsir ve lugat alimi.
1207/1793'ten sonra vefat etmiştir. Mi'râcu'd-Dirâye adında tefsirle
ilgili bir eseri vardır.⁸⁰

56(172). AMİDİ

Amidî Ali b. Muhammed el-Hazûri:⁸¹ Müfessir ve fakih. Amid
müftülüğü yapmıştır. 1210/1795'te vefat etmiştir. Mühmel (noktasız)
harflerle yazılmış Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha adlı bir eseri vardır.

57(173). TATARCIKZADE

Kırımlı Tatarcıkzâde Abdullah b. Osman:⁸² Fıkıh alimi. 1145/
1732'de doğmuş, tezkirecilik, müfettişlik, kadılık, Anadolu ve Rumeli
kadiaskerlikleri yapmıştır. 1211/1796'da vefat ederek Edirnekapı dışına
gömülmüştür. "Yevme Ye'tî ba'du Ayâti Rabbik ..." ayetini tefsir
eden bir risalesi vardır.

76) Abdülkuddüs Bingöl, Gelenbevi İsmail, Ankara 1918, s. 1-101.

77) bk. Aynı eser, s. 50-2.

78) bk. Aynı eser, s. 52-3.

79) Hediyye, I. 328; Kehhâle, IV. 47; Nüveyhid, I. 160.

80) İdâh, II. 511.

81) Hediyye, I. 772; Kehhâle, VII. 190; Nüveyhid, I. 386-7.

82) Sicilli Osmâni, III. 340; Hediyye, I. 488; Nüveyhid, I. 316.

58(174). HANIF İBRAHİM

İstanbulu Hanif İbrahim b. Mustafa:⁸³ Tefsir alimi. İstanbul'da doğmuş ve yetişmiş, bir ara cezbeyle kapılmışsa da kurtularak kendini eser te'lifine vermiştir. 1217/1802'de vefat etmiştir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Tefsîru Ayeti "inne'llahe Tenhâ ani'l-Fahşâ . . ."
2. er-Râsîh fi'l-Mensûh ve'n-Nâsîh⁸⁴
3. Letâifu't-Tefsir:⁸⁵ Nüshası SK-Lala İsmail 19.
4. Tefsîru Seb'i Suver : Daha, İnşirah, Tîn, Kadr, Asr, Kevser ve İhlas sureleri tefsiri.

59(-). MANTIKİ MUSTAFA

Florinalı Mantıkî Mustafa b. İsmail (v. 1244/1828), II. Mahmud'a takdim ettiği "inne'llahe Ye'muru bi'l-Adli ve'l-İhsan . . ." ayetini tefsir eden risalesi vardır (bk. n. 267).

60(175). SEHRANI

Diyarbakırlı Sadullah Sa'id b. İsmail Mâvilî Sehrani:⁸⁶ Tefsir ve fıkıh alimi. Diyarbakır'da doğmuş, İstanbul'da okumuştur. Uzun yıllar memurluk yaptıktan sonra Mısır'da Bulak Matbaası musahhihliği yapmıştır. 1247/1831'de vefat etmiştir. Nasr suresini tefsir eden er-Risâletu'l-Fethiyyetu'l-Mahmûdiyye fî Beyâni'l-Merâtibi'l-Cevleti'l-Aliyye adlı eseri vardır.

83) Sicilli Osmânî, II. 258; Hediyye, I. 39; Osmanlı Müellifleri, I. 281-3; Kehhâle, I. 113; Nüveyhid, I. 22.

84) İdah, I. 546.

85) İdah, II. 403.

86) Hediyye, I. 386-7; Sicilli Osmânî, III. 23; Kehhâle, IV. 219; Nüveyhid, I. 207.

61(176). GAZZIZADE

Bursalı Gazzizade Abdüllatif b. Mehmed b. Mustafa Nesib:⁸⁷ Alim ve mutasavvıf, Halveti şeyhi. Bursa'da doğmuş, vaaz ve irşad ile uğraşmış ve 1247/1831'de yine Bursa'da vefat etmiştir. Futûhât-i Kenzi'l-Kur'ân adını taşıyan Türkçe Fatıha suresi tefsiri vardır. Müellif nüshası BEEK-Orhan 219 numaradadır. 220 ve 221'de başka bir nüsha bulunmaktadır.

62(177). ABDULLAH ZÜHDİ

Tireli Abdullah Zühdî:⁸⁸ Arap dili ve fıkıh alimi. 1249/1833'te vefat etmiştir. Bazı ayetleri tefsir eden risaleleri vardır.

63(178). ABDULLAH EYYUBİ

İstanbulu Abdullah b. Mehmed Salih b. İsmail:⁸⁹ Tefsir, hadis, fıkıh, kıraat ve Arap dili alimi, mutasavvıf. 1172/1759'da Eyüp'te doğmuş, tahsilden sonra Sultan Ahmed Camii vaizliği yanında dersler de vermiştir. 1252/1836'da vefat etmiştir. Kabri Ebu Eyyub el-Ensari'nin ayak ucuna yakındır. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Rahmâniyye mine't-Tefsîr
2. Tefsîru Sûreti'l-Feth.
3. Levâmi'u'l-Bedr fi Bustâni Nâzime'z-Züher :⁹⁰

87) Hediyye, I. 618; Osmanlı Müellifleri, I. 138; Bilmen, n. 421; Kehhâle, VI. 14; Nüveyhid, I. 302.

88) Osmanlı Müellifleri, I. 378; Aydın Müellifleri, s. 74-5.

89) Sicilli Osmâni, III. 396; Hediyye, I. 489; Osmanlı Müellifleri, I. 379-81; Mu'cemu'l-Matbû'ât, s. 502; Bilmen, n. 424; A'lâm, IV. 131; Kehhâle, VI. 123; Nüveyhid, I. 326.

90) İdâh, II. 414.

64(179). ABDULMUHSİNZADE

Seyyid Halil b. Abdulmuhsin, XIII/XVIII. yy. ortalarında yaşamış bir alimdir. Terceme-i Nuhbeti'l-Menkül fi Kavlihi Taâlâ "ve mâ Muhammed İllâ Rasûl . . ." adıyla 1252/1836'de bir eser yazmış ve bu çalışma 1254/1838'de İstanbul'da basılmıştır.

65(180). GÖZÜBÜYÜKZADE

Kayserli Davud b. İbrahim:⁹¹ Tefsir, fıkıh, Arap dili alimi. Kayseri'de doğmuş, Hadîmî'ye talebelik etmiştir. 1253/1837'de Hadîm'de vefat etmiştir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Tefsîru Cüz'in-Nebe

2. Terceme-i Sûreti'd-Duha ve'l-Kadr ve'l-Asr : İstanbul 1287/1872.

3. Risâle fi Hakki'l-Besmele ve'l-Hamdele: İstanbul 1259.

4. İrşâdu'n-Nâsîhin fi Tefsiri Ba'di'l-Ayât : İstanbul 1259.

66(181). KADIZADE

Tokatlı Kâdîzâde Mehmed Tahir b. Ömer:⁹² Alim, Osmanlı şeyhulislâmı. Aslen Tokatlıdır. İstanbul'da okumuş, kadılık, müderrislik. Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleriyle şeyhulislamlık yapmıştır. 27 Receb 1254/1838'de vefat etmiştir. Kabri Eyüp'te Bostan İskeleyi mezarlığındadır. Tefsîru Sûreti'l-İhlâs adlı bir eseri vardır.

91) Hediyye, I. 41; Osmanlı Müellifleri, II. 8-9; Mu'cemu'l-Matbû'ât, s. 1578; Bilmen, n. 425; Kehhâle, I. 54, 105; Nüveyhid, I. 21-2; Kayseri Uleması, s. 64.

92) Devha, s. 128-9; Sicilli Osmânî, III. 246; Hediyye, II. 313; Osmanlı Müellifleri, I. 350; Bilmen, n. 426; Kehhâle, X. 99; Nüveyhid, II. 541; Altınsu, s. 186-7.

67(182). MEHMED SAİD

Kayserili Mehmed Said b. Abdullah:⁹³ Alim ve mutasavvif. Nakşibendî şeyhi. Kayseri'de doğmuş, tasavvufa intisab ederek vaaz ve irşadla uğraşmıştır. 1257/1841'de vefat etmiştir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Tefsîru Sureti ve'l-Adiyât : SK-H. Hayri-Abdullah 36, 5512
2. Tefsîru Sûreti ve'd-Duhâ :

68(183). SEYYİD ABDÜSSELAM

Mardinli Seyyid Abdüsselam b. Ömer b. Mehmed:⁹⁴ Fıkıh, tefsir, hadis alimi, Mardin müftüsü. 1200/1786'da Mardin'de doğmuş birçok şehirde öğrenim görmüş. Mardin müftülüğü yanında tedris ile de uğraşmıştır. 1259/1843'te vefat etmiştir. Kabri Tekke mahallesindedir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Şerhu'l-Fâtihati's-Şerife : Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa adına noktasız harflerle yazılmıştır.
2. Risâle fi'r-Red ale't-Tâinîn fi l'câzi'l-Kur'ân

69(184). RUHİZADE

Nevşehirli Ruhîzade Hâdim Ahmed:⁹⁵ Alim, Nevşehir müftülüğü yapmıştır. 1260/1844 dolayında vefat etmiştir. İnsan 30 ayetini tefsir eden bir risalesi vardır.

93) Hediye, II. 367; Osmanlı Müellifleri, I. 89; Bilmen, n. 428; Kehhâle, X, 232; Nüveyhid, II. 563.

94) Hediye, I. 574; Osmanlı Müellifleri, I. 381-2; Suppl., II. 780; Bilmen, n. 430; A'lâm, IV. 6-7; Kehhâle, V. 229; Nüveyhid, I. 283.

95) Osmanlı Müellifleri, I. 285.

70(185). SAHHAFLAR ŐEYHİZADE

Sahhaflar Őeyhizade Vak'anivüs Mehmed Es'ad:⁹⁶ Tarihçi. Kadıaskerlik, gazetecilik ve vakanüvislik yapmıştır. 1264/1848'te vefat etmiş ve Yerebatan'da kendi kütüphanesinin bahçesine gömülmüştür. Bakara 112 ayetini tefsir eden bir risalesi vardır.

71(186). RAGIB AMİDİ

Diyarbakırlı Hacı Mehmed Ragib:⁹⁷ Arap dili alimi. Tahsilden sonra memleketinde tedris ile uğraşmış, 1264/1847'de vefat etmiştir. Kabri, kendi yaptırdığı medresenin avlusundadır. Risaletu'l-Muhimme fi Tefsiri'l-Ayât ve Serhi'l-Ahâdisi'l-Varide fi Hakkı'l-Guzât adlı bir eseri vardır.

72(187). ADALI HOCA

Adapazarlı Hoca Mehmed b. Osman Hilmi:⁹⁸ Dini ilimler alimi. Aslen Ankaralıdır. Adapazarı müftülüğü yapmıştır. Kudüs kadılığı ve Safranbolu müftü vekilliklerinde de bulunmuştur. 1278/1861'de Safranbolu'da vefat etmiştir. Tefsiru Sûreti'l-Vâkıa adlı matbu (İstanbul 1288, 1310) mufassal eseri bazı tefsirlerden derlemedir.

73(188). EVLİYAZADE

Kütahyalı Şeyh Evliyazade İsmail Hakkî :⁹⁹ Alim ve mutasavvıf, Naksibendî Şeyhi. 1282/1865'te Kayseri'de vefat etmiştir. Çeşitli konulara dair bazı ayetlerin tefsirini tasavvufi ve ahlaki açıdan inceleyen Miftahu't-Tefâsîr isimli bir eseri vardır. 1286/1869'da İstanbul'da basılan (Tophane-i Amire Matbaası, 413 s.) kitap Bursevî'nin Ruhu'l-Beyan'ından alınmadır.¹⁰⁰

96) Sicilli Osmâni, I. 339-40; Osmanlı Müellifleri, III. 24-6.

97) Osmanlı Müellifleri, I. 317.

98) Hediyye, II. 377; Osmanlı Müellifleri, I. 215-6; Huzur Dersleri, II. 191-2; Kehhâle, X. 282.

99) Osmanlı Müellifleri, I. 38.

100) bk. Yıldız, Burüsevi, s. 638.

74(189). SADIK PRAVADI

Pravadi Hoca Sadık:¹⁰¹ Tefsir ve hadis alimi. Bulgaristan'ın Pravadi kasabasıdır. İstanbul'da okumuş ve burada yaşamıştır. Sarıyerli olarak ta anılır. 1290/1873'te vefat etmiş ve Beykoz'da gömülmüştür. Bazı surelerin tefsirini ihtiva eden bir eseri vardır.

75(190). HAMİD KARSI

Karslı Hamid b. Abdullah:¹⁰² Alim ve şair. Tahsilden sonra memleketinde görev yapmış, 1291/1874'te vefat etmiştir. Tefsiru Süreti Abese adlı eseri vardır.

76(191). OSMAN NECATI

Tophane Müftüsü Eskişehirli Osman Necâti b. Ali:¹⁰³ Tefsir. Hadis alimi. 1226/1811'de Eskişehir'de doğmuş, Kayseri'de okuduktan sonra İstanbul'da müderrislik yapmıştır. 1293/1876'da vefat etmiştir. Kabri Karacaahmet'tedir. Nebe' cüzü üzerine yazdığı Türkçe mufassal tefsiri Tefsir-i Necâti adını taşımaktadır. 1288/1871'de İstanbul'da basılmıştır. (Mühendishane Matbaası, 218 s.)

77(192). YANYALI ÖMER LÜTFİ

Yanyalı Ömer Lütfi:¹⁰⁴ Tefsir alimi. Mahmudiye ve Süleymaniye müderrislikleri yanında 1294-98 yılları arasında huzur dersleri muhatap ve mukarrirliklerinde bulunmuştur. Bu dersler sırasında verdiği derslerin Türkçe bir risalede toplamıştır. 54 varaklık nüsha Topkapı III. Ahmed 3525'tedir.

101) Osmanlı Müellifleri, I. 343-4.

102) Hediye, I. 261; Osmanlı Müellifleri, I. 285; Bilmen, n. 436; Kehhâle, III. 179; Nüveyhid, I. 133.

103) Sicilli Osmâni, III. 449-50; Osmanlı Müellifleri, I. 330; Bilmen, n. 437; Huzur Dersleri, II. 311.

104) Huzur Dersleri, II. 863.

78(193). HACI TORUN

Kayserili Çukurluzâde Mehmed Salih b. Ahmed:¹⁰⁵ Tefsir, kıraat fıkıh alimi, mutasavvıf. 1214/1799'da Kayseri'de doğmuştur. Tahsilden sonra vaizlik ve tedrisle uğraşmıştır. 1302/1884'te Kayseri'de vefat etmiştir. Kıraata dair Risâletu'l-İndirâciyye adlı risalesi ile Kur'anî rumuzlardan bahseden İşârâtu'l-Kur'an adlı eseri vardır. 1255/1839'da tasnif edilmiştir. Torunlarından Kayserili Nûh b. Hacı Osman (v. 1335/1919'dan sonra)¹⁰⁶ bu eseri tamamlamak üzere Rumûzat-ı Furkâniye adlı eseri yazmıştır.

79(194). AHMED KEMAL PAŞA

İstanbulu Ahmed Kemal Paşa:¹⁰⁷ Edib. Aslen İstanbulludur. Dış ülke sefirlikleriyle çeşitli nazırlıklarda bulunmuştur. 1304/1887'de vefat etmiştir. Kabri Süleymaniye haziresindedir. en-Nevâdir ve'l-Letâif fi Tefsiri'l-Ayâti'lleti İhtevet ale'n-Nükel ve'z-Zarâif adlı eseri vardır.¹⁰⁸

80(195). HASANZADE

Ödemişli Hacı Mustafa Hamdî b. Hasan:¹⁰⁹ Tefsir alimi. 1308/1890'da vefat etmiştir. Bazı ayetlerin muhakemeli bir şekilde tefsir edildiği Ta'birât-ı Kur'âniyye adlı eseri vardır.

81(-). MEHMED RAİF

İstanbulu Mehmed Raif (v. 1309/1891) Tefsiru Sûreti Yûsuf adlı eseri yazmıştır (bk. n. 111).

105) Hediyye, II. 384; Osmanlı Müellifleri, I. 285-6; Kehhâle, X. 84; Kayseri Uleması, s. 65-70; Nüveyhid, II. 532.

106) bk. Osmanlı Uleması, IV-V. 291.

107) Hediyye, I. 191; Osmanlı Müellifleri, II. 395-6; Kehhâle, II. 54; Nüveyhid, I. 56.

108) İdâh, II. 682.

109) Aydın Müellifleri, s. 80-1.

82(196). MUALLİM NACI

İstanbullu Ömer Hulûsî b. Sarrâç Ali:¹¹⁰ Edîb ve muharrir. Muallim Nacî olarak tanınır. 1850'de Fatih'te doğmuş, resmî görevlerde bulunmuş ve 1310/1893'te İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri II. Mahmud'un türbesi avlusundadır. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Muama-yı İlâhî : Hurufi mukattaa hakkında Fahreddin Râzî'den özet tercemedir. 1308'de İstanbul'da basılmıştır.

2. Tefsîru Sûreti'l-İhlâs : Râzî tefsirinden özet terceme. 1304'te İstanbul'da basılmıştır.

3. İ'caz-ı Kur'ân : Râzî tefsirinden Fatiha suresinde geçen "esrâr-ı akliyye" kısmının tercemesidir. 1301/1884 ve 1308/1891'de İstanbul'da basılmıştır.

83(197). VECİHÎ

Paşazâde Kemal İsmail Sâdık Vecîhî:¹¹¹ Alim, A'yan Meclisi üyesi. 1310/1893'te İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Dügümlü Baba Tekkesindedir. Tefsîru Sûreti'l-İhlâs adında bir eseri vardır.

84(198). MEHMED SABİT

Kayserili Mehmed Sabit:¹¹² Din alimi. 1311/1893'te Kayseri'de vefat etmiştir. Kabri Kurşunlu Camii yakınındadır. Mir'âtu'l-Hâmidîn fî Keşfi Esrâri'l-Muhakkîkîn adlı matbu (İstanbul 1309) bir Fatiha suresi tefsiri vardır.

110) Fevziye Abdullah, "Nâcî", İA, IX. 15-21.

111) Hediyye, I. 223; Osmanlı Müellifleri, II. 209; Kehhâle, II. 288; Nüveyhid, I. 93.

112) Hediyye, II. 293; Osmanlı Müellifleri, I. 265; Bilmen, n. 447; Kehhâle, IX. 153; Kayseri Uleması, s. 70-1; Nüveyhid, II. 507.

85(199). SİRRİ GİRİDİ

Giritli Sırrı Paşa b. Salih Tosun:¹¹³ Alim, Paşa. 1260/1843'te Girit Kandiye'de doğmuş, tahsilden sonra valiliğe kadar yükselmiştir. Son olarak Diyarbakır valisi iken hastalığı sebebiyle İstanbul'a gelmiş ve bu esnada 1313/1895'te vefat etmiştir. Kabri II. Mahmud'a ait türbenin avlusundadır. Kalam ve tefsir ağırlıklı eserlerinden tefsire dair olanları şunlardır :

1. Sırr-ı Kur'ân : Fâtiha suresi tefsiri İstanbul 1302/1885, 1303/1886, (bk. Demir, s. 74-80)

2. Sırr-ı Furkân : Furkân sûresi tefsiri. Bağdat 1307/1890, İstanbul 1312/1894 (Bu yılda iki defa basılmıştır ve bu baskı iki ciltten ibarettir).

3. Sırr-ı Tenzil : Diyarbakır 1311/1893

4. Sırr-ı İstivâ :

5. Ahsenu'l-Kasas : Yusuf sûresi tefsiri. İstanbul 1309/1892

6. Tabakât ve Adâb-ı Müfessirîn : İstanbul 1312/1894

7. Sırr-ı İnsân : İnsan sureti tefsiri. İstanbul 1312/1894

8. Sırr-ı Meryem : Meryem sûresi tefsiri. Diyarbakır 1311/1893

86(200). AHMED RÜŞDİ PAŞA

Kedolu Ahmed Rüşdi Paşa:¹¹⁴ Tefsir vd. ilimlerle uğraşmış bir paşadır. Kedos'ta doğmuş 1315/1897'de İstanbul'da vefat etmiştir. Tefsire dair çalışmaları şunlardır :

113) Sicilli Osmânî, III. 15-6; Osmanlı Müellifleri, II. 246-8; Bilmen, n. 448; Kehhâle, X. 19-20.

114) Osmanlı Müellifleri, II. 213.

1. Hakayık-ı Kur'aniyeden Bir Nebze : İstanbul 1302/1885
2. Ta'yînu'l-vezaif fi Hakki'l-Müfeşâbihât, İstanbul 1302/1885
3. Hall-i Mesele-i Tûfân, İstanbul 1303/1886
4. Terceme-i Hikmetu'l-Beyân fi Sureti'r-Rahmân : Rahman sûresi tefsiri. İstanbul 1305/1888.

87(201). AHMED HAMDULLAH

Ankaralı Ahmed Hamdullah b. İsmail Hamid b. Ahmed:¹¹⁵ Alim. 1225/1810'da Kulekapısı'nda doğmuş, tahsilden sonra niyabetlerde bulunmuş ve nihayet 1317/1899'da İstanbul'da vefat etmiştir. Telhisu'l-Miftah'taki ayetler tefsir eden Mecelle-i Nefise adlı eseri vardır.

88(202). SALİH HÜDAİ

Tokatlı Salahaddin Salih Mehmed Hüdâî:¹¹⁶ Alim ve vaiz. Aslen Tokatlıdır. Fatih Camii'nde vaizlik yapmıştır. 1317/1899'da vefat etmiştir. Eshelu'l-Menâhic fi Tefsiri Sûreti'l-Ma'aric adlı eseri vardır.

89(203). MEHMED FEVZİ

Yarangümeli Kureyşizade Mehmed Fevzî b. Ahmed:¹¹⁷ Tefsir alimi. Edirne müftü olarak tanınır. 1242/1826'da Tavas Yarangüme'de doğmuştur. Çeşitli illerde görev yapmış ve 1318/1900'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Fatih Camii avlusundadır. Tefsire dair eserleri şunlardır :

115) Hediye, I. 195; Osmanlı Müellifleri, I. 248-9; Kehhâle, I. 210.

116) Hediye, I. 425; Kehhâle, V. 10; Nüveyhid, I. 233.

117) Hediye, I. 396; Osmanlı Müellifleri, I. 249-50; Aydın Müellifleri s. 46-7; Mu'cemu'l-Matbû'ât, s. 1687-8; Bilmen, n. 449; Kehhâle, XI. 134; Nüveyhid, II. 603-4.

1. el-Havaşu'n-Nâfia fi Tefsiri Sûreti'l-Vâkıa : İstanbul 1313/1895
2. Tefricu'l-Kalak fi Tefsiri Sûreti'l-Felak : İstanbul 1306.
3. Teysiru'l-Fülk fi Tefsiri Sûreti'l-Mülk : İstanbul 1264
4. Kudsu'l-İrfan fi Tefsiri Sûreti'n-Necm Mine'l-Kur'ân : 1299/1881'de yazılan eser 1304'te İstanbul'da basılmıştır.
5. Kudsu'l-Ferâh fi Tefsiri "elem Neşrah"
6. Mesîru'l-Halâs fi Tefsiri Sureti'l-İhlâs : İstanbul 1304.

90(204). RIZA BEY

İstanbulu Ali Rıza Bey:¹¹⁸ Şair, Osmanlı kaymakamlarından. Mülkiye mezunu, kaymakamlık yapmıştır. 1321/1903'te İstanbul'da vefat etmiş ve Sütlüce'de Bademli Dergah'ı yakınına gömülmüştür. Tefsîru Sûreti'l-İhlâs ve İ'câz-ı Kur'ân'dan Bir Nebze (İstanbul 1318/1900) adlı eserleri vardır.

91(205). SALİH KAMİL

Niksarlı Salih Kamil b. Vanlızade Süleyman:¹¹⁹ Alim. 1259/1843'te Niksar'da doğmuş, tahsilden sonra müderris ve kadılık yapmıştır. Vefatı 1326/1910'dan sonradır. Fatıha sûresinden bahseden Mecmeu Hazâini'l-Gufrân alâ Esrari'l-Kur'ân adlı eseri vardır.

92(206). ALİ YEKTA

İstanbulu Ali Yekta:¹²⁰ Din alimi. İstanbul'da doğmuş, tahsilden sonra müderrislik yapmıştır. 1327/1910'da vefat etmiş ve Eyüp'te Kırkmerdivenler'e gömülmüştür. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Tefsîru Sûreti'l-Beled.
2. Tefsîru Sûreti'r-Rahman

118) Osmanlı Müellifleri, II. 208-10.

119) Osmanlı Uleması, IV-V. 420-1.

120) Osmanlı Müellifleri, II. 59-60; Huzur Dersleri, II. 288, 984; Bilmen, n. 451.

93(207). MEHMED BURHANEDDİN

Edlibli Mehmed Burhaneddin b. Ayyaşızade Mehmed Tahir:¹²¹
1280/1864'te Edlib'de doğmuş, tahsilden sonra kadılık ve müftülük yapmıştır. Vefatı 1328/1908'den sonradır. el-Burhanu'l-Münir fi mâ Câe ani'l-Ulemâ fi'l-Sureti ve'd-Duhâ fi't-Tefsir adlı eseri vardır.

94(208). ŞÜKRÜ PAŞA

Eyüplü İstihkam Livası Mustafa Şükrü Paşa:¹²² Askeri erkanın büyüklerinden, riyaziyat alimi. Eyüp'te doğmuş, 1330/1914'te vefat etmiştir. Kabri Eyüp'te Ser Tarikzade Dergahı'ndadır. Yedi enfusî Fâtiha sûresi tefsirini bir araya getiren Tefsiru Sûreti'l-Fâtiha adlı bir eseri vardır. Nüshası Ser Tarikzâde Dergahı'ndadır.

95(209). MANASTIRLI İSMAİL HAKKI

Manastırlı İsmail Hakkı b. Yüzbaşı İbrahim b. Konyalı Abdülvahhâb Za'îmî:¹²³ Meşhur İslam alimi. 1263/1846'da Manastır'da doğmuş, İstanbul'da okumuş, vaizlik, Arapça öğretmenliği ve tefsir müderrisliği yapmıştır. 25 Zilhicce 1330/1914'te vefat etmiştir. Kabri Fatih Camii avlusundadır. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Tefsiru Sûreti'l-Fâtiha : Sıratı Müstakîm'de tefrika edilmiştir.
2. Şerh-i Sadr ve Fedail-i Leyleti'l-Kadr : Kadr sûresi tefsiridir. 1909'da İstanbul'da basılmıştır.
3. Tefsîr-i Sûrei Yasin, İstanbul 1314/1896.

121) Osmanlı Uleması, III. 133.

122) Osmanlı Müellifleri, III. 277-8.

123) Hediyye, I. 222-3; Osmanlı Müellifleri, I. 251; Bilmen, n. 452; TA, XX. 307; Kehhâle, II. 266; Osmanlı Uleması, II. 285-6.

96(210). MEHMED ŞÜKRÜ ATAULLAH EFENDİZEDE

İstanbulu Mehmed Şükrü b. Ataullah Ahmed:¹²⁴ Din alimi. Ataullah Efendizâde diye tanınır. Mektebi Nüvvab'ta ve başka resmi görevlerde çalışmıştır. Anadolu kadıaskerliğine kadar yükselmiştir. 1330/1914 dolaylarında vefat etmiştir. Emir ve nehiy ayetlerinin tercemesine dair Asâr-ı Nûr adlı eseri 1329'da İstanbul'da basılmıştır.

97(211). MEHMED ZEKAİ

Muğlalı Mehmed Zekâî b. Mehmed:¹²⁵ Din alimi. 1266/1849'da Muğla'da doğmuş, tahsilden sonra müftülük yapmıştır. Vefatı 1330/1914'ten sonradır. Hediyetu'l-Eslâf fi Tefsiri Sûreti'l-Kâf adlı eseri vardır.

98(212). MEHMED ŞÜKRÜ

Kalecikli Mehmed Şükrü b. Ataullahzâde Mehmed:¹²⁶ Din alimi. 1261/1845'te Ankara Kalecik'te doğmuş, tahsilden sonra dersiâm olmuş Huzur derslerine katılmış ve Fetvahane'de çalışmıştır. 1338/1920'de vefat etmiştir. Kâf sûresini tefsir eden Umdetu'n-Nesayih adlı eseri 1292'de İstanbul'da basılmıştır.

99(-). MUSA KAZIM

Tortumlu Şeyhulislam Musa Kazım b. İbrahim (v. 1337/1920) Sûre-i İhlâs ve Alak Tefsiri adlı eseri yazmıştır (bk. n. 101).

100(214). ABDÜLMECİD NABLUSİ

Nabluslu Abdülmecid b. Süleyman:¹²⁷ Alim. 1275/1855'te Nablus'ta doğmuş, çeşitli şehir niyabetlerinde bulunmuş, hakkında bazı

124) Osmanlı Uleması, IV-V. 114-5.

125) Aynı eser, IV-V. 190.

126) Aynı eser, IV-V. 115-6.

127) Aynı eser, I. 87-8.

menfi tutumlar nedeniyle görevden uzaklaştırılmış, Cidde kadılığına tayin edilmişse de çok geçmeden ayrılmıştır. Vefatı 1339/1921'den sonradır. Biri manzum, diğeri mensur olmak üzere iki adet Besmele Risalesi vardır.

101(214). GAZİ AHMED MUHTAR PAŞA

Bursalı Ahmed Muhtar:¹²⁸ Kumandan, devlet adamı, astronomi alimi 1255/1839'da Bursa'da doğmuş, askerî tahsil görmüş ve çeşitli resmî görevlerde bulunmuştur. Rus ve Balkan savaşlarına katılmış ve Gazi ünvanını almıştır. Sadrazamlığa kadar gelmiş, ancak başarılı olmamıştır. 1918'de Feneryolu'nda vefat etmiştir. Astronomiyle ilgili ayetleri tefsir eden Serairu'l-Kur'an fi Tekvini ve İfnai ve İ'adeti'l-Ekvan (İstanbul 1336) adında bir eseri vardır. Bu eser Yaratılış ve Ötesi (İstanbul 1989 ?) adıyla Ali Turgut tarafından sadeleştirilerek ve genişletilerek neşredilmiştir.

128) İbnülemin, Son Sadrazamlar, IV. ; A'lâm, I. 255.

D- HAŞİYE VE TA'LİK YAZANLAR

1(215). MOLLA AHMED ENSARI

Karabağlı Molla Ahmed Şemseddin el-Ensârî:¹ Tefsir ve kelam alimi. Karabağ'da doğmuş, İstanbul'a gelerek kadılık, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri yapmıştır. Ayrıca müderrislikte de bulunmuştur. 1009/1600'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Vefa'dadır. Beydâvî tefsirine hâşiyesi vardır. Amme cüz'ü üzerinedir. SK-H. Hüsnü 88.

2(216). VAHYİZADE

İznikli Vahyîzâde Abdullah b. Mustafâ:² Şâir ve âlim. Müderrislik ve kadılık yapmıştır. Son olarak Medîne kadılığından azledilmişken 1015/1606'da vefat etmiş ve Bakî'a defnedilmiştir. Kamer 1 ayetiyle ilgili çeşitli tefsirlere yazdığı bir haşiyesi vardır. Müellif nüshası Topkapı-III. Ahmed 186'dadır.

3(217). SUN'ULLAH EFENDİ

Şeyhulislam İskilipli Sun'ullah Mustafa b. Ca'fer el-İmâdi:³ Tefsir, fıkıh, usul alimi. 960/1553'te doğmuştur. Müderrislik ve kadılık, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri ve şeyhulislamlık yapmıştır. 8. Safer 1021/1612'de İstanbul'da vefat etmiştir. Keşşâf tefsirinin başlarına haşiyeye yazmıştır.

- 1) Atâî, s. 440-2; Sicilli Osmânî, III. 165-6; Osmanlı Müellifleri, II. 22; Bilmen, n. 349.
- 2) Atâî, s. 515-16; Sicilli Osmânî, III. 365; Hediye, I. 474; İsimler Sözlüğü, s. 210-11.
- 3) Atâî, s. 552-7; Devha, s. 39-42; Sicilli Osmânî, III. 233-4; Hediye II. 439; Bilmen, n. 350; Kehhâle, XII. 245; Nüveyhid, II. 674.

4(218). NIKSARI

Niksarlı Mehmed b. Mustafa:⁴ Alim ve şair. 945/1538'de Bağdat'ta doğmuş, tahsilden sonra müderrislik ve kadılık yapmıştır. Ramazan 1025/1616'da vefat etmiş ve Edirnekapı haricine defnedilmiştir. Beydâvi tefsirine hâşiyesi vardır.

5(219). GANIZADE NADİRİ

Cemaleddin Mehmed Nâdiri b. Abdülgani b. Emir Şah:⁵ Alim ve şair. 980/1572'de İstanbul'da doğmuştur. Hoca Sadeddin'den okumuştur. Müderrislik ve kadılık, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri yapmış, C.ahir 1036/1627'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Fatih'te Abid Çelebi mescidi avlusundadır. Beydâvi tefsirine hâşiyesi vardır. Bakara yarılarında kadar olup 50 cüzden ibarettir.⁶ SK-Damad İbrahim 161/3'te Ta'likat adıyla bir nüsha bulunmaktadır.⁷

6(-). SADREDDINZADE

Şirvanlı Mehmed Emin b. Sadreddin (v. 1036/1627) Bakara sûresinin 2. ayetine kadar Beydâvi tefsirine hâşiyesi yazmıştır (bk. n. 132)

7(220). AHMED RUMİ

Akhisarlı Ahmed b. Mehmed:⁸ Halveti şeyhi, tefsir alimi. Kıbrı esirleriyle birlikte Anadolu'ya gelmiş ve İslam'a girmiştir. İlim tahsilinden sonra müderrislik yapmış ve 1041/1631'de Bosna Akhisar'da vefat etmiştir. Kabri Uzuntaş'tadır. Ebussuud tefsirinden Rum ve Duhan sûreleri arasına hâşiyesi vardır. Bir de tecvide dair Dürrül Yetim şerhi vardır.

4) Atâi, s. 584-7; Osmanlı Müellifleri, II. 440.

5) Atâi, s. 702-4; Riyâdîzâde, s. 110; Sicilli Osmânî, IV. 152; Haşiyeye, II. 275; Osmanlı Müellifleri, II. 349; Kehhâle, X. 78.

6) Keşfu'z-Zunûn, I. 192.

7) Riyâdîzâde, s. 110'da Tefsîru'l-Münşî yanlışlıkla bu zata nisbet edilmiştir. Doğrusu için bk. n. 10.

8) Keşfu'z-Zunûn, II. 1590, n. 2; Hediyye, I. 157; Osmanlı Müellifleri, I. 26; Kehhâle, II. 83; Nüveyhid, I. 74.

8(221). ALLAMEK

Saraybosnalı Mehmed b. Musa:⁹ Tefsir, fıkıh alimi. Allâmek olarak tanınır. Saraybosna'da doğmuş, tahsilden sonra kadılık yapmıştır. 1046/1635'te İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Rumelihisarı'ndadır. Beydâvî tefsirine hâşiyesi vardır. En'am sûresine kadar gelen haşiye çok kısadır. Yer yer ifadelerin anlaşılması güçtür. Nüshaları : SK-Damad İbrahim 217, Şehid Ali 235.

9(-). VARDARİ ŞEYHZADE

Vardarlı Ebu'n-Nûr Mehmed b. Şeyh Ali (v. 1055/1645) Beydâvî tefsirine talikât yazmıştır (bk. n. 104).

10(222). NURULLAH ŞİRVANİ

Şirvanlı Nûrullah b. Râfi' b. Abdurrahîm:¹⁰ Tefsir ve fıkıh alimi. Bursa'da müderrisen 3 Şevval 1065/1654'te vefat etmiştir. Kabri Ali Paşa Camii avlusundadır. Beydâvî tefsirine hâşiyesi vardır. (İdâh, I. 140).

11(223). KATİB ÇELEBİ

Hacı Halife Kâtib Çelebî Mustafa b. Abdullah:¹¹ Meşhur tarih ve biyografi alimi, ansiklopedist. 1017/1609'da doğmuş, 1069/1658'de vefat etmiştir. 1052/1643 sıralarında Şeyhzâde ile Kâdî tefsirini meczederek Sadruşşeria üzerine yazılan Kara Kemal şerhi tarzında, günde bir sayfa Beydâvî tefsiri şerhi yazıyordu.¹² Ancak, bu eser hakkında başka bilgi yoktur.

-
- 9) Vekâyi', I. 29-30; Hulâsa, IV. 302; Hediye, II. 278; Osmanlı Müellifleri, I. 360; Bilmen, n. 358; A'lâm, VII. 119; Kehhâle, VIII. 341; Nüveyhid, II. 643.
- 10) Sicilli Osmânî, IV. 585; Hediye, II. 499; Osmanlı Müellifleri, II. 43; Bilmen, n. 367; A'lâm, VIII. 53; Kehhâle, XIII. 123; Nüveyhid II. 705.
- 11) Orhan Şaik Gökyay, "Kâtib Çelebi", IA, VI. 432-8.
- 12) bk. Kâtib Çelebi, İslam'da Tenkid ve Tartışma Usûlü, Haz: S. Uludağ-M. Kara, İstanbul 1990, s. 145.

12(224). CENNET MEHMED

Tophaneli Fenâyî Cennet Mehmed b. Kâtib İshâk Çelebi:¹³ Celveti şeyhî, şair. Hüdâyî'nin III. halifesi. Katiplik yaparken tasavvufu seçmiş ve Tophane şeyhi olmuştur. 23. C. Ahır 1075/1664'te 90 yaşlarındayken vefat etmiştir. Kabri Tophane Dergahı'ndadır. Çeşitli tefsirlere yazdığı ta'likleri vardır.

13(225). TEFSİRİ MEHMED

Tefsîri Mehmed b. Şeyh Ali:¹⁴ Sofularda Alaaddin Tekkesi şeyhinin oğlu, tefsir alimi. 995/1586'da doğmuştur. Müderrislik ve kadılık yapmıştır. Son olarak Üsküp kadısıyken 1077/1666'da vefat etmiştir. Beydâvî tefsîri üzerine müteaddit risaleleri vardır.

14(226). İBN KUDRİŞ

Kırımlı Muhammed b. Kudriş:¹⁵ Aslen Kırımlı olan müellif 1079/1669'dan sonra vefat etmiştir. Beydâvî tefsîrine yazdığı haşiyenin müellif nüshası 1079/1669 tarihini taşımaktadır ve SK-Kılıç Ali 148' dedir. Fâtiha-En'am sûreleri arasını ihtiva etmektedir.

15(227). KUDDUSİ

Manisalı Kuddûsî Abdurrahman b. Abdullah:¹⁶ Halveti şeyhi, tefsir ve lugat alimi. Manisa'da doğmuş ve Abdülahad Nuri'nin Halifeliğini yapmıştır. 1080/1669'da Manisa'da vefat etmiştir. Beydâvî tefsîrine ta'likleri vardır.¹⁷

13) Sicilli Osmânî, II. 88; Osmanlı Müellifleri, I. 54.

14) Vekâyi', I. 334-5; Sicilli Osmânî, IV. 177; Hediye, II. 291; Keh-hâle, XI. 11.

15) Osmanlı Müellifleri, I. 398; Kırım Müellifleri, s. 16.

16) Hediye, I. 549; Osmanlı Müellifleri, I. 146; Bilmen, n. 373; Keh-hâle, V. 151, 166.

17) Idâh, I. 142.

16(228). İSHAKZADE

Karabağlı Mehmed Salih b. İshak Zuhûri:¹⁸ Alim ve şair. Tahsilden sonra Beyrut ve Mısır kadılıklarında bulunmuştur. 1083/1673'te Mısır'da vefat etmiştir. Beydâvi tefsirine hâşiyesi vardır.¹⁹

17(229). HIZIR EFENDİ

Amasyalı Hızır b. Mehmed:²⁰ Fıkıh, tefsir, Arap dili alimi. Amasya müftülüğü yapmıştır. Vefatı 1086/1675 (veya 1100/1689)'tedir. Beydâvi tefsirine hâşiyesi vardır.

18(230). MİNKARİZADE

Şeyhulislam Alaiyeli Minkarizade Yahya b. Ömer:²¹ Tefsir ve fıkıh alimi, Osmanlı Şeyhulislamı, 1018/1609'da doğmuş, müderrislik ve kadılık, anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri ve nihayet şeyhulislamlık yapmıştır. Z.kade 1088/1677'de vefat etmiştir. Kabri Açık türbe'de kendi yaptırdığı medrese yanındadır. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Hâşiyeye alâ Tefsiri'l-Beydâvi: SK-Tırnovalı 1864/2 (Meryem sûresi).
2. et-Tibyân fi Adâbi'l-Kur'ân: Tecvidle ilgilidir. SK-Fatih 149, 150.
3. Ta'likâ alâ Tefsiri'l-Beydâvi: Hûd 7 ayetiyle ilgili SK-Hacı Beşir 666/15.

18) Vekâyi', I. 390-1; Hediyye, I. 423; Kehhâle, V. 4.

19) İdâh, I. 141.

20) Hediyye, I. 347; Osmanlı Müellifleri, I. 295; GAL, II. 424; Suppl., II. 631; Bilmen, n. 370; A'lâm, II. 307; Kehhâle, IV. 102; Nüveyhid, I. 172.

21) Vekâyi', I. 439-41; Hulâsa, IV. 477-8; Devha, s. 70-1; Sicilli Osmanî, IV. 637; Hediyye, II. 533; Osmanlı Müellifleri, II. 55; GAL, II. 435; Suppl., II. 647; Bilmen n. 375; A'lâm, VIII. 161; Osmanlı Tarihi, III/2. 478-9; Kehhâle, XIII. 216; Nüveyhid, II. 733; Altın-su, s. 93.

4. Tercümânü'l-Kur'ân : SK-Ayasofya 85.²²

5. Risale fi Tefsiri Kavlihi Taâlâ "Kul lev Kâne'l-Bahr . . ."
(18/109): Üniversite AY 1226.

19(231). ABDÜLHALİM EFENDİ

Sandıklılı Abdülhalim b. Pîr Kadem b Şeyh Nasûh b. Mûsâ:²³
Tefsir, fıkıh, usul ve Arap dili alimi. Afyon Sandıklı'da doğmuş, tahsilden sonra müderrislik ve kadılık yapmıştır. Şam mollasıyken İstanbul'u ziyareti sırasında Şaban 1088/1677'de vefat etmiştir. Kabri Edirnekapı dışındadır. Beydâvî tefsirine yazdığı hâşiye, Bakara-Ali İmran ve Nebe-Hucurât sûreleri arasını ihtiva etmektedir.²⁴

20(232). UŞŞAKIZADE

Seyyid Abdülbakî b. Abdurrahîm b. Hüsameddîn:²⁵ Alim ve şair. Tahsilden sonra müderrislik, Mısır ve Mekke kadılıkları yapmıştır. 1090/1679'da Konya'da vefat etmiştir. Beydâvî tefsirine hâşiyesi vardır.

21(233). HAMİD EFENDİ

Aksaraylı Hamid b. Mustafa:²⁶ Fıkıh ve usûl alimi. Aksaraylı olup tahsilden sonra müderrislik ve kadılık, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri yapmıştır. 15 Şaban 1098/1687'de vefat etmiş ve Rodos'ta Ayasofya Camii mihrabi önüne gömülmüştür. Hâşiye ale'l-Beydâvî ve'z-Zemahşerî adlı eseri En'âm sûresi üzerindedir.²⁷

22) Suppl., II. 647.

23) Vekâyi', I. 435-6; Sicilli Osmânî, III. 302-3; Hediyye, I. 505; Osmanlı Müellifleri, I. 361; Bilmen, n. 375; Kehhâle, V. 96, 98; Develioğlu, s. 9; Nüveyhid, I. 258.

24) Idâh, I. 139.

25) Vekâyi', I. 462-3; Sicilli Osmânî, III. 296; Hediyye, I. 496; Kehhâle, V. 73.

26) Vekâyi', I. 536-7; Sicilli osmânî, II. 105.

27) Suppl., II. 652.

22(234). ANTAKYALI MUSTAFA

Antakyalı Mustafa b. Hacı Hasan:²⁸ Alim ve şair, mahlası Remzî'dir. Antakya'da doğmuş, tahsilini müteakib müderrislik ve kadılık yapmıştır. Son olarak İstanbul kadsı iken Kıbrıs'a sürülmüş ve Z. hicce 1110/1690'da burada vefat etmiştir. Kabri adadaki Ayasofya Camii sahasındadır. Lum'atu'l-Envâr isiminde Beydâvî tefsiri hâşiyesi vardır.

23(235). ATPAZARI

Şumnulu Atpazârî Şeyh Seyyid Osman Fazlî b. Fethullah:²⁹ Alim ve mutasavvıf, Celvetiye şeyhi. Aslen Şumnuludur, Fatih Atpazarı'na nisbet edilir. Bursevî İsmail Hakkı'nın hocasıdır. Fatih'te vaizlik ve irşad ile uğraşmıştır. Kıbrıs'a sürülmüş ve Z.hicce 1102/1691'de Magosa'da vefat etmiştir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Mir'âtu Esrâri'l-İrfân alâ l'câzi'l-Beyân : Sadreddin Konevî'nin l'câzu'l-Beyân adlı meşhur Fatiha sûresi tefsiri üzerine hâşiyedir. Nüshaları : Atıf 334; SK-Ragıp Paşa 162. (bk. Demir, s. 59-61).

2. Lâyihatü'l-Berkiyye fî Keşfi'l-Hucub ve'l-Estâr an Vucûhi Esrâri Ba'di'l-Ahâdis ve'l-Ayât.

24(236). FEYZİ HASAN

İstanbulu Simkeş Hasan b. Abdullah:³⁰ Alim ve Mutasavvıf. Şakaik Zeyli yazarı Şeyhî'nin babası, Halveti şeyhi. İstanbul'da doğmuş

28) Vekâyi', II. 24-5; Hediyye, II. 443; Osmanlı Müellifleri, I. 314; Bilmen, n. 381; Kehhâle, XII. 252.

29) Vekâyi', II. 90; Sicilli Osmânî, III. 421; Hediyye, I. 657-8; Osmanlı Müellifleri, I. 15-6; Kehhâle, VI. 268; Yıldız, Burûsevî, s. 23-39; Nüveyhid, I. 344; İsimler Sözlüğü, s. 132.

30) Vekâyi', I. 37-42; Osmanlı Müellifleri, I. 139; İsimler Sözlüğü, s. 145.

Şeyh Abdūlahad Nuri ve Şeyh Beşir'e intisab etmiş, Mahmud Çelebi Dergahı şeyhliği yapmıştır. 1102/1691'de vefat etmiştir. Beydâvi tefsirine ta'likleri vardır.³¹

25(-). HACI EVHAD ŞEYHİ

Kastamonlu Hasan b. Osman (v. 1105/1694) Beydâvi tefsirine hâşiye yazmıştır (bk. n. 143).

26(237). MÜNECCİMBAŞI

Selânikli Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede b. Lütfullah:³² Aslen Konya Ereğli'dendir. Selânik'te doğmuştur. Tefsir ve hadis tahsilinden sonra müneccimbaşılık yapmıştır. Mısır'a sürülmüş, oradan Medine'ye, sonra da Mekke'ye geçmiştir. Ramazan 1113/1701'de burada vefat etmiştir. Kabri Hz. Hatice'nin kabrine yakındır. Tefsirle ilgili eserleri şunlardır :

1. Hâşiye alâ Tefsiri'l-Beydâvi: Sadreddinzâde (v. 1036/1626, bk. n. 147)'nin hâşiyesine zeyl olarak yazılmıştır.

2. Lisânu'l-Gayb ve'l-İlhâm: Harem-i Şerif'te okuttuğu tefsir derslerine ait takrirlerden ibarettir.

27(238). DEBBAĞZADE

Şeyhulislam Mehmed b. Debbâğ Mahmûd:³³ Alim, Osmanlı şeyhulislamı. Yedikule'de doğmuş, tahsilden sonra müderrislik ve kadılık,

31) Idâh, I. 523.

32) Vekâyi', II. 206-7; Sicilli Osmânî, I. 232; Hediye, I. 167; Osmanlı Müellifleri, III. 142-4; GAL, II. 443; Suppl., II. 637; A'lâm, I. 191; Osmanlı Tarihi, III/2, 548-9; Kehhâle, II. 55.

33) Vekâyi', II. 188-9; Devha, s. 73-4; Sicilli Osmânî, IV. 201; Hediye, II. 307; GAL, II. 430; Suppl., II. 640; A'lâm, VII. 89; Osmanlı Tarihi, III/2, 481-2; Kehhâle, XI. 313; Nüveyhid, II. 634.

Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri ve nihayet şeyhulislamlık yapmıştır. 15 Receb 1114/1702'de azledilmişken vefat etmiştir. Nebe cüz'ünü kapsayan Beydâvî tefsîri hâşiyesi vardır.

28(239). ŞEYHULİSLAM SEYYİD FEYZULLAH

Erzurumlu Şeyhulislam Seyyid Feyzullah b. Pîr Mehmed b. Mehmed b. Ahmed b. Şeyh Cüneyd:³⁴ Alim, Osmanlı şeyhulislamı. 1040/1638'de Erzurum'da doğmuş, tahsilden sonra şeyhulislamlığa kadar yükselmiş, 15 R. evvel 1115/1703'te katledilmiştir. Kabri Edirne'dedir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Hâşiyeye alâ Hâşiyeti Tefsîri'l-Beydâvî : İsam'ın eserine yazılmış haşiyedir. Nebe' cüzünü ihtiva etmektedir.

2. Hâşiyeye alâ Tefsîri'l-Beydâvî : Fatiha sûresinedir. Üniversite AY 2120.

29(240). İSHAK HOCASI

Aydınlı Ahmed b. Hayreddin:³⁵ Alim ve edib, İshak Hocası olarak tanınır. Aydın Subice'de doğmuş, tahsili müteakib Bursa'da tedrise başlamış, 10 Şaban 1120/1708'de burada vefat etmiştir. Beydâvî tefsîrinin ta'likâtı vardır.

30(241). İBRAHİM VAHDİ

Şumnulu İbrahim Vahdî b. Hacı Mustafa b. Mehmed:³⁶ Şair ve biyografi yazarı. Şumnu Hacıoğlupazarı'nda doğmuş, müderrislik ve ka-

34) Mehmed Serhan Tayşî, "Şeyhulislam Seyyid Feyzullah Efendi ve Feyziye Medresesi", Türk Dünyası Araştırmaları, sy. 23 (Nisan 1983), s. 9-100.

35) Vekâyi', II. 301-2; Sicilli Osmânî, I. 236; Hediye, I. 168; Osmanlı Müellifleri, I. 232-3; Aydın Müellifleri, s. 39-41; Kehhâle, I. 218.

36) Vekâyi', II. 362; Hediye, I. 37; Osmanlı Müellifleri, III. 16-7; Kehhâle, I. 114; İsimler Sözlüğü, s. 514.

dılık yapmıştır. 12 R.ahir 1126/1716'da vefat etmiştir. Kabri Eyüp'tedir. Beydâvî tefsîrinin bazı yerlerine haşiyeleri vardır. SK-Kılıç Ali 111

31(242). MENTEŞZADE

Bursalı Abdurrahim b. Kurt Mehmed b. Mehmed Çavuş³⁷ Din alimi. Osmanlı şeyhulislamı, Menteşzade olarak tanınır. Bursa'da doğmuş, tahsilden sonra müderrislik, kadılık, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri ve nihayet şeyhulislamlık yapmıştır. 19 Z.ka'de 1128/1715'te Edirne'de vefat ederek Zehrimâr Mescidi avlusuna gömülmüştür. Beydâvî tefsîrine ta'likâtı vardır.

32(-). BURUSEVİ

Şeyh İsmail Hakkı Burûsevî (v. 1137/1725) Beydâvî tefsîrine haşiyeler yazmıştır (bk. n. 96).

33(-). SAÇAKLIZADE

Maraşlı Mehmed b. Ebû Bekir (v. 1145/1732) Beydâvî ile Keşşâf tefsîrlerine hâşiye yazmıştır (bk. n. 156).

34(243). MEHMED EMİN

Üsküdarlı Mehmed Emin b. Abdulhay Hüdâî b. Mehmed³⁸ Alim ve mutasavvıf, Aziz Mahmud Hüdayî'nin meslindedir. Müderrislikle uğraşmıştır. 1149/1736'da Üsküdar'da vefat etmiştir. Kabri Bülbül Deresi Mezarlığındadır. Beydâvî tefsîrine hâşiyesi yalnızca Fatiha sûresini ihtiva etmektedir.

37) Vekâyi', II. 393-5; Derha, s. 74-5; Sicilli Osmânî, II. 331; Osmanlı Müellifleri, II. 27; Bilmen, n. 338; Altınsu, s. 115.

38) Hediye, I. 323; Osmanlı Müellifleri, II. 2930; Mu'cemu'l-Matbûât s. 437; Bilmen, n. 396; A'lâm, VI. 41; Kehhâle, IX. 74.

35(244). MESTÇIZADE

İstanbulu Abdullah b. Ömer b. Osman b. Musa:³⁹ Alim ve yazar. İstanbul'da doğmuş, tahsili müteakib müderrislik ve kadılık, Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri yapmıştır. 7 Şaban 1150/1737'de vefat etmiştir. Kabri Fatih'te Nişancı Camii karşısındadır. Beydâvî tefsiri hâşiyesi, SK-Ayasofya 304 vardır.⁴⁰ Fatiha-Yunus sûrelerini ihtiva etmektedir. Yine müellifin, Beydâvî tefsirinin hadislerinden bahseden el-Mi'yâr limâ fi Tefsiri'l-Kâdî mine'l-Ahbâr adlı eseri vardır. Bir nüshası SK-Esad 216'dadır.

36(245). CARULLAH VELİYYUDDİN

Yenişehirli Cârullâh Veliyyuddîn b. Mustafa:⁴¹ Tefsir ve kıraat alimi. 1069/1658'de Yenişehir'de doğmuş, Mekke'de kalmış, İstanbul'a gelerek müderrislik ve Edirne'de kadılık yapmış C.ahir 1151/1738'de vefat etmiştir. Kabri Fatih Karakolhane civarında kendi yaptırdığı medrese ve kütüphanenin avlusundadır. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Hâşiyeye alâ Hâşiyeti Tefsiri'l-Beydâvî : İsam'ın eseri üzerine yapılmış bir çalışmadır.
2. el-Furkân : Kıraat, İ'rab ve tabakâtu'l-kurra'dan bahseder.
3. İ'râbu'l-Kur'ân

39) Tekmile, s. 127-9; Sicilli Osmânî, III. 377; Hediye, I. 484; Osmanlı Müellifleri, II. 27-8; Bilmen, n. 394; A'lâm, IV. 103; Kehhâle, VI. 95-6; Nüveyhid, I. 318.

40) İdâh, I. 142; Ritter, s. 48-9.

41) Tekmile, s. 151-3; Sicilli Osmânî, IV. 613; Hediye, II. 501; Osmanlı Müellifleri, I. 267; Suppl., II. 854; Bilmen, n. 397; A'lâm, VIII. 118-9; Kehhâle, XIII. 168; Nüveyhid, II. 270.

37(246). MEHMED DARENDİ

Darendeli Mehmed b. Ömer b. Osman:⁴² Tefsir, fıkıh ve Arap dili alimi. Aslen Dârendeli olup 1152/1739'da vefat etmiştir. Beydâvî tefsirine ta'likâtı vardır.

38(247). MEVCZADE

Bursalı Abdurrahman Rahmî:⁴³ Halveti şeyhi, alim ve mutasavvıf. Bursa İlbese'de doğmuş, vaaz ve irşadla uğraşmış ve 1161/1748'de Bursa'da vefat etmiştir. Kabri Zindankapısı caddesinde kendi yaptırdığı medresededir. Beydâvî tefsirine ta'likâtı vardır.

39(248). KAZABADI

Kâzâbâdlı Ebu'n-Nakî Ahmed b. Mehmed b. İshak:⁴⁴ Tefsir, fıkıh ve usûl alimi. Tokat Kazabad (Kazova)'da doğmuş, tahsilden sonra müderrislik ve kadılık yapmıştır. 25 R.evvel 1163/1749'da İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Cerrahpaşa caddesindedir. Beydâvî tefsirine yazdığı Tenvîru'l-Besâir bi-Envâri't-Tenzil ve Tekvîrü's-Serâir bi-Esrâri't-Te'vil adlı hâşiye Fâtiha sûresi ile Nebe cüz'ünü ihtiva etmektedir.⁴⁵ Birinci kısmı 1286/1871'de İstanbul'da basılmıştır. (116 s.) Yazma nüshaları SK-Şehid Ali 246; Üniversite AY 2038.

42) Hediyye, II. 324; Osmanlı Müellifleri, II. 28; Kehhâle, XI. 87; Nüveyhid, II. 568.

43) Hediyye, I. 553; Osmanlı Müellifleri, I. 363; Bilmen, n. 395; Kehhâle, V. 148; Nüveyhid, I. 268.

44) Sicilli Osmânî, I. 252; Hediyye, I. 175; Osmanlı Müellifleri, I. 404; Kevserî, et-Tahrîr, s. 201; Bilmen, n. 400; A'lâm, I. 242-3; Kehhâle, II. 81; Nüveyhid, I. 76.

45) Idâh, I. 333.

40(249). DEBBAĞ MÜFTÜ AHMED

Maraşlı Debbâğ Müftü Ahmed:⁴⁶ Tefsir alimi. 1165/1741'de Maraş'ta vefat etmiştir. Hâşiye alâ Şerhi'l-Besmele ile Kâzâbâdi ve Yanyalı Es'ad'ın Enbiya 108 ayetiyle ilgili Keşşâf ve Envâru't-Tenzil'deki müşkillere dair risalelerine zeyl mahiyetinde yazdığı bir risalesi vardır.

41(250). İZMİRİ

Kırşehirli Mehmed b. Velî(yyuddîn) b. Resûl:⁴⁷ Mir'at haşiyecisi, usul alimi. Aslen Kırşehirli olup, İzmir'de müderrislik yaptığından buraya nisbet edilmiştir. İzmir müftülüğü yapmıştır. 1165/1752'de vefat etmiştir. Kabri İkiçeşmelik caddesi Ulumezarlık'tadır. Beydâvî tefsiri hâşiyesi Bakara 23'e kadar büyük bir ciltten ibarettir. Müellif devamı olduğunu belirtiyorsa da buna dair başka bilgi yoktur.⁴⁸

42(251). YUSUFZADE

Amasyalı Ebû Muhammed Abdullah Hilmi b. Mehmed b. Yûsuf b. Abdülmennân:⁴⁹ Şeyhulkurrâ, tefsir, hadis, kıraat alimi, 1086/1674'te Amasya'da doğmuş, tahsilden sonra saray hocalığı ve medrese müderrislikleri yapmıştır. 26 Z.hicce 1167/1753'te vefat etmiştir. Kabri Topkapı Maltepe caddesindeki mezarlıktadır. Tefsire dair eserleri şunlardır :

46) Osmanlı Müellifleri, I. 308.

47) Hediye, II. 328; Osmanlı Müellifleri, I. 237-8; Aydın Müellifleri, s. 42-3; Bilmen, n. 401; Kehhâle, XII. 45; Nüveyhid, II. 646.

48) Osmanlı Müellifleri, I. 237.

49) Silku'd-Dürer, III. 87-8; Mecelletu'n-Nisâb, vr. 188^a; Tekmile, s. 251-7; Sicilli Osmânî, III. 378; Hediye, I. 482-3; Osmanlı Müellifleri, I. 364-6; Bursalı, Altı Zât, s. 30-4; Suppl., II. 653; Bilmen, n. 403; A'lâm, IV. 129-30; Kehhâle, VI. 145; Nüveyhid, I. 325; Kevseri, et-Tahrîr, s. 20.

1. Hâşiye alâ Tefsiri'l-Beydâvi : Mülk sûresi üzerine SK-Se lili 22.
2. en-Nefhatu'l-Fâyiha fi Tefsiri Süreti'l-Fatiha : Mufassal Beydâvi tefsiri hâşiyesi. SK-Fatih 657, Reşid 44.

43(252). MEHMED HAZIK

Erzurumlu Hazık Mehmed:⁵⁰ Alim ve şair. Erzurum müftüsü. Erzurum'da doğmuş, tahsili müteakib müderrislik ve müftülük yapmıştır. 1167/1753'te vefat etmiştir. Beydâvi tefsirine ta'likâtı vardır.

44(253). KEMAHI

İstanbulu Osman b. Yakub b. Hüseyin Kemâhi:⁵¹ Vaiz, İstanbul'da doğmuş, tahsilden sonra vaizlik yapmıştır. Vefatı 1171/1757 do- laylarındadır. Nûru'l-Ef'ide adlı Beydâvi tefsiri hâşiyesi Fatiha sûresi ile Nebe sûresini ihtiva etmektedir. Nüshası Atıf 324; Üniversite AY. 1031.

45(254). AKKİRMANI

Akkirmanlı Mehmed b. Kefeli Hacı Hamid Mustafa:⁵² Tefsir, hadis ve Arap dili alimi. Tahsilden sonra kadılık yapmıştır. Son olarak Mekke kadısıyken Muharrem 1174/1760'da vefat etmiştir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

-
- 50) Tekmile, s. 250; Sicilli Osmânî, II. 96; Osmanlı Müellifleri, I. 280-1; Bilmen, n. 406; İsimler Sözlüğü, s. 203.
 - 51) Silkud-Dürer, IV. 16; Hediye, I. 659; Osmanlı Müellifleri, I. 367; GAL, II. 446; Suppl., II. 663; Kehhâle, VI. 272; Nüveyhid, I. 345.
 - 52) Sicilli Osmânî, IV. 245; Hediye, II. 332; Osmanlı Müellifleri, I. 214; Suppl., II. 660; Kehhâle, XII. 27-8; Nüveyhid, II. 638.

1. Hâşiye alâ Tefsiri'l-Beydâvi : Nebe sûresi üzerine yapılan çalışmanın müellif nüshası Topkapı-Emanet 603'tedir. 1157/1744'te İzmir kadısıyken yazmıştır.

2. Şerhu'l-Besmele : 1298/1879'da İstanbul'da basılmıştır.

3. Şerhu'l-Hamdele : 1298/1879'da İstanbul'da basılmıştır.

46(255). ALTUNUÇOKZADE

İstanbulu Abdullah b. Meğmed Ağa:⁵³ Alim ve şair. 1118/1706 da İstanbul'da doğmuş, tahsilden sonra müderrislik ve kadılık yapmış, Anadolu kadıaskerliğine kadar yükselmiştir. 25 R.ewel 1183/1769'da İstanbul'da vefat etmiştir. Cem'u'l-Hâvi fi Şerhi Tefsiri'l-Kâdi el-Beydâvi adlı eseri vardır.⁵⁴

47(-). EBUBEKİR AMİDİ

Diyarbakırlı Ebû Bekir b. Ahmed (v. 1190/1776) Beydâvi tefsirine hâşiye yazmıştır (bk. n. 164).

48(256). KARATEPELİ

Karatepeli Hüseyin b. Mustafa:⁵⁵ Arap dili ve tefsir alimi. Aydın Karatepe'de doğmuş, tahsilden sonra müftülük yapmış ve 1191/1777'de doğduğu yerde vefat etmiştir. Beydâvi tefsirine hâşiyesi vardır.

53) Silku'd-Dürer, III. 106-7; Tekmile, s. 12; Sicilli Osmânî, III. 384; Hediyye, I. 485; Huzur Dersleri, II. 123-4; Kehhâle, VI. 110; Nüveyhid, I. 325.

54) Idâh, I. 139, 366.

55) Hediyye, I. 327; Osmanlı Müellifleri, 405-6; Aydın Müellifleri, s. 80; Mu'cemu'l-Matbû'ât, s. 1506; Bilmen, n. 410; Kehhâle, IV. 62; Nüveyhid, I. 161.

49(257). ABDULLAH HADİMİ

Hadimli Abdullah b. Ebû Saïd Mehmed:⁵⁶ Meşhur Ebû Saïd Hâdimî'nin oğlu, tefsir, fıkıh ve Arap dili alimi. Hicaz ve Hadim'de kadılık yapmış, 1192/1778'de vefat etmiştir. Tefsire dair eserleri şunlardır :

1. Hâşiye alâ Şerhi'l-Besmele : Babasının eseri üzerine yapılmış bir çalışmadır. 1182 tarihli nüshası SK-Fatih 5311/4'tedir.
2. Tefsîru Kavlihi Ta'âlâ "kad Efleha'l-Mü'minûn. . ."
3. Risâle fi'l-Hurûfi'l-Mukatta'ât fi Evâli's-Suver.

50(258). KONEVİ

Konyalı Hafız İsmail b. Mehmed b. Mustafa:⁵⁷ Tefsir alimi. Huzur dersleri mukarriri Konya'da doğmuş, tahsilden sonra İstanbul'da müderrislik yapmıştır. Hac için Hicaz'a gitmiş, dönerken, Safer 1194/1779 (veya 1195/1780)'da Şam'da vefat etmiştir. Kabri Salahiye'de Zülkifl'in makamı yanındadır.

Tefsîru'l-Beydâvi hâşiyesi oldukça meşhur ve makbul bir hâşiyedir. Müellif 1194/1779'da bitirmiştir. 1285/1868'de İstanbul'da basılmıştır. Kenarında İbn Temcid'in hâşiyesi vardır. Yine müellifin Tefsîru Ayeti "Yuhadi'üne'llahe. . ." adlı bir risalesi daha vardır.

51(259). GAZZIZADE

Bursalı Mustafa Nesîb b. Ahmed:⁵⁸ Alim ve mutasavvıf. Gazzizade olarak tanınır. Bursa'da doğmuş, vaaz ve irşadla uğraşmış, 1202/

56) Hediyye, I. 485; İdâh, II. 555; Kehhâle, VI. 141.

57) Silku'd-Dürer, I. 258; Hediyye, I. 222; Sicilli Osmânî, I. 369; Osmanlı Müellifleri, I. 406; Mu'cemu'l-Matbû'ât, s. 1531-2; Huzur Dersleri, II. 312-3; Bilmen, n. 411; A'lâm, I. 325-6; Kehhâle, II. 294; Nüveyhid, I. 94.

58) Hediyye, II. 453; Osmanlı Müellifleri, I. 138; Bilmen, n. 415; Kehhâle, XII. 237; Nüveyhid, II. 674.

1787'de Bursa'da vefat etmiştir. Kabri Fıskırık mahallesinde Ahmed Gazzî'nin yanındadır. Beydâvî tefsirine ta'likâtı, vardır.

52(260). MEKKİ MEHMED

İstanbulu Mehmed b. Halil:⁵⁹ Tefsir, fıkıh, usûl alimi, şair, Osmanlı şeyhulislâmı. 1116/1704'te Mekke'de doğmuştur. Bu nedenle Mekki olarak anılır. Tahsilden sonra müderrislik ve kadılık yapmış. Şeyhulislâmlığa kadar yükselmiştir. 32. C.ewel 1212/1797'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Fatih'te Şeyhulislâm Bahşî'nin yanındadır. Beydâvî tefsirine ta'likâtı vardır.⁶⁰ Üniversite AY 1769 (Fatıha-A'raf).

53(261). SAİD HADİMİ

Konyalı Saîd b. Ebû Saîd Mehmed:⁶¹ Tefsir ve hadis alimi. Ebu Saîd Hâdimî'nin oğlu. Konya'da doğmuş, Mekke'ye yerleşmiş ve 1213/1798'de vefat etmiştir. Beydâvî tefsirine hâşiyesi Fatıha sûresini ihtiva etmektedir.

54(262). TATZADE

Tireli Hüseyin:⁶² Tefsir alimi, Tatzâde olarak tanınır: Tire'de doğmuş, Manisa'ya giderek ilim ve irşadla uğraşmıştır. 1214/1795'da vefat etmiştir. Kabri Manisa'da Paşa mezarlığındadır. Amme sûresini ihtiva eden Beydâvî tefsirine hâşiyesi vardır.

59) Devha, s. 111-3; Hediyye, II. 351; Sicilli Osmânî, IV. 508; Osmanlı Müellifleri, II. 420; İlmiye Salnamesi, s. 557; Bilmen, n. 419; Osmanlı Tarihi, IV/2, 504-6; Kehhâle, IX. 289; Nüveyhid, II. 528; İsimler Sözlüğü, s. 283; Altınsu, s. 159-60.

60) İdâh, I. 142.

61) Hediyye, I. 393; Osmanlı Müellifleri, I. 298; Kehhâle, IV. 231; Nüveyhid, I. 210.

62) Osmanlı Müellifleri, I. 350; Aydın Müellifleri, s. 67.

55(263). İSMAİL MÜFİD

İstanbulu İsmail Müfid b. Attar Ali:⁶³ Tefsir, hadis, fıkıh alimi. 1132/1720'de İstanbul Davutpaşa'da doğmuş, tahsilden sonra müderrislik ve kadılık yapmıştır. 5 Şevval 1217/1803'te Davutpaşa'da vefat etmiştir. Nebe sûresini ihtiva eden Beydâvî tefsirine hâşiyesi vardır.

56(264). MÜFTİZADE

Erzincanlı Mehmed Sadık b. Abdürrahîm b. Süleyman b. Abdül-
latif:⁶⁴ Alet ilimlerinde mütebahhîr alim. Müderrislik yapmıştır. 1223/
1808'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Karacaahmed'dedir. Beydâvî
tefsirine hâşiyesi vardır.

57(265). MESTÇİZADE

Konyalı Naimî Halil b. Ahmed b. Himmet:⁶⁵ Tefsir, Arap dili
alimi. Konya'da doğmuş, Manisa'da müftülük yapmıştır. 1224/1809 (ve-
ya 1230/1814)'da vefat etmiştir. Beydâvî tefsirine hâşiyesi vardır.⁶⁶

58(265). EBU İSHAKZADE

İstanbulu Atâullah Mehmed b. Şerif Mehmed:⁶⁷ Alim ve şair,
Osmanlı şeyhulislâmı. 12 C. evvel 1173/1759'da doğmuş, müderris ve

63) Sicilli Osmânî, IV. 505; Hediye, I. 223; Osmanlı Müellifleri, I. 243; Bilmen, n. 418; Kehhâle, II. 297; Nüveyhid, I. 94.

64) Hediye, II. 355; Sicilli Osmânî, III. 192; Osmanlı Müellifleri, II. 32-3; Huzur Dersleri, II. 143, 831; Kehhâle, X. 76.

65) Hediye, I. 352, 356; Osmanlı Müellifleri, II. 47; Aydın Müellifleri s. 117-8; Kehhâle, IV. 113; Nüveyhid, I. 174-5.

66) Idâh, I. 142.

67) Sicilli Osmânî, II. 479; Hediye, II. 356; Osmanlı Müellifleri, I. 377; A'lâm, IV. 269; Kehhâle, X. 294.

kadılık yapmış, şeyhulislamlık makamında bulunmuştur. 26 Ramazan 1236/1821'de Aydın Güzelhisar'da vefat etmiştir. Beydâvî tefsirine Türkçe hâşiye yazmıştır. Ancak bu hâşiye bitirilememiştir.⁶⁸

59(267). MANTIKİ

Florinalı Mustafa b. İsmail:⁶⁹ Mantık, tefsir ve hadis alimi. Mantıkî şöhretiyle tanınır. Manastır Florina'da doğmuş, Manastır'da müderrislik ve müftülük yapmış, 1244/1828'de orada vefat etmiştir. II. Mahmud'a takdim edilen Nahl 90 ayetini tefsir eden bir risalesi ile Amme cüz'ünü ihtiva eden Beydâvî tefsiri hâşiyesi vardır.

60(268). BURDURI

Göhlisarlı Halil:⁷⁰ Tefsir, kıraat, hadis ve fıkıh alimi. Burdur Göhlisar'da doğmuş, tahsilden sonra ilim ve irşadla uğraşmış ve 1269/1853'te vefat etmiştir. Kabri Demiroğlu Hayatı mezarlığındadır. Beydâvî tefsirine ta'likâtı vardır.

61(269). MOLLA BEY

İstanbulu Muhtar Ahmed b. Mahmud b. Koca Yusuf Paşa:⁷¹ Tefsir ve fıkıh alimi edib ve şair Osmanlı şeyhulislami. 1222/1807'de doğmuş, tahsili müteakiben resmi görevler de bulunmuş, şeyhulislam olmuştur. 11 Safer 1300/1882'de vefat etmiştir. Kabri üsküdar İnadiye

68) Osmanlı Müellifleri, I. 377.

69) Hediyye, II. 456; Osmanlı Müellifleri, II. 36-7; Suppl., I. 631; Bilmen, n. 420; A'lâm, VII. 230; Kehhâle, XII. 242; Nüveyhid, II. II. 674.

70) Hediyye, I. 356; Osmanlı Müellifleri, I. 300; Bilmen, n. 432; Kehhâle, IV. 122.

71) Hediyye, I. 150; Sicilli Osmânî, IV. 351; Osmanlı Müellifleri, II. 40; Bilmen, n. 438; Kehhâle, II. 173; Altınsu, s. 202-3.

Tekkesi kabristanındadır. Celâleyin tefsiri hâşiyesi olan Cemel'in hulasasından ibaret olan Tuhfetu'l-Muhtar adlı eseri vardır.

62(270). HOCAZADE

Kilisli Abdullah Enverî b. Abdurrahman:⁷² Tefsir, kıraat, mantık ve kelam alimi. 1241/1886'da Halep Kilis'te doğmuş, tahsilden sonra tedris ile uğraşmıştır. 1303/1885'te vefat etmiştir. Ömrünün sonlarına doğru yazmaya başladığı için yarım kalan bir Beydâvi tefsiri hâşiyesi vardır.

63(271). ÇUKADARZADE

Yozgatlı Hacı Keşfi Mustafa:⁷³ Halvetî şeyhi, alim ve mutasavvıf. Yozgat'ta doğmuş, İzmir ve Tire'de ilim neşriyle uğraşmış, 1308/1890'da İzmir'de vefat etmiştir. Kabri Mir'at Hâşiyecisi İzmirî'nin yanındadır. Beydâvi tefsirine hâşiyesi vardır.

64(272). KÖYSANCAKLI

Köysancaklı Mehmed b. Hacı Molla Abdullah:⁷⁴ Tefsir ve fıkıh, alimi. Çelebizâde Mehmed Kemaleddin olarak ta bilinir. 1300/1883'te Kerkük Köysancak'ta doğmuş, tahsilden sonra kadı vekilliği ve müftülük yapmıştır. Vefatı 1332/1914'ten sonradır. Beydâvi tefsirine hâşiyesi vardır.

72) Hediye, I. 442-3; Osmanlı Müellifleri, I. 385-7; Bilmen, n. 441; Kehhâle, VI. 71-2; Nüveyhid, I. 314.

73) Osmanlı Müellifleri, I. 58-9; Aydın Müellifleri, s. 121-3; Bilmen, n. 444.

74) Osmanlı Uleması, III. 62-3.

65(273). MAKSUD EFENDİ

Süleymaniyeli Maksûd b. Şâh Veli:⁷⁵ Tefsir, kelim alimi. Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşamıştır. Süleymaniye'de doğmuş Erzurum'da yaşamıştır. Letâifu't-Tevîl alâ Envaru't-Tenzîl adlı Beydâvî tefsiri hâşiyesi Ali İmran'a kadardır. Müellif nüshası SK-Laleli 319'dadır.

75) Osmanlı Müellifleri, II. 37-8.

SONUÇ

Osmanlı müfessirlerini konu alan bu çalışmada, Osmanlı tefsir hareketi ve Osmanlı müfessirleri ilk kez bir bütün halinde incelenmiş ve ortaya konmuştur. Önce bu hareketin kaynakları araştırılmış, uygulanan metotların ve hakim olan akımların örnekleriyle tespiti yapılmıştır. Sonra, tezin çatısını oluşturan ana kısımda, tefsir alanında eser veren 273 Osmanlı aliminin birkaç cümlelik biyografisi verilmiş ve tefsirle ilgili eserleri zikredilmiştir. Bu müfessirler, tefsire dair en meşhur eserlerinin mahiyetine göre tasnife tabi tutulmuş ve tefsir yazarlar, tefsir mütercimleri, cüz, sûre ve ayet tefsiri yazarlar, haşiye ve ta'lik yazarlar şeklinde dört grupta mütalaa edilmişlerdir.

Zahiri tefsirde Osmanlıyı en çok etkileyenler Zemahşerî, Râzî, Beydâvî, Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürcânî'dir. Hemen her Osmanlı müfessiri çalışmalarında bunların fikirlerini veya eserlerini temel almıştır. İşârî tefsirde Kuşeyrî, Necmeddîn Dâye, Kemâleddîn Kâşânî etkili olmuşlardır. Ayrıca bu müfessirlerin derininde Gazzâlî ile Muhyiddin-i Arabî'nin tesirleri vardır.

Osmanlı müfessirleri her yönüyle dirayet metodunu uygulamışlar, kısmen de dirayet metoduyla beraber olarak rivayet metoduna yer vermişlerdir. Ancak, bütünüyle rivayet metodunu uygulayan müfessir yoktur. Aralarında güçlü bir haşiyecilik akımı tezâhür etmiş ve bu gelenek bütün Osmanlı tarihi boyunca sürmüştür. İşârî tefsir de bazı müfessirlerce dirayet metodu içerisinde bir yere oturtulmuştur. İlmî tefsir hareketi ise bir akım oluşturacak zamanı bulamamıştır.

Osmanlı müfessirleri içinde Kur'an'ı baştan sona tefsir etme başarısını gösterenler nisbeten azdır. Bir kısmının çalışmaları yarım kalmıştır. Müfessirler daha çok ya müstakil olarak bir veya birkaç sureyi tefsir etmiş, yada daha önceki bir tefsiri esas alarak ona haşiye veya ta'lik yazmakla yetinmiştir. Bu nedenle bu tür çalışmaların sayısı oldukça kabardır. Haşiyelere esas alınan tefsirlerin başında Beydâvî, sonra Zemahşerî tefsirleri gelmektedir.

Metot ve muhtevada Osmanlı müfessirleri tamamen önceki müfessirlere bağlı kalmışlar, onları ya aynen, ya da değişik üslup içerisinde tekrar etmişlerdir. Dil bakımından, Arapça yazılan tefsirlere hakim olmuştur. Türkçe ise ancak, son yüzyıllarda yazılan birkaç tefsirde görülmektedir. Haşiyelerde hemen hemen bütünüyle Arapça kullanılmıştır. Cüz ve sûre tefsirlerinde ise Türkçe'nin payı ilk asırlardan son zamanlara kadar az da olsa vardır.

Türkçe tefsir ihtiyacı tercümeler yoluyla karşılanmış, kuruluşu takib eden ikinci asırdan yıkılış yıllarına kadar bazı tefsirler Türkçeye tercüme edilmiştir. Tercüme edilen tefsirlerin başında Ebu'l-Leys Semerkandî ile Hüseyin el-Vaiz el-Kâşifi'nin tefsirleri gelmektedir.

Bu çalışmanın netice olarak ortaya koydukları bunlardan ibarettir. Geniş bir konu olması itibarıyla meselelerin biraz yüzeysel kalması, yeterince derinliğine tetkik edilememesi tabiidir. Ancak bu konulardaki çalışmalarımızın ilerleyerek devam edeceğini ve Osmanlı tefsir tarihini bütünüyle ortaya koyma azminde olduğumuzu belirtmek istiyoruz. Bu nedenle yol gösterici tenkit ve önerileri ilgilenenlerden beklemekteyiz.

BİBLİYOGRAFYA

Aclûnî, İsmail b. Muhammed (- 1162/1749)

- Keşfu'l-Hafâ ve Mûzilu'l-İlbâs amme'stehere fi Elsineti'n-Nâs, Beyrut ty, I-II.

Adivar, Abdülhak Adnan (-1955)

- "Ali Kuşçu", İA, I. 321-33, İstanbul 1950.
- "Kınalızâde", İA, VI. 709-11, İstanbul 1955.
- Osmanlı Türklerinde İlim, Hz. Sevim Tekeli, Aykut Kazancıgil, İstanbul 1982.

Ahmed b. Hanbel (-241/855)

- el-Müsned, İstanbul 1401/1981, I-VI.

Ahmed Rif'at, Yağlıkçızâde (-1312/1895)

- Lugât-ı Târihiyye ve Coğrâfiyye, İstanbul 1299, I-VII.

Akbulut, A. Turan

- "Dâvud-ı Kayserî", İM, IV/3, 61-83, İstanbul 1980.

Aktepe, M. Münir

- "Taşkoprîzâde", İA, XII. 41-44, İstanbul 1974.

Alaaddin Semerkandî (-860/1456)

- Bahru'l-Ulûm fi Tefsiri'l-Kur'ân, SK-Şehid Ali Paşa 106-109.

A'lâm = Ziriklî

Albayrak, Sâdık

- Son Devir Osmanlı Ulemâsı, İstanbul 1981, I-V.

Algül, Hüseyin

- İslam Tarihi, İstanbul 1987, IV. cilt.

Altınsu, Abdülkâdir

- Osmanlı Şeyhulislamaları, Ankara 1972.

Alu Kays, Kays

- el-İrâniyyûn ve'l-Edebu'l-Arabî, Tahran 1984, I/2, cilt.

Arfu'l-Beşâm = Murâdî

Arif

- "Devlet-i Osmâniye'nin Teessüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulema", DEFM, I/2, 137-44, İstanbul 1332.

Arslan, Ahmet Turan

- İmam Birgivi ve Arapça Tedrisatındaki Yeri, İstanbul 1981 (Ba-sılmamış Öğretim Üyeliği Tezi).

Arslan, Şükrü

- "Şihâbuddin Sivâsi ve Uyûnu't-Tefâsir'indeki Metodu", AÜİFD, IX. 188-214, Erzurüm 1990.

Atâi, Nev'izâde Ataullah (-1045/1635)

- Hadaiku'l-Hadaik fi Tekmiteti's-Şakaik, İstanbul 1989.

Atay, Hüseyin

- Osmanlıda Yüksek Din Eğitimi, İstanbul 1983.

Ateş, Ahmed (-1966)

- "Kuşeyri", İA, VI. 1035-38, İstanbul 1955.

Ateş, Süleyman

- İşâri Tefsir Okulu, Ankara 1974.

Atsız, Hüseyin Nihal (-1974)

- Ali Bibliyografyası, İstanbul 1968.
- Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası, İstanbul 1966
- Ebussuut Bibliyografyası, İstanbul 1967
- Kemalpaşaoğlu'nun Eserleri, İstanbul 1966.

Aydemir, Abdullah (-1992)

- Ebussuud Efendi, Ankara 1988.
- Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu, Ankara ty.
- Rasulullah'ın ve Ashab'ın Dilinden Sürelerin Faziletleri, İzmir 1982

Aydın, Cengiz

- "Ali Kuşçu", DİA, II. 408-10, İstanbul 1989.

Aydın, Hakkı

- İslam Hukuku ve Molla Fenâri, İstanbul 1991.

Aydın Müellifleri = Bursalı M. Tahir.

Ayvansarâyî, Hafız Hüseyin b. İsmail (-1201/1787)

- Hadîkatu'l-Cevâmi', İstanbul 1281, I-II.

Ayverdi, Ekrem Hakkı (-1984)

- "Müftiyu's-Sekaleyn", KAM, IV/3, 26-31, İstanbul 1975.

Bâlîzâde Manîk Ali (-992/1584)

- el-İkdu'l-Manzûm fi Efâdili'r-Rûm, Bulak 1299 (Vefayâtu'l-A'yân' in II. cildiyle).

Baltacı, Cahit

- "Hadaiku's-Şakaik ve Hadaiku'l-Hakaik'te Bulunmayan Ulema Hakkında Notlar", İM, IV/2, 54-65, İstanbul 1979.
- XV ve XVI. Yüzyılda Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976.

Banarlı, Nihad Sâmi (-1974)

- Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1975, I-II.

Bâbinger, Franz (-1976)

- "Hüsrev Molla", İA, V/1, 605-6, İstanbul 1955.

Bayrak, M. Orhan

- İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978), İstanbul 1979.
- Osmanlı Tarihi Yazarları, İstanbul 1982

Bayraktar, Mehmet

- Bitlisli İdris, Ankara 1991.
- Kayserili Davud, Ankara 1988.

Baysun, M. Câvid (-1968)

- "Çivizâde", İA, III. 438-39, İstanbul 1945.
- "Ebussuud Efendi", İA, IV. 92-99, İstanbul 1948.

Bereketzâde İsmail Hakkı (-1918)

- Envâr-ı Kur'an, İstanbul 1331.
- Necâib-i Kur'aniyye, İstanbul 1331

Beydâvi, Nasıruddin Abdullah b. Ömer (-685/1286)

- Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil, İstanbul 1314, I-II.

Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin (-458/1066)

- es-Sünenu'l-Kübrâ, Beyrut ty. I-X.
- Şu'abu'l-İmân, Th. Ebû Hâcir, Beyrut 1410/1990, I-VII.

Bilge, Mustafa

- İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1985.

Bilmen, Ömer Nasuhî (-1974)

- Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtu'l-Müfessirin, İstanbul 1974, I-II.

Binark, İsmet, Halit Eren

- World Bibliography of Translations of the Meaning of the Hdy Qur'an: Printed Translations 1515-1980, İstanbul 1406/1986.

Bingöl, Abdülkuddüs

- Gelenbevi İsmail, Ankara 1988.

Brockelmann, Carl (-1956)

- Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL), Leiden 1943-1949, I-II, Supplementband, Leiden 1937-1942, I-III.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil (-256/870)

- el-Câmi'u's-Sahîh, İstanbul ty., I-VIII.

Bursalı Mehmed Tahir b. Rıf'at (-1926)

- Aydın Vilâyetine Mensub Meşâyih, Ulemâ, Şuara, Müerrihin ve Etıbbânın Tercüme-i Ahvâli (Aydın Müellifleri), İzmir 1324.
- Delîlu't-Tefâsîr, İstanbul 1924.
- Kırım Müellifleri, Hz. Mehmet Sarı, Ankara 1990 ; "Kırım Meşâhiri", Hz. Hasan Aksoy, İM, V/4, 67-87, İstanbul 1982.
- Osmanlı Müellifleri, İstanbul 1333-1342, I-III.
- Türklerin Ulûm ve Funûna Hizmetleri, İstanbul 1314
- Ulema-yı Osmâniyeden Altı Zâtın Tercüme-i Hâlî, İstanbul 1321

Bursevî İsmail Hakkı (-1137/1725)

- Ruhu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân, İstanbul ty, I-X.

Câhız, Ebû Amr Osman (-255/869)

- Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Tr. Ramazan Şeşen, Ankara 1988.

Cerrahoğlu, İsmail

- Tefsir Tarihi, İstanbul 1988, I-II.

Cevdet Bey (-1926)

- Tefsir Tarihi, İstanbul 1927.

Ceylan, Yâsin

- "Fahredden Râzî'nin Mefâtihu'l-Gayb Tefsiri Üzerine Bazı Mûlahazalar", İAr, I/3, 47-55, Ankara 1987.

Coşan, Mahmud Esad

- "XIV. Asır Türk Yazarlarından Muslihuddîn, Hamidoğulları ve Hızır Beğ", VD, XIII. 102-12, Ankara 1981.

Cumbur, Müjgan

- Ali Kuşçu Bibliyografyası, Ankara 1974.

Çakan, İsmail Lütfi

- "Atûfi", DİA, IV. 99-100, İstanbul 1991.

Çalışkan, Nuri

- Osmanlı İmparatorluğunda Fen İlimleri ve Yetişen Bilginler (Kuruluştan 1700'e kadar), Samsun 1981 (Basılmamış Öğretim Üyeliği Tezi)

Çelik Ömer

- Muhammed Emin b. Sadreddin Şirvânî'nin Hayatı ve Fetih Sûresi Tefsirinin Tahkiki, İstanbul 1992 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Çoruh, Şinâsi

- "İlk Osmanlı Şeyhulislamı Molla Fenârî", TK, 12/41-52, İstanbul 1972

Dâye Necmeddîn (-676/1277)

- Bahru'l-Hakâik fi Tefsiri'l-Kur'an, SK-Şehid Ali Paşa 92.

Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (-255/869)

- es-Sünen, Th. M. Dib el-Buga, Dımeşk 1412/1991, I-II.

Demir, Ziya

- İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fâtihâ Tefsirleri, İstanbul 1987 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Develioğlu, Abdullah

- Büyük İnsanlar Üçbin Türk İslam Müellifi, İstanbul 1973.

Devha = Müstakimzâde

Deylemî, Ebû Şüca' Şireveyh b. Şehredâr (-509/1115)

- el-Firdevs bi-Me'süri'l-Hitâb, Th. Said Zağlûl, Beyrut 1406/1986 I-V.

Dizer, Muammer

- Ali Kuşçu, Ankara 1988.

Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as (-275/888)

- es-Sünen, Th. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut 1409/1988, I-II

Edirnevî, Ahmed b. Muhammed

- Tabakâtu'l-Müfessirîn, Bâyezid-Veliyyuddin 427

Ertan, Veli (-1991)

- Meşhur Şeyhulislamı, İstanbul 1969.
- "Mevlânâ Müftî Ebû Said Muhammed Hâdimî", DD, XXIV/3, 88-94, Ankara 1988.

Eşrefzâde Abdülkâdir Necîb (-1202/1788)

- Zübdetu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an, BEEK-Genel 994-996.

- Muhtasarü Zübdetü'l-Beyân, BEEK-Genel 997-998.

Eşrefzâde Ahmed İzzeddîn (-1152/1739)

- Enisu'l-Cenân fi Tefsiri'l-Kur'an, BEEK-Genel 979-991.
- Tefsiru Sûreti Yusuf, BEEK-Genel 992.

Fevziye Abdullah (Tansel) (-1988)

- "Nâci", İA, IX. 15-21, İstanbul 1960.

Fındıklılı İsmet Efendi (-1904)

- Tekmiletü's-Şakaik fi Hakki Ehli'l-Hakaik, İstanbul 1989.

GAL = Brockelmann

GAS = Sezgin Fuad

Gökyay, Orhan Şaik

- "Kâtib Çelebi", İA, VI. 432-38, İstanbul 1955
- Kâtib Çelebi, Ankara 1986

Gölpınarlı, Abdülbâki (-1982)

- "Niyâzi", İA, IX. 305-7, İstanbul 1955.
- Mevlânâ Nüzesi Yazmalar Kataloğu, Ankara 1967-1972, I-III.
- Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin, İstanbul 1976.

Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh (-1099/1688)

- Zübedü Asari'l-Mevâhib ve'l-Envâr, SK-M. Hafid 8, İstanbul 1292-1294.

Güleç, Hasan

- "Ayşî Mehmed Efendi", DİA, IV. 287, İstanbul 1991

Günay, Hacı Mehmet

- Cemâleddin el-Kasîmî ve Fıkhî Görüşleri, İstanbul 1991 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Gümüş, Sadreddin

- Seyyid Şerîf Cürcânî, İstanbul 1984

Güzel, Abdurrahim

- Karabâgî ve Tehâfüt'ü, Ankara 1991

Hacı Paşa Celâleddin Hızır b. Hoca Ali (-926/1427)

- Mecme'u'l-Envâr fi Cemî'l-Esrâr, SK-Carullah 94.
- Müntehab-ı Şifa, Th. Zafer Önler, Ankara 1990.

Hadîkatu'l-Cevâmi' = Ayvansarâyî.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed en-Nisâbûri (-405/1014)

- el-Müstedrek le's-Sahihayn, Beyrut ty., I-IV.

Hamidullah, Muhammed-Macit Yaşaroğlu

- Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası, İstanbul 1966, Ankara 1991.

Hediyye = İsmail Paşa

Heysemî, Nuruddîn Alî b. Ebu Bekr (-807/1404)

- Mecme'u'z-Zevaid ve Menbe'u'l-Fevaid, Beyrut 1402/1982, I-X.

Hoca Sa'deddin Mehmed b. Hasan Can (-1008/1599)

- Tâcu't-Tevârih, İstanbul 1279, I-II.

Hulâsa = Muhibbî

Huzur Dersleri = Mardin

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî (-852/1448)

- el-Kâfi's-Şâf fi Tahrîci Ahâdisi'l-Keşşâf, Beyrut ty., (el-Keşşâf la birlikte)

İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (-774/1372)

- Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm, Th. A. Uneym, M. A. Aşûr, M. İ. el-Bennâ, Kahire ty., I-VIII.

İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd (-275/888)

- es-Sünen, Th. M. F. Abdülbâkî, İstanbul ty., I-II.

İbnu'd-Durays, Muhammed b. Eyyûb (-294/906)

- Fedailu'l-Kur'ân, Th. Gazve Bâdeyr, Dimeşk 1408/1987

İbnü'l-İnâd, Ebu'l-Felah Abdülhay (-1089/1678)

- Şezerâtu'z-Zeheb bi-Ahbâri men Zeheb, Beyrut ty. I-VIII.

İbnü's-Sünnî, Ahmed b. Muhammed (-364/975)

- Amelu'l-Yevmi ve'l-Leyle, Th. Ebû Muhammed Selefî. Beyrut 1408/1988

İdâh = İsmail Paşa

İlmiye Salnamesi, İstanbul 1334.

İsen, Mustafa

- Gelibolulu Mustafa Alî, Ankara 1988.
- İsimler Sözlüğü, Ankara 198 (Kollektif çalışma)

İslam Alimleri Ansiklopedisi, İstanbul ty., I-XVIII.

İsmail Paşa el-Bağdâdî (-1920)

- Hediyetu'l-Arifin Es.nâu'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin, Th. K. R. Bilge, İbnülemin M. K. İnal, İstanbul 1951, I-II.
- İdâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyli alâ' Keşfi'z-Zunûn, Th. M. Ş. Yaltakaya, K. R. Bilge, İstanbul 1945, I-II.

İstanbul Kütüphanelerinde Fatih'in Hususî Kütüphanesine ve Fâtih Çağı Müelliflerine Ait Eserler, İstanbul 1953. İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazına Divanlar Kataloğu, İstanbul 1959-1965, II-III. ciltler.

Kâfiyeci, Muhyiddin Muhammed (-879/1474)

- et-Teysîr fi Kavaidi İlmi't-Tefsîr, Th. İsmail Cerrahoğlu, Ankara 1989; Nasır Mafrûdî, Dımeşk 1410/1990

Ka.n, Ferit (-1944)

- "Kınalızâde Ali Efendi", DEFM, I/4, 357-59, İstanbul 1332.

Kânûsu'l-A'lâm = Şemseddin Sâmî

Kafesoğlu, İbrahim (-1984)

- "İbn Arapşah", İA, V/2, 698-701, İstanbul 1955.

Kara, İsmail

- Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, İstanbul 1986-1987, I-II.

Kara, Mustafa

- "Abdullah Bosnevî", DİA, I. 87, İstanbul 1989.
- Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, Bursa 1990, İstanbul 1985.
- Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi

Karabulut, Ali Rıza

- Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesindeki Türkçe, Farsça, Arapça Yazınalar Kataloğu, Kayseri 1982.

Karahan, Abdülkâdir

- "Nev'î Yahyâ", İA, IX. 226-28, İstanbul 1960.

Karakaş, Mahmut

- Müsbet İlimlerde Müslüman Alimler, Ankara 1991?

Karatay, Fehmi Ethem (-1968)

- İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazınalar Kataloğu, İstanbul 1953, II. cüz.
- Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazınalar Kataloğu, İstanbul 1962-1969, I-IV.

- Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu, İstanbul 1961.
- Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, İstanbul 1961, I-II.

Karmış, Orhan

- "Kemal Paşazâde'nin Tefsir İlmine Getirdiği Yenilikler", Şeyhulislam İbn Kemal, s. 167-71, Ankara 1988.

Kâşânî, Kemâleddin Abdürrezzâk (-730/1329)

- Te'vilâtu'l-Kur'ân, SK-Süleymâniye 113, Tr. Ali Rıza Doksan yedi, Ankara 1987-1988, I-III.

Kâtib Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (-1067/1657)

- İslamda Tenkid ve Tartışma Usûlü (Mizânu'l-Hak), Hz. Mustafa Kara, Süleyman Uludağ, İstanbul 1991.
- Fezleke, İstanbul 1286-1287, I-II.
- Keşfu'z-Zûnûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn, Th. M. 8. Yalçınkaya, K. R. Bilge, İstanbul 1941, I-II.
- Sülemu'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl, SK-Fotokopi 16, I-III.

Kayserî Uleması = Koçer M. Zeki

Kefevî, Mahmud b. Süleyman (-997/1588)

- Ketaibu A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahai' Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr, SK-Ayasofya 3401.

Kehhâle, Ömer Rıza

- Mu'cemu'l-Müellifin Terâcimu Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut ty., I-XV.
- el-Müstedrek alâ Mu'cemu'l-Müellifin, Beyrut 1403/1983.

Kenzu'l-Ummâl = Muffâkî

Keskioglu, Osman, Asaf Demirbaş, Abdullah Manaz

- Son Çağlarda İslam Dünyasında Fikir Hareketleri, Ankara 1989.

Keşfu'z-Zunûn = Kâtib Çelebî

Ketâib = Kefevî

Kevserî, Muhammed Zahid (-1952)

- Makâlât, Kahire ty.
- et-Tahrîru'l-Veciz fî mâ Yebtegihi'l-Müsteciz, Mısır 1360.

Kırım Müellifleri = Bursalı M. Tahir

Kılıç, Mustafa

- "İbn Kemal'in Tefsir'deki Metodu", Şeyhulislam İbn Kemal, s. 155-65, Ankara 1988.

Kırboğa, Mehmet Ali -

- Kamusu'l-Kütüb ve Mevzûatu'l-Müellefât, Konya 1974

Koçer, Mehmed Zeki

- Kayseri Uleması, İstanbul 1983

Konyalı Hekim Hacı Paşa (Bildiriler), Kayseri 1986

Kufralı, Kasım

- "Birgivi", İA, II. 634-35, İstanbul 1944.

Kuşeyri, Abdülkerim b. Hevâzin (-465/1073)

- Letâifu'l-İşârât, Kahire ty, I-III.

Kut, Günay

- "Ahmed-i Dâî", DİA, II. 56-8, İstanbul 1989
- Tercüman Gazetesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, İstanbul 1989, I. cilt.

Lâmîi Çelebî, Mahmud b. Osman (-933/1532)

- Terceme-i Nefehâtu'l-Üns, İstanbul 1980

Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay (-1307/1889)

- el-Fevaidu'l-Behiyye fî Teracimi'l-Hanefiyye, Mısır 1324.

Lugât-ı Târihiyye = Ahmed Rif'at

Lütfullah Erzurûmî (-1202/1788)

- Râmûzu't-Tahrîr ve't-Tefsîr, SK-Halef 20.

Mardin Ebu'l-Ulâ (-1957)

- Huzur Dersleri, Hz. İsmet Sungurbey, İstanbul 1956-1966, I-III.

Mecdî, Edirneli Mehmed b. Abdullah (-999/1591)

- Hadaiku'ş-Şakaik, İstanbul 1989.

Mecelletu'n-Nisâb = Müstakîmzâde

Mehmed Süreyyâ Bey (-1908)

- Sicill-i Osmanî yahut Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye, İstanbul 1308-1315.

Mir'ât-ı İstanbul = Raif Bey

Mu'cemu'l-Matbü'ât = Serkis

Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fazlullah (-1111/1699)

- Hulâsatu'l-Eser fî Terâcimi A'yâni'l-Karni'l-Hâdî Aşer,
Kahire 1284, I-IV.

Muhyî Gülşeni, Muhammed Muhyiddîn (-1014/1605)

- Menâkib-i İbrâhim Gülşeni, Th: Tahsin Yazıcı, Ankara 1982, I-II.

Murâdî, Muhammed Halîl b. Alî (-1206/1791)

- Arfu'l-Beşâm fî men Veliye Fetvâ Dımaşki'ş-Şâm,
Th. M. Mutî', A. Murâd, Dımeşk 1399/1979
- Silku'd-Dürer fî A'yâni'l-Karni's-Sânî Aşer, Beyrut
1408/1988, I-IV.

Mûsâ Kâzım (-1920)

- Safvetu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân, İstanbul 1335.

Musannifek, Alaaddin Ali (-875/1470)

- eş-Şifâ fî Tefsiri Kelâmi'llahi'l-Münzeli Mine's-Semâ',
SK-Fatih 626, Ayasofya 285, Reşid 54.

Muttakî, Ali b. Hüsâmeddîn el-Hindî (-975/1567)

- Kenzu'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl, Beyrut
1405/1985, I-XVI.

Münşî, Muhyiddin Mehmed b. Bedreddîn (-1001/1593)

- Nezîlu't-Tenzîl, SK-Mihrişah 19, Aşir 390.

Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (-261/875)

- el-Câmi'u's-Sahîh, Th. M. F. Abdülbâkî, İstanbul ty.

Müstakîmzâde, Sa'deddîn Süleyman (-1202/1788)

- Devhatu'l-Meşâyih, İstanbul 1982 (Zeyilleriyle)
- Mecelletu'n-Nisab, SK-Halef 628.
- Meşâyihname-i İslâm, SK-Es'ad 1684.
- Tuhfe-i Hattâtîn, Th. İbnülemîn M. K. İnal, İstanbul 1928.

Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb (-303/915)

- es-Sünen, Haleb 1409/1988.

Nüveyhid, Adil

- Mu'cemu'l-Müfessirîn, Beyrut 1403/1983, I-II.

Okiç, Muhammed Tayyib (-1977)

- Tefsir Usûlü, Konya 1973 (Teksir)

Okuyan, Mehmet

- "Bereketzâde İsmail Hakkı", DİA, V. 490-91, İstanbul 1992.

Osmanlı Medreseleri = Baltıcı

Osmanlı Müellifleri = Bursalı M. Tahir

Osmanlı Tarihi = Uzunçarşılı İ. Hakkı.

Osmanlı Tarihi Yazarları = Bayrak Orhan

Osmanlı Uleması = Albayrak Sadık

Öksüz, Yusuf Ziya

- "Kutbuddîn b. Muhammed İznîkî ve Mukaddime-i Kutbuddîn",
Muhammed Tayyib Okiç Armağanı, s. 225-49, Ankara 1978.

Özege, M. Seyfettin

- Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, İstanbul
1971-1977, I-V.

Özel, Ahmet

- Hanefî Fıkıh Alimleri, Ankara 1990

Parmaksızoğlu, İsmet (-1984)

- "Kemalpaşazâde", İA, VI. 561-66, İstanbul 1955.

Peçevî, İbrahim b. Abdullah (-1061/1651)

- Tarih, İstanbul 1283, I-II.

Peremeci, Osman Nuri

- Edirne Tarihi, İstanbul 1939

Raif Bey, Davudpaşalı Mehmed Raif (-1915)

- Mir'ât-ı İstanbûl, İstanbul 1314

Râzî Fahreddîn Mes'ûd b. Ömer (-606/1209)

- Mefâtihu'l-Gayb, İran ty, I-XXX, İstanbul 1307-1308, I-VIII.

Ritter, Helmut (-1971)

- "Ayasofya Kütüphanesinde Tefsir İlimine Ait Arapça Yazmalar",
Türkiyat Mecmuası, 7-8/1-93, İstanbul 1945.

Riyâdizâde Abdüllatif b. Muhammed (-1078/1667)

- Esmâu'l-Kütüb, Kahire ty.

Saçaklızâde Mehmed b. Ebû Bekr (-1145/1732)

- Tertîbu'l-Ulûm, Th. M. İ. Seyyid Ahmed, Beyrut 1408/1988.

Sefine = Vâssâf Hüseyin

Sehâvî, Şemsüddîn (-902/1497)

- ed-Dav'u'l-Lâmi' fi Ulemâi'l-Karni't-Tâsi', Mısır 1353, I-XII.

Sehî (-955/1548)

- Tezkire (Heşt Behişt), Hz. M. İsen, İstanbul 1980.

Senâî Hasanzâde

- Menâkıb-ı Şeyh Nasûhî, SK-H. Mahmud 4573

Serkis, Yusuf Elyan (-1932)

- Mu'cemu'l-Matbü'ati'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe, Mısır 1346/1928.

Sevgi, Ahmet

- "Okçuzâde'nin Manzum Kırk Ayet Tercümesi", İE, 12/27-31, İstanbul 1991.

Sezgin, Fuad

- Geschichte der Arabischen Schriftums (GAS), Leiden 1967, I. cild; Tr. M. F. Hicâzî, Riyad 1403/1983, I/2. cild.

Sicill-i Osmânî = Mehmed Süreyyâ

Silkü'd-Dürer = Murâdî

Sofuoğlu, Mehmed (-1987)

- Tefsir Dersleri, İstanbul 1983
- Tefsire Giriş, İstanbul 1981.

Suppl. = Brockelmann

Suyûtî, Celâluddîn (-911/1505)

- Bugyetu'l-Vu'ât, Th. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut ty, I-II.
- ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsiri bi'l-Me'sûr, Beyrut 1412/1992, I-VI.
- Nazmu'l-İkyân fi A'yâni'l-A'yân, Beyrut ty.

Süllem = Kâtib Çelebi

Şeker, Mehmet

- "Gelibolulu Mustafa Alî'nin Hayatı ve Şahsiyeti", DEÜİFD, I. 159-72, İzmir 1983.

Şemseddîn Sâmi (-1904)

- Kâmûsu'l-A'lâm, İstanbul 1306-1316/1889-1898, I-VI.

Şemseddîn Sivâsî (-1006/1598)

- Gülşen-âbâd, Hz. H. Aksoy, İstanbul 1990.

Şeşen, Ramazan, Cevat İzgi, Cemil Akpınar.

- Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu, İstanbul 1406/1986, I-III.

Şeşen, Ramazan

- Nevâdiru'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye fi Mektebâti Türkiyâ, Beyrut 1975-1982, I-III.

Şevkânî, Muhammed b. Alî (-1250/1834)

- el-Bedru't-Tâli' bi-Mehâsini men ba'de'l-Karni't-Tâsi', Beyrut ty., I-II.
- el-Fevâidü'l-Mecmû'a fi'l-Ahâdisi'l-Mevdû'a, Th. A. Yemâni, Beyrut 1407/1987

Şeyhî Mehmed Efendî (-1145/1733)

- Vekâyi'u'l-Fudalâ, İstanbul 1989, I-III.

Şezerât = İbnü'l-İmâd

Şihâbuddîn Sivâsi (-780/1378)

- Uyunu't-Tefâsîr li'l-Fudalai's-Semâsîr, SK-H. Mahmûd 41.

Tabakâtu'l-Müfessirîn = Edirnevi

Taberânî, Süleyman b. Ahmed (-360/971)

- Kitâbu'd-Du'â, Th. M. S. Buhârî, Beyrut 1407/1987, I-III.
- el-Mu'cemu's-Sagîr (er-Ravdu'd-Dânî), Th. M. Şekûr, Beyrut 1405/1985, I-II.

Tâceddîn Tirevî (-971/1562)

- Câmi'u'l-Envâr fi Lüceci'l-Efkâr, SK-Reşid 59, 531.

Tacu't-Tevârih = Hoca Sadeddîn

Tarihu't-Turâs = Sezgin Fuad

Taşköprizâde, İsameddin Ahmed (-968/1565)

- Miftâhu's-Sa'âde, Beyrut ty, I-III; Tr. Kemaleddîn Ahmed, İstanbul 1313, I-II.
- eş-Şakaiku'n-Nu'mâniyye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmâniyye, Th. A. S. Furât, İstanbul 1985.
- Tabakâtu'l-Fukaha, İstanbul ty.

Tayşî, Mehmed Serhan

- "Şeyhu'İslâm Seyyid Feyzullah Efendi ve Feyziye Medresesi", TDA, 23/9-100, İstanbul 1983.

Tekmile = Fındıklılı

Temimî, Kadî Takıyyuddîn Abdülkâdir (-1005/1597)

- et-Tabakâtu's-Seniyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye, SK-Şehid Ali Paşa 1908.

Tennûrizâde

- Hedıyyetu'l-Fukarâ, SK-H. Mahmud 4640.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (-279/892)

- el-Câmi'u's-Sahîh, Th. A. M. Şakir, M. F. Abdülbâkî, K. Y. Hût, Beyrut 1408/1988, I-V.

Togan, Zeki Velidî (-1970)

- Umûmî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1982.

Turan, Abdülbâkî

- "Baba Ni'metullah Nahcivânî ve el-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye İsimli Tefsiri", SÜİFD, I. 61-76, Konya 1985

Tuş, Muhiddin

- "19. Yüzyılda Osmanlı Biyografisi Ansiklopedileri", Milli Kültür, 79/78-80, Ankara 1990.

Uğur, Ahmet

- İbn Kemâl, Ankara 1987
- İdris-i Bitlisi ve Şükri-i Bitlisi, Kayseri 1991.

Usta, Mustafa

- Cumhuriyet Döneminde Türkiye Üniversitelerinde Din Eğitimi ve İlahiyât Sahasında Yapılan Lisanüstü Tezler ve Bunların Eğitim Açısından Değerlendirilişi, İstanbul 1984 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (-1977)

- Çandarlı Vezir Ailesi, Ankara 1987
- Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ankara 1988
- Osmanlı Tarihi, Ankara 1947-1959, I-IV.

Ünver, Süheyl (-1984)

- Konyalı Hekim Hacı Paşa, İstanbul 1952.

Vassâf, Osmanzâde Hüseyin (-1929)

- Sefine-i Evliya-yı Ebrâr ve Şerhi Esmâr-ı Esrâr, SK-Yazma Bağışlar 2305-2309, I-V; Neşr. M. Akkuş, A. Yılmaz, İstanbul 1990, I. cild.

Vekâyi' = Şeyhî Mehmed

Yalrkaya, M. Şerefeddin (-1947)

- "Bedreddîn Simâvî", İA, II. 444-47, İstanbul 1944.

Yetik, Erhan

- "Ankaravî İsmail Rusûhî", DİA, III. 211-13, İstanbul 1990.

Yılmaz, Hasan Kâmil

- Azîz Mahmûd Hüdâyî Hayatı Eserleri Tarikatı, İstanbul 1990.

Yıldız, Sakıb

- "Atpazârî Osman Fazlı", DİA, IV. 83, İstanbul 1991.
- "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", UÜİFD, Bursa 1987 ayrı basım.
- Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevî Hayatı Eserleri ve Ruhu'l-Beyân Tefsiri, Yer ve ty. (Basılmamış çalışma)

Yüce, Nuri

- "Zemahşerî", İA, XIII. 509-14, İstanbul 1983.

Zakir Şükrü

- Mecmûa-yı Tekâyâ, Th. M. S. Tayşî, K. Kreiser, Berlin 1980.

Zehebî, Muhammed Hüseyin (-1978)

- et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, Beyrut ty., I-II.

Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer (-538/1143)

- el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl, Th. M. H. Ahmed, Beyrut 1407/1987, I-IV.

Ziriklî, Hayreddîn (-1976)

- el-A'lâm Kâmûsu Terâcim, Beyrut 1989, I-VIII.

Zuhayli, Muhammed

- el-Kâdî el-Beydâvî, Beyrut ty.